

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FORTID OG NUTID

TIDSSKRIFT FOR KULTURHISTORIE
OG LOKALHISTORIE

UDGIVET AF
DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

BIND XVI

OKTOBER 1945

HÆFTE 1—2

H. HAGERUPS FORLAG — KØBENHAVN

BØGER INDSENDTE TIL REDAKTIONEN

- Tønder gennem Tiderne. Skrevet af danske Forfattere. Redigeret af *M. Mackeprang*. 2. Halvbind. S. 341—600. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 3.
- Arne Fog Pedersen*: Danmarks første Højskole og dens Mænd. 170 S. (Nyt nordisk Forlag.) Pris 8,50 Kr.
- Den grundtvigske Folkehøjskole 1844—1944. Artikler og og Taler, ved *Vald. Stenkilde*. 421 S. (Jul. Gjellerups Forlag.) Pris 13 Kr.
- Minder fra Folkehøjskolen. Ved *N. Olav Nielsen*. 126 S. (Aug. Olsens Forlag.)
- Askov og Norden. I Hundredeåret, udgivet af Askov Højskole. Særtryk af Dansk Udsyn 1944. 134 S. (Askov Boghandel.) Pris 4,75 Kr.
- Danmarks Folkehøjskole 1844—1944. Festskrift udgivet af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler. 596 S. (Det danske Forlag, V. Boulevard 47.) Pris 20 Kr.
- Nyaarsgave i Anledning af Højskolens Hundrebaar. Udgivet af *Sune Andresen*. 179 S. (ASA's Forlag, Slagelse.) Pris 4,50 Kr.
- C. G. Schultz, Vilh. Møller-Christensen og Paul J. Reiter*: Æbelholt Kloster. 79 S. (Nyt Nordisk Forlag.) Pris 5 Kr.
- Kulturminder udgivet af Selskabet for dansk Kulturhistorie. 1944. Redigeret af *Chr. Elling*. 160 S. (Gyldendal.) Pris 8,75 Kr.
- Danmarks gamle Personnavne. I. Fornavne. Paa Carlsbergfondets Bekostning udgivet af *Gunnar Knudsen og Mar. Kristensen* (†) under Medvirkning af *Rik. Hornby*. 9. Hæfte. Sp. 1261—1420. (Gad.) Pris 3 Kr.
- Nationalmuseets blaa Bøger. *Otto Norn*: Nykøbing Kirke paa Falster. 26 S. (Gyldendal.) Pris 1,50 Kr.
- P. V. Glob*: Studier over den jyske Enkeltgravskulptur. Særtryk af Aarb. f. nord. Oldk. 1944. Med fransk Resumé. 283 + XIV S. (Gyldendal.) Pris 24 Kr.
- Arthur Fang*: Roskilde. Fra Byen og dens Historie. I. Udg. af Hist. Samf. f. Københavns Amt. 350 S. (Erh. Flensborgs Forlag, Roskilde.)
- Litteratur om Odense. Udg. af Odense Centralbibliotek v. *Vibeke Hedemann og Alfr. Tiedje*. 126 S. (Normanns Forlag, Odense.)
- Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945. 100 S. (Gyldendal.) Pris 6,25 Kr.
- Victor Elberling og Frantz Wendt*: Folkets Røst i Danmarks Rigsdag mellem Junigrundlovene 1849 og 1915. Studenterforeningens danske Bibliotek, 4. Serie I—II. 270 S. (Nyt nord. Forlag.) Pris 6 Kr.
- Aksel E. Christensen*: Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk Statsopfattelse indtil Unionstiden. 244 S. (Munksgaard.) Pris 10 Kr.
- Carl Svenstrup*: Grenaa i Fortid og Nutid. Et Jubilæumsskrift. Grenaa Bys Historie fra Aar 1800 til Nutiden, med en kort Oversigt over Tiden før 1800. Udgivet af Grenaa Byraad 1945. 529 S. + Kort over Grenaa. (De forenede Bogtrykkerier, Aarhus.)
- Gudmund Schütte*: Sønderjylland kalder. I. 3. Udg. 157 S. (Eget Forlag, Komm. Munksgaard.) Pris 8 Kr.

FORANDRING AF VENDSYSSELS VESTKYST

Af C. Klitgaard.

Den, der nøjere iagttager Jyllands Vestkyst, vil ikke undgaa at bemærke, at den Tid efter anden forandrer sig; nogle Steder foregaar der ved Havets Kræfter Bortskæringer af den, andre Steder sker der Tilskylning af Land, og saaledes har det vel været fra tidlige Tider, om hvilke vi ikke nu kan skaffe os nogen Viden ad geologisk eller historisk Vej, idet vore Kundskaber om *Tilskylning* af Land næppe kan føres længere tilbage end til det saakaldte Stenalderhavs Tid, fra hvilken vi mange Steder ser Litorinatidens mere eller mindre tydelige Kystformationer; men hvor meget Land, der siden den Tid er *skyllet bort*, kan der ikke faas nogen Viden om.

Med Hensyn til Landvindingen maa ogsaa erindres, at særlig den nordlige Del af Jylland i Tidens Løb efter Litorinasænkningen har hævet sig op af Havet og maaske endnu hæver sig, saa alt det nye Land ikke er fremkommet ved Tilskylning, selv om Hovedparten maa formodes at være det.

»Ved *Bovbjerg* tabes Land ved Storm og Fraade,
ved *Blokhus* vindes Land af Havets Naade«,

skrev Christian Richardt for et halvt hundrede Aar siden i en Fremmedbog hos mine Forældre i Blokhus, og i det følgende skal ad historisk Vej søges paavist nogle af de Kystforandringer, der er foregaaet paa Vendsyssels Vestkyst.

I »Historisk Tidsskrift« 8. I. 153—166 har Johannes Steenstrup offentliggjort en lille Artikel om »Danmarks Tab til Havet i hi-

storisk Tid«, og han vender sig i den imod Klithistorikeren C. C. Andresens Udtalelse om, at der efter hans Beregninger — paa Grundlag af Landtabet ved Agger 1815.—1859, gennemsnitlig 12 Alen (7,5 m) om Aaret — er tabt 2 Mile langs Jyllands Vestkyst, hvilket i Løbet af 2000 Aar vilde blive til ialt 80 Kvadratomile¹⁾.

Troels-Lund har godtaget Andresens Antagelse og regner med²⁾, at der i de ca. 300 Aar fra Frederik II.s Tid er gaaet 12 Kvadratomile tabt af Jyllands Vestkyst, eller et Areal som Falster og Møen tilsammen; men ogsaa denne Mening vender Steenstrup saavel som flere andre Historikere sig imod, og Steenstrup fremkommer bl. a. med den gode Argumentation, at hvis Landtabet havde været saa stort siden Frederik II.s Tid, maatte vi ad arkivalisk Vej (Jordebøger, Lensregnskaber, Præsteindberetninger m. v.) kunne faa oplyst Navnene paa de Bebyggelser, der laa paa det tabte Land; men det kan vi kun i enkelte Tilfælde. Nok er der paa Vestkysten gaaet mange Byer og Gaarde tabt; men de er gaaet under i Sandflugten i 15—1600'erne.

Medens Steenstrup her har set rigtigt, stiller jeg mig tvivlende overfor hans og Troels-Lunds Udtalelser om, at Borttagelsen af Ler og Sten ved Stranden og Ødelæggelse af Skove, Krat og Buskvækster (Tjørn og Graaris) skulde have befordret Havets Bortskæringer af Landet. Her findes jo kun faa Steder som ved Hirtshals Fyrbakke store Sten i en saadan Mængde, at de kan indvirke paa Strømforholdene og i nogen Grad beskytte Kysten mod Bølgeslaget, og disse Sten har man i tidligere Tid maattet lade ligge, ligesom man heller ikke havde Anvendelse for dem. Andre Steder er der vel paa sine Steder Sten; men det er Ral, som først i vore Dage har faaet nogen større Anvendelse som Vej- og Byggemateriale.

Fra *Bulbjerg* — hvor der ikke synes at være sket synderligt Tab af Land i nyere Tid, idet den isolerede »Skareklint«³⁾ endnu

---

¹⁾ C. C. Andresen »Om Klitformationer og Klittens Behandling og Bestyrelse« (1861).

²⁾ »Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16. Aarh.« I. 18 (1879).

³⁾ Vel egentlig Skareklev, jvf. Svinkløv, Torup Kløv, Kløv i Hunstrup, Mandalsklevn o. fl. = stejle Bakke, Klippe.

staar i ringe Afstand fra Kysten eller Bulbjergs Klint⁴⁾ — over *Vust, V. Torup, Klim, Kollerup* og *Hjordtal* Sognes Havkyst ligger et mægtigt Lag groft Ral, der vel nok skærmer Kysten mod Bortskæring, ligesom det hindrer Sandflugt, saa Kysten enkelte Steder som paa Grønnestrand i Kollerup Sogn er græsklædt lige ud til Havet. Og østligst staar Kridtklinten *Svinkløv* i *Hjordtal* Sogn som Forpost mod Havets Angreb. Dette beskyttende Rallag, der flere Steder dannede Volde paa et Par Meters Højde over Havfladen, er dog utvivlsomt af ret sen Oprindelse, thi navnlig over *Kollerup* og *Hjordtal* Sogne her er 1550—1600 gaaet en mægtig Sandflugt, som har aflejret store Klitpartier og ødelagt meget Jord og mange Landsbyer⁵⁾.

I de senere Aar og da navnlig i Aarene 1940—44 er der mellem Bulbjerg og Svinkløv fjernet Tusinder af Læs Ral i Jernbanevogne og Biler fra denne Kyst, og det tør ikke anses for udelukket, at det vil faa Indflydelse paa Kystformationen her baade med Hensyn til fornyet Sandflugt og til Havets Angreb, selv om Materialvandringen endnu foregaar som forhen.

Det forholder sig jo saaledes med denne Materialvandring, at medens Kyststrømmen gaar fra *Bovbjerg* mod Syd, hvad der bl. a. ses af Udløbet ved Hvide Sandes Forskydning mod Syd, gaar Kyststrømmen nord for *Bovbjerg* mod Nord, drejer om i Øst ved *Hansthalm* og følger Kysten op til *Skagens Gren*, for i Kattegat at vende om ved den svenske Kyst og derefter under Norge at løbe ud i Vesterhavet igen. Denne Kyststrøm medfører Sand, Grus og Ral fra de Steder, hvor Havet skærer bort af Kysten, altsaa navnlig fra de fremspringende Partier som *Bovbjerg*, *Hansthalm*, *Bulbjerg*, *Svinkløv*, *Rubjerg Knude*, *Lønstrup* og *Næsset i Horne* (Hirtshals Fyrbakke), og Materialet aflejres atter i Bugterne. Da Sandet er lettest for Strømmen at medføre, kommer det først, derefter fint Grus, saa grovere Grus og endelig

---

⁴⁾ I Trap: Danmark V, 336, (1924), angives Skareklits Afstand fra Bulbjerg til 130 m, »Danske Atlas« (1769) opgiver den til omtrent 40 Favne = ca. 75 m, men denne Angivelse er jo paa Slump og tør næppe tages som Bevis for, at der senere er bortskaaet 55 m af Klinten, selv om noget vel nok er gaaet tabt.

⁵⁾ Præsteindberetninger 1571 og 1625.

Ral. En Mand, født 1819, har fortalt mig, at endnu 1830 var Gruset ikke naaet øst for Svinkløv, men i min Barndom c. 1875 var det kommet forbi Tranum, og ved Aar 1935 var det kommet helt hen paa Rødhush Strand, hvilket vil sige, at det i 100 Aar er rykket ca. 15 km frem.

Men ogsaa paa denne Strækning har Behovet for Grus i den sidste halve Snes Aar ført til, at der er bortkørt Tusinder af Billaes, saa Bunden af Gruslaget mange Steder er naaet, hvad der har medført, at Havet er begyndt at skære ind mellem *Tranum* og *Rødhush*, og nogen ny Sandflugt vil vel nok blive Følgen, selv om den kan optages af de nu godt bevoksede Klitter mod Stranden.

Som ovenfor nævnt aflejres det af Strømmen medførte Materiale i Bugterne, og derfor ser vi, at der her sker Tilvækst af Landet. Dette er saaledes Tilfældet inderst i den saakaldte *Jammerbugt* — et Navn af ny Oprindelse — fra ca. 4 km syd for *Blokhush* til en halv Snes km nord derfor.

1882 strandede 2 km nord for Blokhush Barken »Tre Venner« af Christiania; 1883 roede jeg i Baad inden om Vraget, men 1916, da Resterne blev opbrudt til Brændsel under Verdenskrigen, stod Vraget paa Stranden halvvejs mellem Klitten og Havet, saa meget Land var her tillagt i de forløbne 34 Aar. Saavel syd som nord for Blokhush ser man ogsaa store Nydannelser af Klit, og siden min Barndom i 1870'erne er her tillagt et Areal af ca. 40 m Bredde.

Længere mod Nord, ved *Løkken*, er der tillagt meget Land, hvilket dog for en stor Del skyldes den 1918 anlagte Mole, som bryder Strømmen; men til Gengæld sætter denne nu ind nord for Molen og bortskærer i Storm Klitterne nord for *Fureby Bæk*. En lignende Virkning har den 1919 anlagte *Hirtshals Havn* haft, idet der paa Vestsiden af den foregaar Tilskylning af Sand, medens Havet skærer bort af Landet øst for Havnen.

Nord for *Løkken*—*Fureby* er Stranden ganske smal, og her saavel som længere nord paa i *Lyngby*, *Rubjerg* og *Maarup* Sogne indtil forbi *Lønstrup*, har Havet i umindelige Tider bortskyllet Land; men nu yder de jævnt høje Lerskrænter her en ret

stor Modstand mod Nedbrydningen, som derfor ikke foregaar med nogen stor Fart.

Præsten i Børglum udtaler 1638 i sin topografiske Indberetning til Ole Worm⁶⁾, at en stor Fyrreskov i *Fureby* Sogn, der stod langt vesten for Byen og Kirken, i fordums Tid er borttaget af det oceaniske Hav, som nu straks er der udenfor. Han udtaler ogsaa, at Sognet menes at have Navn af denne Skov, en Etymologi, som Nutiden dog ikke godkender. Et lokalt Sagn fortæller endvidere, at der her har ligget en Landsby *Kinderup*, som Havet har borttaget; men slige Sagn tør ikke tillægges større Værdi. Hvad den nævnte Fyrreskov angaar, siger Naturforskeren Niels Thaarup⁷⁾, der var her 1763 paa en geologisk Rundrejse, at man hist og her ser Stubbe og Rødder af den i Grunden saavel som Egetræer, der ligger 4—5 Alen dybt; men denne Skovbevoksning har dog næppe været helt ude ved Stranden, hvad Thaarup heller ikke siger; den har sikkert været i Sognets Moser øst for Kirken.

Tabet af Land foregaar naturligvis væsentligst ved Stormfloder, naar Havet af Vestenstorm drives mod Land med vældig Kraft. Natten mellem 1. og 2. Juledag 1806 blev en stor Del af Klitten ved *Løkken* bortskyldet af Havet tillige med 2 beboede Huse, og et Fartøj, der laa paa Stranden, blev kastet nogle Favne i Vejret op paa Klitbakkerne⁸⁾, en Tildragelse, som nu vilde være utænkelig her, da der nu er en meget bred og høj Strand og en mægtig Klitbarriere mellem Byen og Stranden, hvilken er fremstaaet efter 1885 ved at lade Flyvesandet opfange af et Bælte af Klittag og fra ca. 1911 af Fyrreudhugst.

15. Jan. 1818 blev ogsaa flere Bygninger i *Blokhus* beskadiget af Højvande, der i Forbindelse med Orkanerne 27. Nov. og 21. Dec. 1825 navnlig forandrede Kystforholdene ved *Agger*⁹⁾, som yderligere led Skade ved Stormfloder 3. Feb. og 28. Nov. 1825, og vist i Orkanen 11. Marts 1822 drev en lille Skude i *Blokhus*

6) Jyske Saml. 4. I. 98.

7) Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Fol., Nr. 411.

8) Jyske Efterretninger Nr. 2 — 1807.

9) Borchs Avis Nr. 15, 1818 og Januar 1825.

op over Klitten og landede paa Agrene ved Huset Matr. Nr. 69. Sligt vilde være ganske utænkeligt, efter at der nu er lagt saa meget Land til.

Af Regnskaber fra Sejlstrup Len 1610 ff. ser man, at Nordmændene, der kom til Kysten med deres store Baade for at bortbytte Tømmer og andet mod Korn og Fedevarer, stadigt landede paa *Lyngby* Strand, men efter 1624 paa *Fureby* Strand, hvor Handelspladsen *Løkken* (Fureby Løkke) først blev anlagt 1678, og det tør vist derfor antages, at »Nordbaggernes« Flytning af Landingsplads skyldes, at Stranden ved Lyngby da ikke længer egnede sig til Opløsning her af deres Trælast og til at opslæbe deres Baade paa, fordi den var blevet ganske smal ved Havets Bortskæringer. Geologiske Undersøgelser viser da ogsaa, at der i Fureby, Lyngby og Rubjerg Sogne maa være skaaret meget Land bort, men ikke hvornaar det er sket. 1890 laa der ved *Kodal* mellem Løkken og Sønder Lyngby en stor Sten ca. 31 m fra Klitten; 1906 var Afstanden kun 26 m, saa der var altsaa i 16 Aar tabt 5 m Land.

Gaar vi længere mod Nord, kommer vi til det af Sandflugt meget hærgede *Rubjerg* Sogn, hvor Højdepunktet *Rubjerg Knude* med Fyr, anlagt 1900, staar som stærk Forpost mod Havet. I Indberetning til Ole Worm 1638 skriver Sognepræsten¹⁰⁾: »Sydvest for Rubjerg Kirke haver været et stort højt Bjerg ved Navn Ruberg Knud, hvilket er længe siden udfaldet i Havet«. Da Knuden jo endnu findes (højeste Punkt 74 m), selv om det kun er dens østlige Skraaning, der er i Behold, og den ligger *nordvest* for Kirken, maa Rubjerg Knude, hvis man skal godkende Præstens Oplysning, før 1638 have haft sin største Højde adskilligt længere mod Syd.

Statsgeolog Axel Jessen oplyser i sin »Vendsyssels Geologi«¹¹⁾ (1918), at ved at sammenholde Videnskabernes Selskabs Kort fra 1785—87 med Generalstabens Kort fra 1886—88 er der i de 100 Aar her skaaret 250 m bort af Landet, og Bortskæringen er fortsat, saa der — vist 1884 — blev foretaget Hartkornsafskrivning.

¹⁰⁾ Jyske Saml. 4. I. 87.

¹¹⁾ S. 220.

Fra Rubjerg Sogn naar vi mod Nord til *Maarup* Sogn, hvor ogsaa findes en fremspringende Lerknude, en Fortsættelse af Rubjerg Klinten, som Havet har slidt paa. Vest for den nu nedlagte Maarup Kirke rejstes i 1870'erne en Sten til Minde om Kong Christian IX.s Besøg her 1871. Denne Sten stod 1889 ca. 83 m fra Klinten, men 1906 kun godt 69 m derfra, og der var altsaa i 17 Aar tabt 14 m. I 1936 maalte jeg Stenens Afstand fra Klinten til godt 45 m, saa der i de fra 1906 forløbne 30 Aar var gaaet ca. 24 m tabt. En københavnsk Badegæst i Lønstrup, der syntes, at Mindestenen stod paa et uheldigt Sted, flyttede den 1940 egenmægtigt, og den danner altsaa ikke noget Fikspunkt længer.

Ved *Lønstrup* By har Havet ogsaa taget Land, og af Vennebjerg Herreds Tingbog 21. Marts 1642 fremgaar, at der, hvor Mads Mikkelsen i Lønstrup for 40 Aar siden, altsaa ca. 1600, kunde pløje og saa, var nu »udi Hav«, og et Tingsvidne af 22. Marts 1662 oplyser, at Lønstrup Bys Ager og Eng delvis var borttaget af Havet, saa der nu hverken var Eng eller Tørveskær. I Tiden ca. 1786 til ca. 1886 er her bortskaaret ca. 150 m Land¹²⁾.

Efter det foranførte synes det mig sandsynligt, at der endnu ved Aar 1600 har været et lavtliggende Forland med Strand og Strandenge mellem *Fureby* og *Lønstrup*, ja vel endog forhen med Byggesteder, thi de gamle romanske Kirker i Lyngby, Rubjerg og Maarup, vel fra ca. Aar 1200, vilde man næppe have lagt helt ude ved Kysten, hvis der ikke var Bebyggelser paa et nu forsvundet Forland. Lyngby Kirke blev nedrevet 1914, da den kun laa 20 m fra Skrænten, og genopført længere inde i Landet; Rubjerg Kirke blev nedbrudt 1904 og Maarup Kirke staar kun som et af Nationalmuseet fredet Mindesmærke. Havets Graadighed i Forbindelse med Sandflugten tvang Beboerne og Kirkerne bort.

Nord for Lønstrup op over *Skallerup* og *Tornby* Strande til *Hirtshals* Fyrbakke er der tilskyldt Land og ligeledes øst for Hirtshals over *Asdal*, *Uggerby* og *Tversted* Strande, hvor Landet

---

¹²⁾ Axel Jessen, a. St. S. 220.

paa sine Steder er vokset 200—300 m. En ret stor Fiskerby med en Snes Huse ved *Kjul Strand* i Asdal Sogn, som fandtes her ved Aar 1600, blev ikke borttaget af Havet, men forlodes ved 1630, efter at de store Fiskerier her som andet Steds var ophørt henimod 1620¹³).

I *Raabjerg Sogn*, nordligste Nabo til Tversted, og i *Skagens Landsogn* er der i de senere Aar skaaret meget væk af Kysten fra *Skiveren* til *Kandestederne*, saa den ældgamle Vej mellem Hjøring og Skagen, der fra Tversted gik ad Stranden til *Højen* (Gl. Skagen) ikke lader sig befare mere.

Af *Skagens Oddes* Vestside er der efter Axel Jessens Beregning i de ommeldte 100 Aar bortskaaret 100—150 m, medens Oddens Nordside er vokset med 300—400 m, ja, nord for Skagens Fyr endog med 500 m; men paa Sønderstrand mellem Fyret og Byen skæres Landet bort¹⁴).

Forandringerne af Kysten ved *Skagen* og *Højen* har dog nok i ældre Tid været større. Olafur Olavius fortæller i sin »Beskrivelse over Skagen« (1787)¹⁵, at Havet 1680 borttog flere Huse i Højen, og en 95-aarig Mand fortalte ham ca. 1785, at han tydeligt erindrede, at den første Raadmand i Højen hed Madsen og boede mestendels saa langt ude, som man nu plejer at sætte Torskeline; altsaa hvor der nu var Hav. Raadmanden var Hans Madsen Hop, der døde 1695 vist af Ophidselse over, at den bekendte Søkortdirektør Jens Sørensen pryglede ham med sin Pisk¹⁶).

I Oktober 1592 tog Stormflod flere Huse og Gaarde i *Skagen*, 15. Januar 1593 gik 14 Huse og Gaarde samme Vej¹⁷), og endnu henad Jul samme Aar var der to Gange Vandflod, der bortskyllede mange Steder paa Skagen og paa Vestkysten, saa »Huse og

---

¹³) Horns Herreds Tingbog 10. Jan. 1631, 17. Marts 1634, 6. April 1635, 31. Maj 1647.

¹⁴) Axel Jessen »Vendsyssels Geologi«, S. 220.

¹⁵) Side 5 f.

¹⁶) C. Klitgaard: »Skagen Bys Historie« S. 431—444.

¹⁷) a. St. S. 41.

Byer og mange Mennesker druknede¹⁸⁾. 10—11. Sept. 1690 borttog Havet flere Huse, Juledag 1717 ligeledes, og Havet bortskar da Sønderstrand med Klitten og en Del af den gamle Fyrbakke, og 14. Feb. 1718 mistedes atter nogle Huse paa denne Maade.

Vi har nu fulgt Vendsyssels Vestkyst fra Bulbjerg til Skagen og set paa Kystforandringerne der; men ogsaa paa Vendsyssels Østkyst er der sket Forandring. Der er i *Aalbækbugten* foregaaet en Tilvækst af Land af indtil 600 m; nord og syd for *Sæby* er der gaaet indtil 200 m tabt, men mellem *Lyngsaa* og *Voersaa* er der tillagt indtil 500 m.

Axel Jessen opgør Vindings- og Tabskonto i de 100 Aar 1786—1886 saaledes¹⁹⁾:

Fra *Skagens Gren* til *Blokhus* er tillagt 950 Tdr. Land og bortskyllet 431 Tdr.; fra *Grenen* til *Voersaa* er tillagt 1450 Tdr. Land og bortskyllet 250 Tdr.; altsaa ialt en Tilvækst af ca. 1720 Tdr. Land; men medens det bortskaarne Land i hvert Fald delvis var dyrket Jord, bestaar Tilskylningen desværre udelukkende af ufrugtbart Strandsand, og Landvindingen her har derfor ikke som i Slesvigs Marskegne været til nogen økonomisk Fordel for Beboerne.

---

¹⁸⁾ Chr. Staphensens Aarvog; Kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml. Nr. 2355.

¹⁹⁾ »Danmarks geologiske Undersøgelser« I. Række, Nr. 3, S. 311 ff.

AF ET TORVS HISTORIE

Af *Arthur Fang*.

Naar Færdsel til Lands kan mødes med Sejlads, er der gode Betingelser for et Samlingssted. Hvor Vejspor maatte runde sig syd om Roskilde Fjords inderste Vig, er der tidlig groet en Bebyggelse frem. Roskilde er en gammel og udpræget naturgroet By.

Blødt buer Roskildes Hovedstrøg sig gennem Byen, øjensynligt følgende det ældgamle Færdselsspors Bugten-sig-frem gennem Landskabet; i dets Kurver er der endnu som en Genspejling af Rytteres og Mænds stiltfærdige Luntten, af deres Famlen-sig-frem mellem Terrænets Vanskeligheder.

Roskildes Hovedstrøg følger praktisk talt Retningen Øst—Vest. Det er fra gammel Tid opdelt i: Algade, Skomagergade og Støden, ældgamle Navne, der fører langt ned i Middelalderen. Undertiden træffes ogsaa Betegnelsen Stengaden for hele Strækningen¹). Algaden eller Adelgaden (*platea communis*) er den gamle Fællesbetegnelse for Købstædernes Hovedgader, som har fæstnet sig i adskillige af dem; den benævnes ofte Kongegaden (*platea regalis*) eller Kongens Hærstræde, fordi Vej i gammel Tid var Kongens Eje²). I Roskilde kaldes Algaden ogsaa Torvegaden eller Torvet og undertiden Bytinget.

Roskilde er opstaaet tidligt, og Bebyggelsen havde fæstnet sig, inden der har været Brug for en selvstændig Torveplads — helt modsat det planmæssigt anlagte Ny-Køge, i hvis Byplan der er

---

1) Henry Petersen: Hvor laa Kongsgaarden i Roskilde? Hist. Tidsskr. 6. R. II, S. 324.

2) Hugo Matthiessen: Gamle Gader, S. 10.

Fig. 1. Roskildes Torve.

Billedet er taget oppe fra Raadhustaarnet. Det viser os det smukt buede Hovedstrøg og Raadhustorvet omkring Springvandet, t. v. begrænset af tre af de i 1908 nedrevne Ejendomme, samt i Mellemgrunden t. v. lidt af Nytorv med Slagternes Torvestader. — Samtidig viser Billedet Middelalderens Torv, som var paa selve Algaden, fra Skomagergades Begyndelse (i Billedets højre Hjørne) og til lidt forbi Hersegade (omtrent hvor Algade bøjer til højre).

afsat et meget rummeligt Torv. Roskilde har hele Middelalderen igennem været henvist til at holde Torv udelukkende paa den østre Del af det ikke særligt brede Hovedstrøg.

I en senere Tilføjelse til Roskilde Stadsret, stadfæstet 15. Juni 1268 af Kong Erik Glipping, hedder det:

— — at thet samme thorgs rom skal were fra then ny helghe andz hus til beghyndelsen pa sancti michels kirkegardh i then westre deel³⁾. — At Torvet skal være fra det nye Helligaandshus til den vestlige Grænse af Sct. Mikkels Kirkegaard. —

³⁾ Rosenvinge: Gamle danske Love V 185.

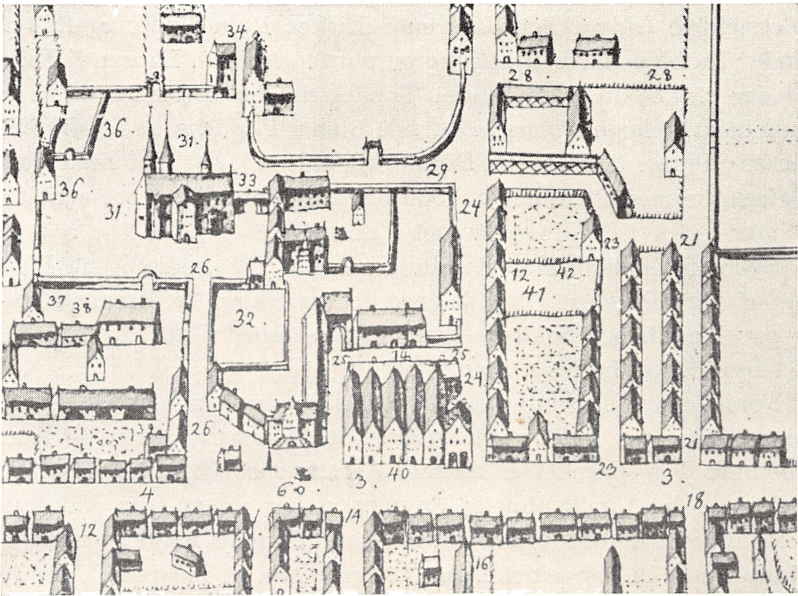
Desværre savnes der Kort eller Planer over det middelalderlige Roskilde. Den ældste, bevarede Plan er Peder Resens fra 1677; den er ikke alene temmelig sen, men desuden skematisk og for-
 tegnet; dog faar vi hjælpe os med den, saa godt vi kan. Paa denne Plan er Algade markeret med 3-Taller og Skomagergades østlige Del med et 4-Tal. Lige over dette findes Mrk. 39, der angiver Sct. Laurentii Kirkes Taarn. Øst for dette Taarn, som først er opført c. 1500, laa den anselige Sct. Laurentii Kirke med tilhørende Kirkegaard, der maa have fyldt det meste af den lille trekantede Plads, som Resens Plan viser os. Sct. Laurentii Kirke var en Fraadstens-Kirke fra c. 1100; betydelige Rester af den blev udgravet 1931 og er bevaret. I et Brev af 17. Maj 1253 fra Biskop Jakob Erlandsen i Roskilde meddeles det, at Bispen har ladet Helligaandshuset, kaldet Nyt Hospital, der tidligere laa uden for Byen, flytte indenfor Murene næsten ind i Byens Midte ved Siden af Sct. Laurentii Kirke mod Vest⁴). — Omtrent ved 4-Tallet paa Resens Plads vil vi altsaa finde Torvets ene Grænse. Den anden maa ligge lidt østlig for Mrk. 18, der angiver Hersegade.

I et Brev fra 1407 nævnes en Jord, liggende i Roskilde i Sct. Mikkels Sogn i »Hyrsegade« paa den østre Side af Gaden og mod Øst strækkende sig til Sct. Mikkels Kirkegaard⁵). I 1920 fandtes et Stykke østlig for Hersegade, mellem denne og Lille Graabrødrestræde (viist paa Resens Plan), tidlig-middelalderlige, murede Grave, mange Kampesten samt Nedbrydningslag, som maatte tydes som stammende fra Sct. Mikkels Kirke. Dens Kirkegaard har baade efter Skeletfund og ovennævnte Brev at dømme strakt sig hen mod Hersegade. Maaske ved Algade Nr. 20, i hvis Grund der er fundet et Hjørne af en Munkestensmur, muligvis fra Ringmuren omkring Kirkegaarden, skal dennes vestlige Grænse sættes — og med denne den østlige Grænse for Torvet.

Torvegadens Forløb er i Nutiden sikkert den samme som i Middelalderen; dette kan med ret stor Sikkerhed dokumenteres ved Tilstedeværelsen af middelalderlige Kældre og gennem Fund af

4) Danmarks Riges Breve 2. R. I Nr. 104.

5) Hugo Matthiessen: St. Mikkels Kirke i Roskilde. Arb. f. Hist. Samf. f. Kbh. Amt 1920, S. 83 med Henvisninger.

Kort Nr. 1. Resens Plan fra 1677.

Murrester. Selv om der i en Købstad ikke skulde være et eneste middelalderligt Hus bevaret, vil dog selve Gadenettet kunne fortælle om Byens Opbygning gennem svundne Aarhundreder. De idelige Brande, med efterfølgende Spredning af Brandlaget, i Forening med den grimme Vane at benytte Gaderne som Lossepladser har bevirket, at Jordsmonnet i de gamle Byer stadig har højet sig; i Stedet for at køre Skarnet væk eller fjerne Brandlag har man blot ladet Gaden hovne op og maaske nu og da befæstet den paany.

Den middelalderlige Torvegade i Roskilde ligger fra c. 1½ til c. 2 m under Nutidens Niveau. Var de gamle Gader befæstet, var det enten med Træbro, runde eller firkantede Planker lagt Side om Side (i Lighed med Nutidens Kørebroyer af Sveller), eller med Stenbelægning; man kender baade en formløs Stenpikning og en Art Makadamisering. Skulde det være særlig godt, blev der nedlagt store, forholdsvis flade Trædesten paa langs ad Gaden. I Roskilde er der fundet Træbro ved Raadhustorvet c. 1,40 m nede

(det ældste Gulv i Sct. Laurentii Kirkes Ruin ligger c. 1,50 m under Nutidens Niveau). Østlig og norden for Sct. Laurentii Kirke er der c. 1,88 m nede fundet Trædesten, der fortsætter sig i en storslaaet Belægning med lignende Sten i Fondens Bro (Mrk. 26, Resens Plan), førende til Domkirkepladsen⁶⁾. — Det maa være Befæstelse med Sten, der c. 1380 har fremkaldt Fællesbetegnelsen Stengade for hele Hovedstrøget i Roskilde.

Byens middelalderlige Raadhus laa ved Torvegaden, paa Hjørnet af Algade og Sct. Olsgade (ved nederste Mrk. 24, Resens Plan). Foran Raadhuset holdtes Bytinget paa aaben Gade, og her har vel Byens Kag haft sin Plads.

Først med Reformationen fik Roskilde sin første rigtige Torveplads. Det siges, at Borgerne nedrev Sct. Laurentii Kirke — Taarnet blev dog sparet. Der nævnes Aarstallene 1531 og 1537⁷⁾, det sidste er det sandsynligste; thi næppe har nogen, før Kirkeomvæltningen var fuldbyrdet, vovet i Katolicismens Højborg at lægge Haand paa en Sognekirke. At Borgerne paa et Tidspunkt, da der var godt Køb paa Kirker og Klostre, har taget sig paa at nedrive netop Sct. Laurentii, lyder saare rimeligt, da det maa have været dem om at gøre, endelig langt om længe, at faa en rigtig Torveplads og samtidig lidt Luft i Byens centrale Del. Man har heldigvis ikke ulejligen sig med at nedrive Kirken til Bunds, men nøjedes med, saa snart det var gørligt, at jevne den stærkt opsvulmede Kirkegaard ud over betydelige Rester af Kirkens Mure. Den fremkomne, ikke ret store, men godt beliggende Plads er blevet Byens første egentlige Torv. Den nye Plads fik intet Navn. Paa Kort Nr. 2 kaldes den kort og godt Torvet, og endnu i 1832 siger Roskilde-Historikeren H. Behrmann⁸⁾, at den hedder slethen Torvet, da det er det eneste Torv i Byen.

---

⁶⁾ Hugo Matthiessen: Underjordiske Roskilde-Gader. Arb. f. Hist. Samf. f. Kbh. Amt 1920.

⁷⁾ Sjællands Stiftslandsbykirker ved A. L. Clemmensen og J. B. Löffler S. 11—13.

⁸⁾ H. Behrmann: Roeskilde S. 155.

Fig. 2. Raadhustorvet med Raadhuset fra 1735, et Kik ned i Skomagergade, samt Hjørnet af Nygade — en formelig Illustration til Behrmanns Ord. — Justitsraad, Borgmester og Byfoged H. C. Müllers Skydetavle fra 1832; det er vel Justitsraaden selv, der ses i Vognen.

Sammen med Torvet blev Bytinget flyttet; vi ved, at det i hvert Fald 1573⁹⁾ blev holdt, hvor Sct. Laurentii havde ligget. Ret rimeligt har Kagen samtidig holdt Flyttedag til det nye Torv, hvor

⁹⁾ Henry Petersen cit. Arbejde S. 344.

den stod til c. 1770¹⁰⁾); den ses paa Resens Plan som en lille, lodret Streg, ikke langt fra Mrk. 60, Byens Brønd. Maaske er Bygningen imellem Mrk. 39 og 26 et »Stenhus«, der vides at være bygget her med delvis Benyttelse af Sct. Laurentii Kirkes Nordmur. 1735 indgik dette Hus som Led i et nyt Raadhus, der opførtes her, efter at det gamle var gaaet op i Luer ved en stor Bybrand fire Aar tidligere. Det nye Raadhus, der blev ombygget i 1839, stod til det 1883—84 blev erstattet med det nuværende.

I 1733 var den gamle Bispegaard, som siden Reformationen under Navnet Roskildegaard havde været Sæde for Lensmanden i Roskildegaards Len, blevet erstattet med et kongeligt Palæ, som skulde benyttes ved Begravelser i Kongehuset, og naar Majestæten var i Roskilde. Grundstenen til det blev nedlagt af Christian VI. den 12. Maj ved hans Udrejse til Norge, og ved hans Hjemkomst den 23. September var Byggearbejdet saa langt fremme, at Kongen kunde holde Middagstafel med sit ganske Følge i Hovedbygningen, som da var i fuldkommen Stand¹¹⁾. Selv om Palæet ikke er særlig anseligt, er det dog en helt pæn Præstation paa saa kort en Tid. Arbejdets Leder var Arkitekten L. de Thurah.

Dette Byggearbejde medførte Forandringer i det centrale Roskilde, som senere fik Betydning for Byens Torveforhold. Mens der til Bispegaarden havde været Adgangsvej baade fra Sct. Ols-gade ad Bispegaardsstræde (Mrk. 25, Resens Plan) og fra Algade ad et Stræde, der ogsaa benævnes Bispegaardsstræde, og som begyndte omtrent ud for Nutidens Allehelgensgade (Mrk. 14 paa Resens Plan), blev det nødvendigt at tilvejebringe en helt ny Passage op til Palæet. Den lukkede Husrække, der ses paa Resens Plan ved Torvets Nordside, blev gennembrudt, og en Adgangsvej af mere end normal Gade-Bredde udlagt. C. Ehlers' Plan fra 1790 og 91 (Kort Nr. 2) giver et Billede af Forholdene. Her benævnes Passagen Nye Gade; ikke helt med Urette er Henrik Behrmann utilfreds med denne intetsigende Betegnelse, »som en Mand har ladet klexe paa Hjørnet af sin Gaard«¹²⁾, han havde hellere set

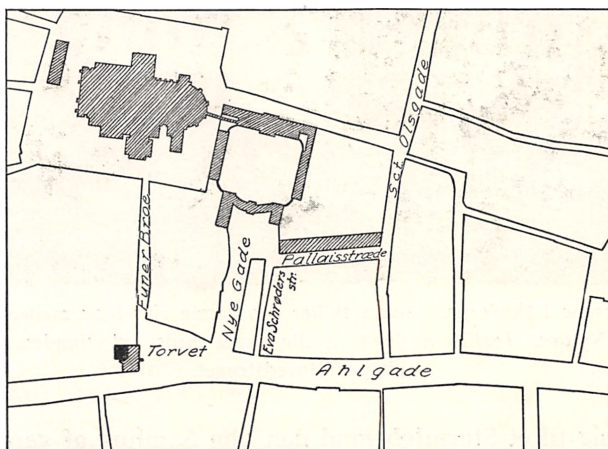
10) H. Behrmann cit. Arbejde S. 160.

11) Den Danske Vitruvius.

12) H. Behrmann cit. Arbejde S. 155.

Navnet Palaisgade. Det vestlige Bispegaardsstræde bærer paa Kort Nr. 2 Navnet Eva Schrøders Stræde, efter en Borgmesterfrue (1626—1706).

Den alt for brede Nygade skulde et Hundrebaar senere komme til at danne Grundlaget for Roskildes tredje Torv. Da Ejeren af Gaarden og Grundstykket mellem Nygade og Eva Schrøders Stræde i 1835 var afgaaet ved Døden, erhvervede Byen Ejen-

Kort Nr. 2. Ehlers Plan fra 1790—91.

dommen. Aaret efter blev den nedrevet¹³⁾ og Grunden sammen med de to tilgrænsende Gader udlagt til et Torv, som naturligvis kom til at hedde Nytorv. Dette fantasirige Navn bar Pladsen, indtil den i 1921 blev omdøbt til Stændertorv til Minde om Stænderforsamlingerne, som havde været holdt paa Palæet. — Hvornaar »det gamle Torv«, som det kaldes endnu i 1842, har faaet sit nuværende Navn Raadhustorvet, vides ikke.

Der er igen en Pause i Torvets Udviklingshistorie. De praktiske Forhold, Torvehandel og Trafik, havde ikke krævet mere Plads, men i Slutningen af 1890'erne dukkede der noget nyt op, nemlig æstetiske, bypatriotiske og turistmæssige Betragtninger. Disse

¹³⁾ J. N. Lundstrøms Optegnelser. »Jul i Roskilde« 1927, S. 20.

Fig. 3. Torvene i 1890'erne. Endnu skiller den gamle Hus-Blok mellem Raadhustorvet og Nytorv. Trafikken dengang illustreres bedst af Hunden, der sover midt paa Hovedstrøget.

samlede sig til et Stormløb mod den lille Samling af gamle Huse, som laa mellem Nytorv og Fondens Bro, langs Raadhustorvets Nordside. Der blev tordnet imod dem, fordi de virkede trykkende og spærrede for Udsynet til Domkirken; mærkelige og nymodens Betragtninger, der tidligere aldrig var faldet nogen Mor's Sjæl ind. Resultatet blev en Komité, der fik samlet Penge, købt Husene og revet dem ned i Sommeren 1908¹⁴). Hvad nogle havde frygtet, at det vilde virke uheldigt helt at blotlægge Domkirken, og at der vilde opstaa et urimeligt Hul i Bylegemet, blev heldigvis ikke Tilfældet. Lykken var som saa ofte bedre end Forstanden. Selv om de ivrigste »Blotlæggere« havde ønsket det, blev nogle til Palæet hørende Haver bag de gamle Huse ikke raseret, men bevaret som

¹⁴) A. Fang i »Festschrift f. Alm. dansk Vare- og Industrilotteri« S. 48—53; dette maatte nemlig yde Tilskud til Foretagendet.

en luftig Afgrænsning. De gamle Træer slører tilpas Domkirken, gør den kolossal, saa den helt behersker den store aabne Plads.

Planens Realisering kom dog nærmest bag paa Byen. Man vilde nok have de gamle Huse væk, men havde ikke tænkt paa, hvad der skulde gøres med den Plads der fremkom, og som Byens Liv slet ikke krævede. Pladsen kom en Tid til at ligge øde og ubenyttet hen, kun nu og da taget i Brug ved Markeder. Da der stadig dukkede mer eller mindre fantastiske Bebyggelses-Planer op, blev der nærmest for at sætte en Stopper for disse lavet et temmelig umotiveret Anlæg. Saa var der igen for en Tid Fred og ingen Fare. I Mellemtiden voksede Byen hastigt og krævede større Torveplads, og noget helt nyt, Automobilismen med dens Krav paa Plads til Parkering, var vundet stærkt frem.

Nu var Tiden inde til at tage fat paa den meget vanskelige Op-gave: at sammenfatte de to adskilte Torve, Raadhustorvet og

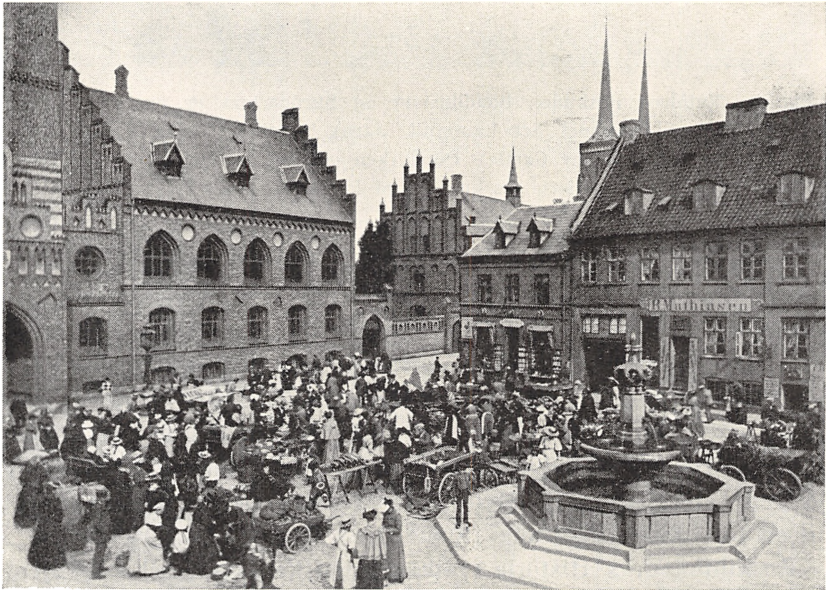

Fig. 4. Raadhustorvet kort før 1908. Torvetrængslen er ligefrem ved at vælte de gamle Huse.

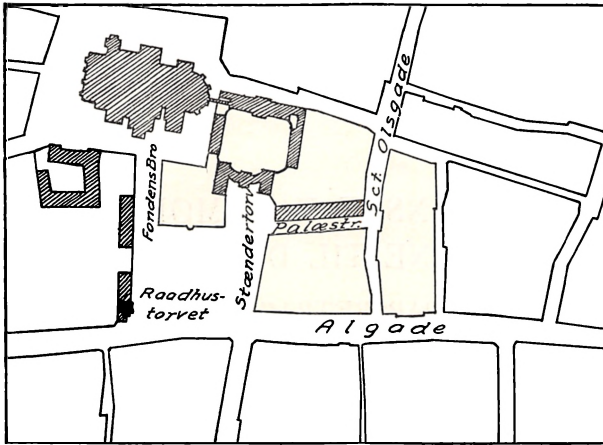

Fig. 5. Nutidens Roskilde. Raadhustorv og Stændertorv er nu forenet; de hegnes af Raadhustaarnet (Sct. Laurentii Taarn), Raadhuset fra 1884, Duebrødre Hospital (en Stiftelse for Gamle), Domkirken og Palæets Haver samt Palæet; af dette ses kun lidt af Portbygningen.

Stændertorv til en Enhed. Det lykkedes Stadsingeniør H. P. Mortensen at udarbejde en Plan, der baade kunde tilfredsstille de praktiske Krav og de æstetiske Hensyn. Især var det en stor Gevinst, at den tidligere snævre og kedelige Gade, Fondens Bro, blev gjort næsten dobbelt saa bred, hvorved der skabtes en festlig Adgangsvej til Domkirken med frit Udsyn over dens mest fængslende Partier. Ved denne sidste Regulering i Aarene 1931 og 32 er den Udvikling, der begyndte ved Middelalderens Ophør, bragt til en foreløbig Afslutning (Kort Nr. 3).

Roskilde Torvs Historie er ikke uden karakteristiske og ejendommelige Træk. I den naturgroede, gamle Bebyggelse, der tidligt aflejlrede sig om en terrænbestemt Færdselsaare, blev der ikke Plads for noget egentligt Torv. Først Reformationens store Om-

Kort Nr. 3. Nutids-Plan.

væltning skabte den første Torveplads. Mere tilfældige Forhold førte til Dannelsen af endnu et Torv og skabte senere paa for tidligt et Tidspunkt unødvendig Torveplads. Først under Pres af et reelt Krav forenes de forskellige Pladser til en organisk Enhed, Roskildes nuværende, statelige Torv. Det er ikke uinteressant at følge en Bys Udvikling og se, hvor meget der famles, naar Tilfældigheder raader, og hvor sundt Bylegemet som en levende Organisme elastisk følger sig, naar der foreligger virkelig funktionelle, indre Krav.

DE DANSKE VANDMØLLER OG KILDERNE TIL DERES HISTORIE

ET PAR BETRAGTNINGER

Af Holger Hjelholt.

De fleste af os, der nu er midaldrende eller gamle, og som er fødte og voksede op ude paa Landet, har sikkert bevaret et stærkt Indtryk af det karakteristiske Islæt i dansk Landsbybebyggelse, som Vandmøllerne udgør. De er beliggende i Dalstrøg og Lavninger ved det rindende Vand, der altid øver en sær Dragelse paa os. En Dreng med Hjemsoagnet som Horisont kan nok, naar han sidder ved det rindende Aaløb, falde i Staver og gruble over, hvor Aaen har sit Udspring, og hvor den flyder hen, og tænke, at den minder ham om Tilværelsen selv.

Karakteristiske er Møllerne desuden ved det Liv, som pulserer der. Nede i Møllegaarden holder Bøndervogne med Læs af Kornsække, og ved større Møller kunde der i gammel Tid godt holde op mod en Snes Vogne — som Illustration af Udsagnet, at den, der kommer først til Mølle, faar først malet! Et Kig ind i Møllerieset viser os de hvide Møllersvende, opstablede Melsække og de roterende Kværne. Fra den store opstemmede Mølledam føres Vandet i en roligt flydende Strøm gennem Malekarmen og en Trærende ind over Vandhjulet, der driver Kværnene, og længere borte er Bagslusen, hvor Stigbord aabner Adgang for Spildevandet til at flyde bort. Hvor tit har man ikke som Dreng staaet og set paa det fossende Vand, der i Faldet og ved Bortstrømning mellem de mange store Sten forvandles til hvidt, perlende Skum! Nedenfor Møllegaarden forenes saa igen de to Strømme, og Aaen gaar videre — langt bort i det fjerne, paa Vej mod Havet.

Herregaarden, ja, med dens Liv havde Landsbyen som saadan ikke meget at skaffe. Underlig fjern var den for én, selv om man nok vidste, at naar Trikoloren vagede derovre fra den store, 18. Aarhundredes Barokbygning, saa havde Herremanden og hans franskfødte Frue taget Ophold der for en Tid. Kirken, som den laa der med sine hvidkalkede Mure og sit røde Tegtag paa Bakken i Landsbyens Midte, den var til Søndage og til Bryllupper og Begravelser. Men Vandmøllen, som ganske vist var beliggende i et Nabosogn, den var knyttet til Hverdagens Bondeliv og var alligevel noget fra dette forskelligt og som noget finere. Mølleren var ingen almindelig Bonde, man sagde jo ogsaa i gammel Tid Han og ikke Du til Mølleren, Møllerens Datter var et mere op-højet Væsen og mere omsværmet end Bønderpigerne som Regel, og ogsaa Møllerkonen var noget for sig, forstandig, rar og om-gængelig, hvad den stadige Færden af Folk og Møllegæster vel naturligt førte med sig.

Som ældre saa man, at Digtingen længst havde opdaget det romantiske ved Vandmøllerne, ved deres pulserende Liv og deres naturskønne Beliggenhed. I Poul Møllers (d. 1838) ufuldendte Novelle »En dansk Students Eventyr« slog den krøllede Frits sig jo ned i Møllekroen ved Søen og Skoven. Møllerens Familie (Datteren!) fængslede ham aldeles, og om Mølleren hører vi, at han ikke tænkte bare paa at tolde Bondens Sæk; han havde set sig om i Verden, forstod sig paa næsten alting og kunde underholde Gæsterne fortræffeligt. Skønnere end Poul Møller skildrede dog Christian Winther i »Hjortens Flugt«, der udkom 1855, den danske Vandmøllens Beliggenhed, dybt og dulgt i Landskabet med Hulvejen snoende sig forbi den: Hvor klare Skovbæk risler — Bag Bøgenes Skjul — En Vandmølle vælter — Sine brusende Hjul . . . .

For den til Bækken og Vandmøllen knyttede romantiske Naturstemning findes der smukke Udtryk i den tidligt afdøde tyske Digter Wilhelm Müllers (f. 1794, d. 1827) Digtcyklus »Die schöne Müllerin«, der fortsat lever takket være Franz Schuberts Musik. Vi hører Hjulets Brus og Mølleværkets Klappen, vi ser den gennem Dalen henflydende sølvklare Bæk, Naturens Grønhed og

Blomsterpragt og den dunkle Lund. Men den skønne Møllerpige er ikke sin Bejler, Møllersvenden, tro og lader sig lokke af Jægeren og hans Valdhorn. Grundstemningen i Digtet er elegisk, og Bækkens hvileløse Vandren udgør som en Akkord hertil. Spørgsmaalet: Hvorhen? som Bækkens rindende Vande stiller én, fik for Møllersvendens Vedkommende Svaret: til Sorg og Død.

Maaske føles det som en lidt brat Overgang fra disse lyriske Scener at vende sig til den meklenborgske Møller Voss, hans Kone og Datter, som vi stifter Bekendtskab med i Fritz Reuters Roman fra 1860 »Ut de Franzosentid« (oversat paa Dansk under Titlen Anno 13). Formen er her Prosa, endda plattysk, men Fritz Reuters Fremstilling ejer en egen hjertelig Varme og Medfølelse med de Mennesker, han skildrer, og det hverdagsagtige faar Liv og Betydning, ja næsten Glans over sig, synes jeg. Fritz Reuters Møller er ogsaa noget ud over Bondestanden, for vi ser, at han tiltales med Han af Amtmanden, der forklarer ham, at han — trods sine daarlige økonomiske Forhold — er for gammel til at gaa bankerot! Efter at Mølleren er vendt hjem og gaaet til Sengs, sidder Kone og Datter endnu en Stund oppe og drøfter deres økonomiske Bekymringer. Men ogsaa de gaar til Hvile, og kun Møllehjulet vælter sig uden Rist og Ro, klaprer, jager, som et Menneske i kvalfuld Nød. Og fra Møllehjulet drypper Vandet, som var det den bitre Sved, og dybt nede i Slugten bruser Bækken med samme Tale, samme Sang: »Det hjælper dig ikke! Det hjælper dig ikke! Saa længe jeg flyder med Bølge efter Bølge, Ønske efter Ønske, saa længe har du ingen Ro. Men naar Høsten kommer, og Kornet modnes, saa vil min Strøm flyde sagttere, saa lukker Mølleren Stigbordet, saa staar alt stille, og saa er det Søndag«.

— — —

Strømmen flyder med Ønske efter Ønske, og mon det er ubeskedent af mig at nævne, at blandt mine mange Ønsker paa Historieforskningens Omraade var ogsaa det engang at faa udarbejdet et Værk om de danske Vandmøllers Historie. Til dette Værk skrev jeg for omkring en Menneskealder siden Forord, men Værket selv fik jeg aldrig færdigt! Ud fra mine daværende Studier

skal jeg imidlertid nu i det følgende fremsætte et Par Bemærkninger om Vandmøllernes Historie og om Kilderne til denne.

Man antager almindeligt, at Vandmøller er kommet i Brug her i Landet saa tidligt som omkring Aar 1000. De ældste daterede Vandmøller i det nuværende Danmark er formentlig Maglemølle ved Næstved og Munke Mølle ved Odense, der begge nævnes i Aaret 1135¹⁾. *Steen B. Böcher* hævder i sin interessante, men hvad det rent historiske angaar vel nok noget svage, af det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet antagne Disputats: *Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu* (1942), at de første Vandmøller var Horisontalmøller. Disse afløstes saa senere af Vertikalmøllen (den romerske Mølle), og her kan der være Tale om forskellige Slags Vandhjul: Overfaldshjul, Strømhjul og Underfaldshjul. Udnyttelsen af Strømkraften er størst ved Overfaldshjulet, hvor Vandet gennem en Rende (eller Kasse) ledes ind over Hjulet lidt over det øverste Punkt og derefter falder ned paa Skovlene. Hjulet bevæger sig her i modsat Retning af Vandet. Strømhjul og Underfaldshjul drives begge ved Vandets Stødvirkning mod Skovlene, og Underfaldshjul kaldes Hjulet, naar der findes Opdæmning ved det; Skovlene er ogsaa lidt forskellige.

Dr. Böcher hævder, at de Møller, der i gammel Tid kaldes *Skvatmøller*, var Horisontalmøller, men jeg ser ikke rigtig, at han egentlig fører noget Bevis herfor. Ordet Skvat i Skvatmølle betyder nok en Sjat eller Smule (Vand), og sikkert er det, at Skvatmøllerne var smaa Møller, der ikke til Stadighed kunde male. Da Horisontalmøllerne maa antages at have været smaa Møller, kan man maaske sige, at det ligger nær at mene, at Skvatmøller og Horisontalmøller er identiske. Men findes der et eneste Eksempel paa, at man kender en Horisontalmølle, der kaldes Skvatmølle? Derimod er der Beviser paa, at Skvatmøller har været Vertikalmøller. — Foruden Benævnelsen Skvatmøller finder vi ogsaa Betegnelsen *Kvakmøller* (kvak = ringe, svag) om de smaa Møller,

---

1) Om Munke Mølle foreligger et smukt udstyret lille Skrift af H. St. Holbech i Anledning af 800 Aars Jubilæet 1935. — Om Maglemølle se H. B. Melchior: Historisk Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm (1822), S. 6 Anm. g.

og vi træffer Ordet *Vintermølle* eller *Græsmølle* om de Møller, der kun maatte male om Vinteren.

I overvejende Grad udspringer, som man vil forstaa, det arkivaliske Kildestof til Vandmøllernes Historie af de særlige *Lov- og Skattebestemmelser*, der gennem Tiderne udformedes for Møllerne. Allerede i de gamle danske Landskabslove, der er optegnede omkring Aar 1200 og senere, men hvis fleste Retsregler maa antages at gaa en hel Del længere tilbage, møder vi forskellige Retsregler om Møllerne. I Jydske Lov fra 1241 bestemmes saaledes (1. Bog Kap. 57), hvordan man kan faa Lov at opføre en Vandmølle. Man skal eje »Dæmning og Damsted og saaledes beliggende, at Opdæmningen ikke fløder en andens Ager eller Eng og ikke med Bagflod skader de gamle Møller, der har staaet fra Arild. Bliver en Mølle bygget uden Modsigelse og alle andres Paatale, og faar den, der byggede, Lavhævd paa den, da skal han med Kønsnævn præstere Bevis for Flod og Flodsted, Dæmning og Dæmningsdige. Lavhævd er trende Flodemaal uden Kære . . . «²⁾. Derefter gives Regler for Udnævnelsen af Synsmænd i Tilfælde af Klager. Man ser, at en Møller havde at tage Hensyn baade til andre Møller, der maatte ligge ved samme Aaløb, og til sine Naboer, hvis Agre og Enge han ikke maatte oversvømme ved sin Opdæmning af Vandet. Det er givet, at begge disse Forhold — grundet paa, at Menneskene ikke er saa gode, som de burde være — kunde give Anledning til Retstrætter, der igen vilde sætte Spor i Tingbøger eller Retsdokumenter.

Medens den ældre sjællandske Lov (den saakaldte Valdemars sjællandske Lov) intet indeholder om Møller, træffes i den yngre, Eriks sjællandske Lov, noget lignende Regler om Møllerne som i Jydske Lov, men dog omstændeligere³⁾. Affattelsestiden for de to Love er ogsaa omtrent den samme, dog er Eriks sjællandske Lov lidt ældre. I denne Lov defineres yderligere, hvad en Vintermølle er. Det hedder, at hvis man bygger en ny Mølle, og det skal være

---

²⁾ Den jydske Lov . . . Ved Peter Skautrup (1933—41), S. 45 ff.

³⁾ Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. V (1932—36), S. 243 ff.

en Vintermølle, saa skal Ejeren optage Stigbordet ved Korsmesse (3. Maj) og ikke sætte det ned igen, før alt Hø og Korn er inde paa de Steder, hvor Vandet kan gøre Skade, om det opdømmes.

Ogsaa for det gamle østdanske Omraades Vedkommende findes der, nemlig i Skaanske Lov, Retsregler om Møllerne⁴). Skaanske Lov stammer fra en noget tidligere Tid end Eriks sjællandske Lov. I Skaanske Lov forbydes Fiskeri uden Møllejeherens Tilladelse i Mølledammen, og svarende til den lige nævnte Bestemmelse om Vintermøller hedder det i Skaanske Lov (Kap. 214), der dog ikke har Udtrykket Vintermølle, at er en Mølle saadan beliggende, at den kan ødelægge Folks Enge, skal Mølleren tage Stigbordet op Pinseaften og maa ikke sætte det ned igen før Mikkelsmesseaften (28. Septbr.). Da Tidspunktet for Pinsen jo er variabelt, maa man mene, at Korsmesse i Eriks sjællandske Lov egentlig er at foretrække til Angivelse af, hvornaar Mølleren havde at optage Stigbordet.

Af Landskabslovenes anførte Retsregler ses det, at Møllenæringen i hvert Fald dengang var et frit Erhverv, som alle havde Lov at udøve, saafremt de besad Betingelserne herfor (Dæmning og Damsted osv.), og saafremt Udøvelsen ikke var til Skade for andres Rettigheder. I Tidens Løb gik *Møllenæringen* imidlertid over til at blive et Slags *privilegeret Erhverv*, og dette Forhold havde sin Aarsag i, at Kongen (Staten) blev stærkt økonomisk interesseret i de af Møllerne flydende Afgifter og Skatter. De smaa Møller, Skvatmøllerne, har det for adskillige Bønder været økonomisk overkommeligt at indrette, men ved de større Møller var Bekostningen ved deres Opførelse og Vedligeholdelse betydelig, og det blev som Følge heraf Konge, Kirke og Adel, der lod dem bygge og ejede dem. Allerede i Kong Valdemars Jordebog (fra 1231) omtales adskillige kongelige Møller og de Afgifter, de maatte udrede⁵), og om Valdemar Atterdag berettes fra 1350'erne, at han

4) Smst. I (1920—33), S. 170 ff.

5) Se Registret under molendinum til Svend Aakjærs Udgave (1926—45) af Kong Valdemars Jordebog.

lod bygge mange kongelige Møller, thi han vilde ikke at Aærne skulde løbe i Stranden uden først at have gjort Landsgavn!^{o)}

Møllernes Indtægter beroede paa Malingen af de omliggende Bønders Korn. Svigtede Kunderne, svigtede ogsaa Indtægterne — og dermed tillige Afgifterne til Ejeren. Dette udgør Baggrunden for de mange, men lokalt begrænsede Paabud, som vi møder i det 16. Aarhundrede med det Indhold, at Kronens Bønder skal søge Kronens Møller. Disse Paabud resulterer paa Christian IV's Tid i en almindelig Forordning om »Møller at søge« af 16. Febr. 1617. Begrundelsen for Forordningen er karakteristisk nok den, at Kongen herved kan blive fri for Møllernes evindelige Klager og Overløb om at faa Afgifterne nedsat, fordi Kronens Bønder søger til andres Møller. Nogen Prisgivelse af Kunderne til Møllerens Forgødtbefindende betød Forordningen dog ikke, idet den paa den anden Side indeholdt forskellige Bestemmelser om Møllerens Pligter. Forordningens Indhold optoges i Christian IV's store Reces af 27. Febr. 1643 (II. 9. 1), og Reglerne gentages i Danske Lov 1683 (I—11—3).

Som Kronen søgte at fastholde en bestemt Kundekreds til de kgl. Møller, saaledes bekæmpede den ogsaa gamle eller ny opdukkende Konkurrenter til dem. Navnlig drog den i Leding mod Bøndernes Skvatmøller. Vi møder ligeledes her først lokale Paabud om Skvatmøllernes Afskaffelse, men senere — i Slutningen af Christian IV's Tid — kommer der mere almindelige Bestemmelser om, i hvilke Tilfælde de skal nedlægges. I en Forordning af 8. Juni 1639 udtales, at de af Bøndernes Skvatmøller skal afskaffes, som ligger inden for en Afstand af en Mil fra rette Landgildemøller, der holdes ved Magt og er i Stand til at besørge Bøndernes Maling. Herfra undtages dog de Skvatmøller, der fra Arilds Tid har svaret Landgilde og er gaaet paa Lod i Søkendskifter eller andre Skifter og bevises at regnes for Landgilde. Forordningen forbyder endvidere Bønderne at bygge nye Vejreller eller Hestemøller paa Steder, hvor Landgildemøller bekvemmelig

---

^{o)} Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. Oversatte af Ellen Jørgensen (1911), S. 39 og 44.

kan udføre Malingen; det er en Bestemmelse, som man kan formode, at Bonden og Mølleren vilde se ret forskelligt paa. De i Forordningen indeholdte Regler optoges i Recessen 1643 og gaar ordret igen i Danske Lov (V—11—4-5).

Af de foregaaende Bemærkninger, der jo væsentlig angaar Tiden før Enevælden, vil det forstaaes, at der har været mange Klager fra Møllere over for høje Afgifter og over utaaelig Konkurrence, og at mange Regeringsskrivelser er udgaaede herom. I Danske Kancellis Arkivalier: ind- og udgaaede Breve findes derfor adskilligt Kildestof til Møllernes Historie, og hvad angaar de udgaaede Breve, er disse gjort let tilgængelige gennem den trykte Udgave: Kancelliets Brevbøger, hvis sidst udkomne Bd. (fra 1944) omfatter Aarene 1637—39. Udgaven er forsynet med gode Sagregistre. Slaar man her i sidste Bd. op paa Møller, finder man over en Spalte herom — baade Oplysninger af mere almindelig Karakter og Oplysninger af særlig Interesse for Lokalhistorikeren. Denne kan naturligvis ogsaa gennem Navnregistret finde den Lokalitet, der interesserer ham.

Om Kronens Møller vil man yderligere finde god Besked i Lensregnskaberne. Her opføres deres aarlige Afgifter (Landgilde), og man vil desuden ofte i Regnskaberne træffe Udgiftsposter vedrørende Møllernes Vedligeholdelse. Kronen maatte træde til med Udvisning af Tømmer ved Reparation af Møllen, bidrage med Penge ved Indkøb af Møllesten fra Landskrona o. l.⁷⁾ Vi ser ogsaa — som ved Nykøbing Slotsmølle paa Falster i 1653 — at en Mand ansættes paa visse nærmere angivne Betingelser som Møller, og at al Toldmelet skal lægges i en forordnet Toldkiste, saaledes at Kronen altsaa her tager hele Indtægten — mod at afholde de nødvendige Udgifter⁸⁾.

Foruden Landgildeafgifter af de egne Møller skaffede Kronen sig gennem de saakaldte »Ekstraskatter« — trods Navnet havde de en ret regelmæssig Karakter! — yderligere Indtægter baade

---

7) Se herom f. Eks. Gunnar Olsens Artikel: Vandmøllen i Tuse (i »Fra Holbæk Amt« 1942).

8) Se min Falsters Historie I. S. 314.

af sine egne Fæstemøller og af Selvejermøller og adelige Møller. I Lenenes Ekstraskatteregnskaber træffes derfor et adskilligt større Antal Møller end i Jordebogsregnskaberne, men de Oplysninger, Skatteregnskaberne har om Møllerne, er ikke mange: Navnet paa Møllen og Mølleren, Skattens Størrelse o. l.

I Enevældens første Tidsrum skred man, som bekendt, til at indføre ordinære Skatter, de saakaldte Hartkornsskatter, paa alt Rigets Jordegods. Her skal kun lige mindes om, at Skattegrundlaget først udgjordes af Frederik III's Matrikel, den gamle Matrikel fra 1664, og senere af »den nye Matrikel«, Christian V's af 1688. I denne ansloges Møllernes Ager og Eng til Hartkorn i Lighed med almindeligt Bøndergods, men desuden ansattes Møllerne selv til en vis Værdi paa Grundlag af deres Maling. Denne Værdi kaldes Mølleskyld, og af denne havde de at skatte. Den nærmere Fremgangsmaade ved Beregningen af Mølleskylden har jeg gjort Rede for i en Afhandling fra 1932: *Ansættelsen til Mølleskyld i Christian V's Matrikel* (Hist. Tidsskr. 10. Rk. II, S. 36 ff.)⁹⁾. Det var i Instrukserne for Landmaalerne fra Begyndelsen af 1680'erne blevet dem paalagt, at de ved hver Mølle skulde efterforske, om den kunde bruges baade Vinter og Sommer, hvor mange Kværne den havde, hvor mange Hjul den dreves med, om Vandet samledes og lededes med Arbejde og Bekostning til Møllen, eller om det af Naturen havde et højt og stærkt Fald til denne. Endvidere skulde anføres, hvilke Møller der var Græsmøller, og hvilke der var Skvatmøller. Kongen vilde nemlig have udførlig Underretning om dette »som om alt andet«.

I Henhold til de her givne Paalæg indeholder Markbøgerne udførlige Beskrivelser over Møllerne, ligesom der ogsaa gives Oplysninger om disse i Modelbøgerne eller stundom i særskilte Protokoller. Et Eksempel paa en Møllebeskrivelse i en Markbog (Ovst Mølle i Helsted By, Borup S., Støvring Hrd.) anføres af Svend

---

⁹⁾ Steen B. Böcher, der i sin omtalte Disputats fra 1942 ogsaa, men noget unøjagtigt behandler dette Emne, kender aabenbart ikke min 10 Aar ældre Afhandling. Han synes heller ikke at have Kendskab til mine forskellige lokalhistoriske Artikler om Mølleforhold, hvad der vel skyldes, at disse angaar Øerne, medens hans Undersøgelse drejer sig om Jylland.

Aakjær i hans Indledning til Udgaven af *Henrik Pedersen: De danske Landbrug*, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688 (1928). I dette Værks Tabel over Antal Ejendomme samt Hartkorn og dyrket Areal i 1682 nævnes selvfølgelig ogsaa de enkelte Møller. — Markbøgernes Oplysninger om de enkelte Møller i det Omraade, som Dr. Böcher behandler i sin Disputats, giver han sammen med andre historiske Efterretninger i de saakaldte Lokalitetslister til denne, nemlig i Skriftet »Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt« (1944) og i Artiklerne »Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Vejle Amt« (i Vejle Amts Aarbøger 1943 og 1944).

Trods Lovens Paabud om Mølletvang synes denne i Praksis i det store og hele ikke at have været gennemført her i Landet. Dette Forhold erkendtes aabent af Regeringen, thi ellers kunde et Forslag som det følgende ikke være blevet fremsat. Under de fortvivlede finansielle Forhold, som Rustningerne omkring 1760 i Anledning af den truende Krig med Rusland fremkaldte, foreslog Rentekammeret at skaffe Kronen forhøjede Afgifter af Møllerne mod til Gengæld at tildele disse visse Møllegæster, altsaa en bestemt Kundekreds. 19. Maj 1761 udgik et Cirkulære fra Rentekammeret til Amtmændene med Forespørgsel herom, og de indkomne Svar giver gode Bidrag til Belysning af Møllernes Tilstand omkring Midten af det 18. Aarhundrede¹⁰). Skildringen af denne Tilstand er formodentlig nok noget for mørk, thi med et truende Skattepaalæg for Øje har ingen Møller kunnet føle sig fristet til at male sine Forhold helt rosenrøde. Amtmændene tog i deres Indberetninger ogsaa Afstand fra Tanken om Skatteforhøjelser, og der kom ikke noget ud af den. I Samlinger til jydsk Historie og Topografi (4. Rk. II, S. 252—68) har Hans Kyrre udnyttet disse Indberetninger til sin Skildring af »Gamle jydsk Vandmøller«¹¹). Dr. Böcher opponerer imidlertid og sikkert med Rette mod

¹⁰) Se Pk. i Rentekammerets Arkiv »Betænkninger og Efterretninger ang. Vand- og Vejrmøllerne i Danmark, indsendt fra Amtmændene i Henhold til Rentek. Cirkulære af 19. Maj 1761«.

¹¹) I en Artikel: En strandet Plan om Indførelse af Mølletvang (Svendborg Amt, Aarsskrift for 1917) har jeg selv omtalt Indberetningerne fra 1761.

Kyrres Udtalelser om nævnte Tidspunkt som en Nedgangstid for Møllerne og om Vandkraftens herefter stadig ringere og ringere Betydning¹²⁾). Udsagnet: Til Strande er rundet fuld meget Vand er ganske vist rigtig, men er ikke enstydigt med, at Vandet er hørt op med stadig paa ny at rinde.

Fra den Regel, at der i Praksis ikke synes at have hersket Mølletvang i Kongeriget¹³⁾, er der i hvert Fald en enkelt Undtagelse, der udgjordes af Kronborg Distrikt. Her fastsloges Møllervangen i 1728 som gældende og ophævedes først i Begyndelsen af 1770'erne, hvad jeg nærmere har gjort Rede for i et Par Artikler i »Fra Frederiksborg Amt« 1916 og 1917¹⁴⁾).

Fra det 19. Aarhundredes 1. Halvdel findes der nogle Kilder af mere almindelig Karakter med Oplysninger om Møllernes Antal og Forhold. Her maa først og fremmest nævnes den i Matrikulsarkivet beroende nye Matrikel af 1844 med tilhørende Forarbejder, saaledes Matrikuleringsens Beregningsprotokol, udført i Aarene 1815—20, i hvilken der ofte findes Angivelser af Kværnenes Antal m. m.¹⁵⁾. I Rentekammerets Arkiv (i Rigsarkivet) er der en Række »Statistiske Efterretninger vedr. Jylland og Lolland-Falster indsendt til Prins Christian Frederik 1831—33«, hvor Antallet af Møller i hvert Sogn angives, men andre Oplysninger gives her ikke. Derimod findes der Oplysninger om, hvor meget Møllerne aarlig kan male o. l., i de i samme Arkiv værende Pakker »Statistiske Efterretninger vedr. Jyllands Amter, indsendt til Kommissionen for det statistiske Tabelværk i H. t. Kancelliskrivelse af 30. Januar 1838«¹⁶⁾).

Specielle Oplysninger om enkelte Møller vil man i Enevældens Tidsrum kunne vente at finde i Rentekammerets Arkivalier, idet

12) Böcher: Anf. Arb. S. 183 ff.

13) Det gjorde der derimod i Sønderjylland. Gode Oplysninger om Mølleforhold her findes i Morten Kamphøveners smukke lille Skrift »Møllens Røst« (1944), der omhandler Hellevad Vandmølle.

14) Artiklerne »Striden mellem Gilleleje Græsmølle og Dronninge Hovedmølle i Aarene 1726 til 1728« og »Mølletvangens Ophævelse paa Kronborg Distrikt«.

15) Böcher: Anf. Arb. S. 202.

16) Efterretningerne er benyttede i Böchers anf. Arb. S. 201 ff.

»Møllesagerne« for Landet: Bevilling til nye Møller, til Opførelse af hollandske Møller i Stedet for Stub- eller Vandmøller, til Indlæggelse af Grubbekværne til Grynmalning m. m. sorterede under Rentekammeret¹⁷). Bortset fra dette Arkivs sagligt ordnede Pakker med Møllesager¹⁸) vil det selvfølgelig være vanskeligt, hvis man ingen nærmere Holdepunkter har, at finde noget om en enkelt Mølle. Jeg vil dog nævne, at man i det Nygårdske Register til Rentekammerets kgl. Resolutioner for Tidsrummet 1660—1719 (omtalt i »Fortid og Nutid« 12. Bd., S. 243 f.) ved at slaa op paa det paagældende Stednavn let vil kunne se, om en bestemt Mølle forekommer omtalt i nævnte Tidsrum. For de følgende Aar maa man derimod gennemgaa de gamle Registre til Rentekammerets Resolutioner Aar for Aar.

Der foreligger fra Begyndelsen af det 19. Aarhundrede en Redegørelse fra Rentekammeret for, hvordan dets hidtidige Praksis m. H. t. Bevillinger var¹⁹). Det hedder her, at man i Betragtning af den siden Christian V's Matrikel øgede Folkemængde ikke plejede at nægte Ansøgninger om paa Landet i Stedet for hidtidige Stub- eller Vandmøller at opføre Møller af hollandsk Bygningsmaade og heri indlægge Kværne til Melmalning og Sigtning af samme Størrelse som Kværnene i de gamle Møller. Man plejede ogsaa at bevilge Kværne til Grynmalning — dog mod passende aarlig Afgift til Staten. Derimod bevilgedes ikke Anlæggelse af nye Møller, medmindre det forud ved lovligt Tingsvidne var blevet oplyst, at der det paagældende Sted eksisterede virkelig Mølletrang. Og bevilgedes en ny Mølle, blev der paalagt den en forholdsmæssig Del af den de omliggende Møller paahvilende Mølle-skyld.

I Begyndelsen af 1820'erne nedsatte Regeringen en Kommission til at overveje nye Regler for Møllenæringen²⁰). Tanken hermed var aabenbart at skabe friere Adgang til at oprette nye Møller,

17) Sml. Rentekammerets kgl. Resol. 14. Maj 1708 (Prtk. 62, 807).

18) Se saaledes de 2 Pk. »Diverse Breve, Dokumenter og Akter Vand-, Vejr- og Hestemøller vedk.« (1680—1848).

19) Rentekammerets kgl. Resol. 24. Nov. 1812 (Nr. 432).

20) Rentekammerets kgl. Resolutioner 3. Juni 1825 (Nr. 154).

men Kommissionen fastholdt i det store og hele den hidtidige Praksis. Dens Arbejde resulterede i en Forordning af 3. Juni 1825, indeholdende nærmere Bestemmelser angaaende Mølleværker til Kornvarers Formaling paa Landet i Danmark, Bornholm undtagen. Naar Bornholm undtoges, var Grunden den, at Møllenæringen her hidtil havde været fri, hvad den altsaa ogsaa forblev i Fremtiden.

Først efter den frie Forfatnings Udstedelse blev der indført almindelig Næringsfrihed paa Mølle væsenets Omraade i Danmark. Dette skete ved *Loven 14. April 1852 om Møllenæringen*, der fastslog, at denne Næring fra 1. Januar 1862 skulde være fri. Det var en Lov, der maaske nok kan motivere den gamle Møllejeers Bemærkning om, at Enevoldsregeringen næppe vilde have handlet saadan, og hans Hjertesuk i Spørgsmaalet: »Er det da kristeligt at tage Brødet af Munden paa hæderlige og vindskibelige Statsborgere for at give det til Mængden, der hverken trænger dertil, eller havde retslig Adkomst dertil!«²¹⁾. Men det var Regeringens Synspunkt, at de hidtidige Indskrænkninger for Møllenæringens Udøvelse ikke længere stemte med Nutidens Fordringer om den frie og lige Adgang til Erhverv (*Junigrundlovens Løfteparagraf 88*), og at Indskrænkningerne ogsaa lagde hemmende Baand paa den ønskelige fuldkomnere Udvikling af dette Næringsbrug. Dette Synspunkt var det, som fandt Udtryk i *Loven af 1852*, der for Resten et Par Aar senere fulgtes af en Lov, der for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende ophævede den her raadende Møllenvang.

---

²¹⁾ N. C. Simonsen: Mølleieernes Stilling før og efter Lov af 14de April 1852 om Møllenæringen og det Erstatningsspørgsmaal, som denne Lov ved sine Virkninger fremkalder (1871). S. 88.

SAGNET OM LÆDERPENGE

Af Georg Galster.

Der gaar Sagn om skjulte Skatte, ikke af klingende Mønt, Guld og Sølv, men af Læderstumper, oftest med paanittede Sølv-nagler, aldrig med Møntherrens Stempel. — Saaledes fortalte Gaardejer i Gammelby, Niels Jokum Termansen, 1859 i et Brev til Folkemindeforskeren Svend Grundtvig:

»Paa Vejen Bymark staaer en Kjedel med en stor Sum Penge man siger 18.000 rd. men det er Læderpenge med Sølvnagler igjennem. Ingen har hidtil kunnet finde dem, uagtet man har haft gamle Skrifter for at den staaer ved Ris-eng¹). — Det er kedeligt, at Termansen ikke nærmere har anført bemeldte »gamle Skrifter«, og det er uklart, hvad han har tænkt sig med bemeldte Sum, omregnet i Læderpenge²). — Det er sandsynligvis ogsaa Termansen, der er Hjemmelsmand for O. Nielsens Efterretning:

»I den vestlige Del af Vejen Sogn på Jens Jakobsens Mark er der et Sted, der kaldes Svenskens Knude, hvor Svenskerne skal have haft Lejr, og på en anden Mark, der hedder Riseng, skal

---

1) Brev i Dansk Folkemindesamling. For Henvisning til dette og flere Steder og for god Bistand takkes Arkivar H. H. Grüner Nielsen. Stedet er trykt med normaliseret Retskrivning af Evald Tang Kristensen: Danske sagn, som de har lydt i folkemunde III (Silkeborg 1895) S. 434 Nr. 2230.

2) Termansen, som i sin Tid blev kaldt »Danmarks lærdeste Bonde«, og som siden blev Rigsdagsmand og Branddirektør, var født i Vejen 1824 og opvokset i Nabosagnet Læborg. Fred. Nørgaard i Dansk Biografisk Leksikon XXIII (1942) S. 415—18. Svend Grundtvig: Danske Folkesagn 1839—83, udgivet af Hans Ellekilde. Første Samling. Danske Folkeminder 52 I (Kbh. 1944) S. 27 Billed 20 og S. 41.

en »syv Års Skat« være nedgravet. — Skatten ved Riseng skal bestå af Læderpenge med Sølvnagler³⁾.

Muligvis er det ogsaa Termansen, der staar bag det Sagn, som Evald Tang Kristensen fik fra Mads Lauridsen, Askov Højskole:

»I Riseng, i Vejen sogn, Malt herred, ligger der en stor skat begravet, som kaldes Syvårs-skatten; den er gravet ned i en stor kobberkjedel og består af læderpenge med sølvnagler i. Der er mange, der har søgt efter den, men de har ikke fundet den; der brænder somme tider lys over den, men når man kommer hen til stedet, er lyset borte«⁴⁾.

1886 besøgte Tang Kristensen Termansen, der nu nød sit Otium i Holsted, et Par Mils Vej Vest for Vejen⁵⁾, og her fik han den udførligste Beretning om Skatten af Læderpenge. Termansen opgav som sin Kilde en gammel klog Kone, der døde 1840 i en Alder af ca. 80 Aar, »hun kunde ogsaa hekse«:

»I Vejen Sogn skal der være begravet en 7 Aars Skat, det har der været meget Sagn om i Egnen (O. Nielsen), den skal findes ved noget de kalder Riseng, men ingen Mennesker ved nu hvor det er, de har dømt paa at det Sted skal være paa Jens Jakobsens Mark til sydvest for Vejen op ad Skoven til. Det var Læderpenge med Sølvnagler i. Der fortalte hun at hun en Gang passede Kræ i lag hun var en lille Pige og saa en Dag sad hun og prikkede ved hendes Hjøwerkjæp, en Egetvege med en Klunt paa Enden, et Opskud der tages op med Rod af en vis Tykkelse, og det er Roden der danner Klunten. Der kommer hun til at prikke til Kanten af en stor Gryde og saa ogsaa nogle af de Penge op ad mod Kanten. Men lige i det samme tager alle hendes Kre til at bisse, og hun maatte til at rende for at faa det samlet, men hun sætter

³⁾ O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Malt Herred, Ribe Amt (Kbh. 1870) S. 51 og 178.

⁴⁾ Skattegraveren, et tidsskrift, udgivet af »Dansk samfund til indsamling af folkeminder« ved Evald Tang Kristensen. 4. halvårgang Juli—Dec. 1885 (Kolding) Nr. 24. 15. Desember 1885. S. 235 Nr. 727. — Mads Lauridsen var i Følge velvillig Meddelelse fra Dr. Roar Skovmand Elev paa Askov 1876/7 og 1882/3; han var født 1857 og døde 1892 som Forpagter af »Petersminde«, Vejen.

⁵⁾ Evald Tang Kristensen: Minder og Oplevelser III (Viborg 1925) S. 61.

hendes Kjæp med Kyse paa der. Lag hun havde faaet det i Stilling og vilde til at se efter Kjæppen, da kom den hoppende hen imod hende med Kysen paa og det Sted kunde hun aldrig mere finde⁶⁾. — Riseng, som nævnes i Markbogen 1683, skal efter Lokalhistorikeren Søren Alkærsig ligge i »Jærnbandedalen, men vestligere end Kistedal«; han har mærkelig nok intet om Skatte-sagnet⁷⁾. Jens (Sigbrig) Jacobsen ejede Kærdsdalgaard (Matr. Nr. 18 a, Vejen By og Sogn), umiddelbart ved Siden af den store Viadukt Vest for Vejen Station⁸⁾.

En anden Slags Læderpenge forekommer i et Sagn om Peder Harpøth, der 1761 paa Auktion købte Herregaarden Ulsund i Nees Sogn, Skodborg Herred, Ringkøbing Amt; han døde 1778⁹⁾. Det fortaltes 1890 af Urmager Josef Ørnskov i Vandborg:

»Der var Penge efter ham paa Gaarden, der var Læderpenge med Sølvnagler i og firkantede Sølvpenge og hollandske Dukater. Læderpengene var omtr. næsten saa store som en 2 Krone, og omkring inden for Kanten sad Nagle ved Nagle lige saa fine som en Synaals Stilk. Læderet mørkebrunt som Saallæder. Midt i stod hvad de gjaldt for med ene Sølvprikker. Jeg har set af dem paa Ulsund«¹⁰⁾.

Om en anden Herremand, der var rig paa Læderpenge, berettede Chr. J. Møller, Læ, 1886:

»Længe før Mette Kaas ejede Hemestrup boede der en Mand her, som hed Hr. Svend . . . . [*Han*] var anset for en rig Mand og ejede efter Folks Mening mange Penge af Læder med Sølvnagler igjennem«¹¹⁾.

6) E. T. Kristensens Dagbøger Bl. 2968. Folkemindesamlingen. Et kort Uddrag er trykt med normaliseret Retskrivning af E. T. Kr., Danske Sagn III S. 466 Nr. 2373.

7) Søren Alkærsig: Vejen Sogn i Malt Herred I (Vejen 1936) S. 18.

8) I Følge velvillig Meddelelse fra Civilingeniør O. Vang Lauridsen, Vejen, og Dr. Roar Skovmand.

9) Trap: Danmark⁴ VIII S. 97.

10) E. T. Kristensens Dagbøger Bl. 5185. Folkemindesamlingen. E. T. Kristensen: Det jyske almucliv II (Kolding 1891—3) S. 140. Nr. 338.

11) E. T. Kristensens Dagbøger Bl. 2856. Folkemindesamlingen. E. T. Kristensen: Danske Sagn IV (Århus 1896) S. 132 Nr. 497.

Himmestrup ligger i Læ Sogn, Middelsom Herred, Viborg Amt; den ejedes 1656—95 af Mette Kaas, Datter af Rigsraad Mogens Kaas¹²⁾; den rige Herr Svend kendes derimod ikke.

Troen paa Læderpenge er gammel i Jylland; saaledes berettes i Peder Resens danske Atlas under Tørring Sogn, Vandfuld Herred, Ringkøbing Amt (her oversat): »I den nordlige Del af samme Sogn ligger et Stykke Land, ligesom en Ø, der skyder sig ud i Lemvig Fjord, og som kaldes Gjellerø, hvor Kong Amlet skal have opført en Befæstning. Midt paa denne Ø er en Høj, kaldet Troldehøj, hvori der, medens Preben Gyldenstjerne var Lensmand for Bøvling Len, for 80 Aar siden af en vis Anders Lund blev fundet en stor Mængde Mønter, dels af Læder, dels (!) gennemboret med Sølvnagler, dels endelig af Guld, paa hvis ene Side var et Mandshoved, men paa den anden Side disse Ord: *Amléth Rex Angliæ*¹³⁾. — Resens uudgivne Hovedværk brændte 1728 og kendes nu kun i forkortet Afskrift, der er taget 1675—85; Fundet er altsaa gjort omtrent Aar 1600, hvad der stemmer godt nok med, at Preben Knudsen Gyldenstjerne fra 1595 til sin Død 1616 var Lensmand paa Bøvling, det nuværende Rysensten¹⁴⁾. Beretningen om Fundet, der mulig gaar tilbage til den fantasifulde Lensmand, er ret fantastisk; de nævnte Mønter har næppe været af Guld, de har sandsynligvis været engelske Sterlinge fra det 13—14. Aarhundrede med Kongenavnet Henric eller Edward.

¹²⁾ Trap: Danmark⁴ VI S. 252.

¹³⁾ Petri Resenii Atlas Danicus Tom. VI, continens descriptionem Cimbriæ septentrionalis (Uldalls Samling No. 186 fol., Kgl. Bibliothek) pag. 754: In boreali Regione ejusdem parochiæ pars terræ insulæ instar, in Lemovicensem se inferens sinum, est, quæ dicitur Giellerø, in qua Rex Amletus munimentum struxisse fertur. In medio ejusdem insulæ est collis dictus Trollehøy, in quo Præsides Satripiæ Bøflingensis existente Predbiörnne Gyldenstiernio, 80 abhinc annis Andreas quidam Lundius magnam vim invenit nummorum tum Eoriaceorum tum clavis argenteis perfossorum, tum denique aureorum, in quorum una facie viri erat imago, in altera autem hæc verba: *Amléth Rex Angliæ*. Det meningsløse Eoriaceorum tum er utvivlsomt Afskriverfejll for *loreorum*. Se Erik Pontoppidan: Den Danske Atlas Tomus V (Kbh. 1769) S. 825. Nordisk Numismatisk Arsskrift 1936 (Kbh.) S. 81 f.

¹⁴⁾ C. F. Bricka (Povl Bagge) i Dansk biografisk Leksikon VIII (1936) S. 506.

I »de gale Pengeaar« omkring Statsbankerotten 1813 var der i Jylland mange Købmænd og Bønder, der søgte at afhjælpe Mangelen paa Smaamønt ved at udstede private Pengesedler. Til denne Periode har ogsaa nogle af Sagnene om Læderpenge knyttet sig. Saaledes fortælles fra Snejbjerg Sogn i Hamrum Herred, 3 km Vest for Herning, om en af Ejerne af Gaarden Lergrav, Matr. Nr. 20 i Snejbjerg By, Svend Christensen, at han havde »Banken« og »at det dengang var meget knapt med Penge, hvorfor Folk gav sig til at lave Penge af Læder. Men det endte med, at de brugte dem til at tænde deres Pibe ved, da der til sidst ingen var, som vilde indløse Læderpengene. De største af Pengesedlerne var forsynet med Sølvskener eller Sølvstifter i Hjørnerne«¹⁵). — Der foreligger aabenbart Forveksling med en anden Gaardejer fra Snejbjerg, Svenning Svenningsen, fra hvem der gives Pengesedler (naturligvis af Papir) til 24 Skilling 1811 og »Tre af disse Een Rigsbankdaler«¹⁶). — Museumsforstander H. P. Hansen, Herning, meddeler: »Min Moders Oldefar, Gaardejer Ole Skibild i Nøvling S. ved Herning havde Læderpenge med Sølvstifter i sit Skatol. Flere af mine gamle Meddelere havde set disse. — Han var født 1782 i Skibild, handlede en Del og var meget velhavende, døde 1873. — En Lærer Lystlund i Tulstrup, Ikast Sogn [*11 km Øst for Herning*], fortalte ogsaa om Læderpenge, som han formentlig havde set.«

Ogsaa paa de danske Øer gaar Sagnene om Læderpenge igen. I et Brev, dateret Magleby Præstegaard d. 26. Dcbr. 1808, skrev den daværende Personelkapellan Vilhelm Østrup til Commissionen for de nordiske Oldsager: »Fremdeles skal, som der fortælles, en herværende Præst, Colding, for omtrent 50 Aar siden have ryddet en Stendysse i en Tofte, tæt ved Kirkegaarden, — der er endnu en sammesteds, og i den funden nogle runde Læderstykker, af en Rigsorts Størrelse med en Sølvnagle i Midten. Hans Sands

---

¹⁵) Johan C. Sulkjær: Snejbjerg Sogn II (Herning 1927) S. 64. For Henvi-
ningen takkes Museumsforstander H. P. Hansen, Herning.

¹⁶) C. T. Jørgensen: Beskrivelse over danske Mønter 1448—1888 (Kbh. 1888)
S. 157 Nr. 165 og 164.

eller rettere Usands for Hedenolds Minder, bestemte disse, maaske allerældste Penge i Norden, til Legetøj for sine Börn, og om deres Tilværelse har jeg altsaa spurgt forgæves¹⁷⁾. — Erik Iversen Col-ding var Præst i Magleby paa Langeland fra 1755 til sin Død 1783¹⁸⁾. — Læderpengene fra Magleby og fra Ulsund har herefter været omtrent lige store, idet en Rigsort (24 Skilling) fra Christian VII er 29 mm i Tværmaal og en Tokrone 31 mm.

I sin Bog om Skelskør omtalte Peter Friis Edvardsen 1759 et Fund fra 1667 af Skillinger og Hvide fra Kong Hanses Tid »og nogle Lær-Lapper med en Sølv-Stifte igiennem¹⁹⁾. Dette sidste er en Tilføjelse, som staar for den gamle Præsts egen Regning. Derom staar intet i hans Kilde, det udførlige Tingsvidne, som er indført i Skelskør Tingbog 1667—68.

I Thieles Folkesagn fortælles om Kong Volmers Jagt, »at han opholder sig paa Vallø Slot, hvor han har et Sovekammer, i hvilket stode to opredte Senge, og her overnatter han i Skikkelse af en sort Hund. I samme Værelse staae to store Kister, og, da man engang aabnede dem, fandtes de fulde af smaae runde Stykker Læder; »thi bedre Penge havde de ikke i Kong Wolmars Tid«²⁰⁾. — Her mangler for en Gangs Skyld Sølvnaglerne.

Endelig er der optegnet et Sagn fra Stevns; det er 1854 meddelt Svend Grundtvig af Emilie Mariboe, som boede paa Gjorslev, og som havde sin Viden fra en gammel Kone, Karen i Magleby:

---

17) Nationalmuseets Anden Afdelings Arkiv. Protokol sstds.: Efterretninger om nordiske Oldsager 1808 S. 64 f. B. Thorlacius: Bemærkninger over de i Danmark endnu tilværende Hedenolds-Höie og Stensætninger. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter 1809 Femte Aargang S. 144. N. H. Sjöborg: Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar (Sthlm. 1815) S. 109. E. T. Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv. Tillægsbind V (Århus 1902) S. 18 Nr. 48.

18) S. V. Wibergs Præstehistorie II (Odense 1870) S. 367.

19) Peter Friis Edvardsen: En ringe Underretning om Schielschiør Kiøbstedes gamle og nuværende Tilstand (Sorøe 1759) S. 69 f. Møntfund i Sorø Amt. Aarvog for Historisk Samfund for Sorø Amt XVII 1929 S. 5 f. Nordisk numismatisk Arsskrift 1936 S. 84—88.

20) J. M. Thiele: Danske Folkesagn I (Kbh. 1819) S. 92; jfr. samme: Danmarks Folkesagn II (Kbh. 1843) S. 115.

»Ude ved klinten var der før nogen kratskov, og der gik en gang to mænd. Som de gik, så de en bunke snoge. De tænkte nok, at det ikke var rigtige snoge, og derfor tog den ene stiltiende sin kniv op af lommen og lukkede den op og kastede den hen imellem dem, »ti«, tilføjede konen, »når man gør det, så bliver det altid til, hvad det er«. De blev til nogle gamle læderpenge med en lille smule sølv i midten, og dem tog de. Der var så meget sølv, at der blev et par spænder deraf«²¹).

Dermed er opregnet alle kendte danske Sagn om Læderpenge lige fra det 17. til det 19. Aarhundrede, hvorefter disse Penge skulde have været i Brug fra Kong Amleds (!) til Frederik VI's Tid. Noget virkeligt Grundlag for Sagnene foreligger ikke, heller ikke, naar man (B. Thorlacius efter Abrahamson)¹⁷) vil forklare dem som Nødmønter. Saadanne Nødmønter er ikke kendte i Danmark, og det er ikke let at se, hvor og hvornaar man skulde have brugt dem. Det kan derfor ikke tillægges nogen større Betydning, naar Stephanius 1634 i en »Samtale« om Pengevæsenet kommer ind paa Spørgsmaalet om Lædermønter og efter Citater af klassiske Forfattere, Seneca og Hieronimus, lader sin ene fingerede Person (Henrik) sige: »Jeg mindes engang her i Danmark at have set runde Skiver, dannede af Læder og stemplede med noget Sølv«, hvortil den anden Person (Adam) fortæller om Papirpengene fra Leidens Belejring²²). Men det viser, at Sagnene om Læderpenge har været kendt i Danmark allerede i det 17. Aarhundrede. — I Auktionskataloget over Blytækker Peder Pedersen Nygaards efterladte Samling, som bortsolgtes i Jan. 1781, opføres under gamle danske og norske Mynter (før Christian I) som Nr. 49 »En Læder-Penge med en Sølv-Nagle igiennem«²³). Hvem der

---

²¹) E. T. Kristensen: Danske sagn III S. 429 Nr. 2204. Dertil supplerende Meddelelse af H. H. Grüner Nielsen.

²²) Stephanus Johannis Stephanius: Colloqviorum familiarum libri IV (Hafniæ 1634), lib. III coll. 17 de re numaria, pag. 236: »Memini me vidisse aliquando heic in Daniâ formatos è corio orbes argento modico signatos.«

²³) Fortegnelse over en stor Samling Guld og Sølv Medailler, samt andre rare Mynter, afgangne Blytækker Peder Pedersen Nygaards Stervboe tilhørende, som ved offentlig Auction den 15. Januarii 1781 og følgende Dage blive bortsolgte i

købte den, og hvor den er blevet af, kan desværre ikke oplyses; men sandsynligvis har det været en Forfalskning fra det 18. Aarhundrede. — Helt anderledes er den Lædermønt, som beskrives saaledes i Kataloget over Hielmstiernes Samling under Frederik III's Mønter: »En firkantet Læder-Penge. Av. Kongens kronede Chiffre med Omskrift: DOMINVS PROVIDEBIT. Rev. Blank«²⁴). Dette Stykke kom med Hielmstiernes Samling til det kgl. Myntcabinet, hvor det endnu forefindes. Det viser sig at være slaaet med samme Stempel som en lille Guldrakteat, hvorom Beskrivelsen af 1791 oplyser: »Denne Bracteate er saa tynd, at den kan svømme paa Vandet, hvorfor den og er bleven kaldet *Svømming*. Den er brugt af Hoffet efter de gamle Romeres Maade til at pynte sig med«²⁵). Det er muligt, at Læderstykker har dannet Underlag ved Prægning af disse Brakteater.

Fra andre Lande foreligger Sagn om lignende Læderpenge. Fra *Norge* hedder det, »at Aasmundstad, kort efter dens rydning, skulde være solgt og betalt med en læderlap med en sølvnagle i«. Sagnets Urimelighed blev udførligt paavist i Brev af 14. Febr. 1898 af O. Rygh²⁶). Asmundstad er en Gaard i Nordre Fron Herred, Kristians Amt²⁷).

Fra *Sverige* kendes mange Sagn om Læderpenge. Den ældste Beretning foreligger allerede hos Olaus Magnus i hans Historie om de nordiske Folk, hvis første Udgave tryktes i Rom 1555. Det lyder i den moderne svenske Oversættelse af Kapitlet om

---

Silke- og Klæde-Kræmmer Hr. Ludvig Thomsens Huus No. 56 paa Amager-Torv, imod Contant Betaling eller, naar paafordres, til Hr. Procurator Wosemose, boende i Gottersgaden no. 21 .... (Kbh. 1780) S. 113.

²⁴) Hielmstiernes Medaille- og Mynt- samt Skilderie- og Kobber-Samling. Tienende til Oplysning af de under den danske Regiering liggende Staters Historie (Kbh. 1786) S. 286 Nr. 70.

²⁵) Beskrivelse af danske Mynter og Medailler i den kongelige Samling (Kbh. 1791) S. 480 Nr. 894 Tab. XIV 2 og XXI 9. Betegnelsen »Svømming« forekommer aabenbart kun her; Ordet kendes ikke i den danske Ordbog, cfr. 22. Bind (1944) Sp. 1375 ff. Det er aldeles ikke rigtigt, at Brakteaten, der vejer 0,29 g og vist nok kun kendes i dette ene Exemplar, kan svømme ovenpaa Vandet.

²⁶) Foreningen til norske Fortids Mindesmærkers Bevaring. Aarsberetning 1899 (Kria. 1900) S. 67.

²⁷) O. Rygh: Norske Gaardnavne IV 1 (Kria. 1900) S. 102.

mynt och mynttillverkare: »För att emedlertid bekvämligare kunna tillgodose folkets bästa i en rå och outvecklad tidsålder, uppfunno och tillstodde våra fäder ett slags mynt af läder, försedda med flera eller färre punkter af silfver, hvilka betecknade ett visst värde, beräknadt efter vikt och antal. Detta mynt tillverkades under flera århundraden bland götar og svear; det utgjorde en stadigt växande del af den kungliga skatten, hölls högt i värde och förvarades i fasta torn«²⁸). — Den gamle Ærkebiskop tilføjer nok, at man siden efter andre Landes Foredømme indførte Brugen af Sølv mønt, men kommer iøvrigt ikke nærmere ind paa den ikke saa ringe middelalderlige svenske Møntprægning.

Carl Reinhold Berch betegnede 1753 i sin Tale om den svenske Mønts Alder med gode Grunde Olaus Magnus' Udsagn som utroligt²⁹). Sven Lagerbring stiller sig lige saa skeptisk, men nævner dog som et Rygte, »at sådana penningar ofta blifwit fundna på åtskilliga ställen här i Landet; men hwad värde man bör sätta på sådant tal wet man intet«³⁰). Sjöborg refererer 1797 Olaus Magnus' Beretning og tilføjer »men mig är obekant, om någon dylik hos oss blifwit funnen«³¹). Ikke des mindre kan nævnes et Par gamle Fundberetninger.

²⁸) Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus* (Romae 1555) pag. 212 sq.: Verum ut rudi populo, & ætati maiores quietius consulerent, inuenta, permissaq; est coriaria pecunia, certis argenteis punctis, quibus valor in pondere, & numero pensaretur, variata: multisq; seculis apud Gothos, & Sueones inter Regios thesauros excrescens, in maximo pretio, & turrium custodia servabatur. Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken*. Andra delen (6.—11. boken) i svensk öfversättning (Sth. 1912) s. 17, jfr. s. 21.

²⁹) Tal, om svenska myntets ålder. Hållit för Kong. Svenska Vetenskaps Akademien . . . den 11. Aug. 1753. S. 16. — Læderpenge nævnes ogsaa af andre svenske Forfattere i 1700-tallet, saaledes af Jean Abraham Grill Abrahamson: Tal om silfvers årliga förande til China, huruvida det är för Europa nyttigt eller skadeligt, hållet för Kongl. Vetenskaps Akademien, vid praesidii nedläggande, den 26. Octob. 1774, S. 7. — Clas Blechert Trozelius: Samlade rön om äldra och nyare Mynt (Lund d. 10. December 1777) S. 13 og 18. For Henvisningerne til disse og flere Steder takkes Antikvarien Nils Ludvig Rasmusson.

³⁰) Swea Rikes Historia, Jfrån De äldsta Tider till de närwarande III (Sth. 1776) S. 586.

³¹) N. H. Sjöborg: Inledning til Kännedom af Fäderneslandets Antiquiteter (Lund 1797) S. 198.

1634 fortæller Rhezelius i sit Monumenta Ölandica om Triberga Borg: »För en tydh sedhan, haf^r Trebbere bor, och hulterstadh män, funnit en kitil, full medh lädher penning^r medh en silf^r nagel igenom, dem bydt sig emillan att ingen lådz weta tilgå en af dessa för^{ne}: lädherpenningar«³²). Findestedet synes at have været i den omhandlede Borgvold Nordøst for Hulterstad Kirke.

En Optegnelse af Bureus (1568—1652) lyder: »I Balung Sokn hafuer en Bonde för 2 eller 3 år sedan när wägarna pyntedes för Konungen funnit 3 pottor i Jorden der i funnes en stor hop gulringer och en göpn Leder Penningar medh Silfnaglar igenom. Samma fund togh Nils Bengtson på Westerårs til Konungens behof. retulere Arf. Posse och hans fru fru Brijta Göstafz dott^r«³³). Findestedet er sandsynligvis Bälinge Sogn i Upland.

En særlig Interesse for disse Læderpenge flammede op, da Professor Sven Nilsson, den berømte Oldforsker, vilde benytte dem som Bevismateriale for sin Theori om den direkte Forbindelse mellem Phoenikerne og Bronzealderens Nordboer.

Professor Nilsson byggede især paa to skaanske Fund af »Lädermynt«, hvorom han berettede i anden Udgave af sit Værk om Nordens Urindvaanere:

»I min ungdom hörde jag ofta en gubbe, som var en af mina nära anhöriga, berätta att da han var barn och tillsammans med andra barn, en dag under lek gräfdde i jorden under en fläderbuske i en kalhage, träffade de en lerkruka, hvari lågo, bland annat innehåll, åtskilliga *lappar af läder försedda med metallnaglar* med på båda sidor nedplattade hufvuden och af olika antal hos skilda lappar. Dessa bura de in och visade föräldrarna,

³²) Jonas Haquini Rhezelius: Monumenta RUNIKA in Ölandia comitate regni Sveciæ Gothiæque 1634. Manuscript i Kong. Bibliothek, Stockholm (F c 3 a) pag. 90. For Henvisningen takkes Nils Ludvig Rasmusson.

³³) Sumlen där vthi ähro Atskillighe Collectancer, som vthi een och annan mätta tiäna till Antiquiteternas excolerande af Johannes Thomæ Bureus [utg. af G. Klemming]. Nyare bidrag till kiännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif. Bihang I, 2 (Stockh. 1886) S. 232 (Bl. 648). For Henvisningen takkes Nils Ludvig Rasmusson. Johan Gustaf Liljegren: Strödda anteckningar om Fynd i Svensk Jord med en dertill hörande Förteckning. Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. 13. delen (Sth. 1830) S. 164 Nr. 5.

som jemte andra tillstädeskomna äldre personer, sade att det varit mynt. Händelsen tilldrog sig kring 1745 eller 1750 i Tarstad af Tirups församling i Skåne. Kring 50 år sednare, eller kring år 1800 hände att då en liten kulle utjemnades på egendomen Marieberg vid Landskrona, fanns deri en lerurna med aska och brända benskörfvor, och derjemte åtskilliga (fyrkantiga?) lappar af *pressadt läder*, försedda med metallnaglar med nedplattade hufvuden. De förvarades en tid och förklarades af flera, som sade sig hafva sett sådana förr, at hafva varit mynt; men de förstördes sedan³⁴). — I tredje Udgave af samme Værk navngiver Sven Nilsson som sin Hjemmelsmand for det første Fund sin egen Fader³⁵), og i sit nedennævnte Foredrag 1873 henviser han for det sidste Fund til sin Svigerfader, Kamrer Bergs ældste Datter. — Skönt disse Fundberetninger er omgivet af et videnskabeligt Apparat, der skal sandsynliggøre bemeldte »Lädermynts« Datering til Bronzealderen, er de hverken mere eller mindre troværdige end de ovenfor nævnte danske Sagn. — Paa de skandinaviske Naturforskeres 11te Møde i København i Juli 1873 holdt den gamle (86-aarige) Lærde et ret opsigtsvækkende Foredrag »Om Nordens ældste Mynt«, hvor han gentog sin Theori om disse Bronzealderens Lædermønter, og desuden forelagde et Par haandgribelige Stykker af Slagsen, som vel var fra en langt senere Tid, men som dog skulde bekræfte Olaus Magnus' Udsagn. »Den förra har årtallet 1510 eller 1610, ty 2dra siffran är mycket otydlig . . . . Denna läderpollett är 4½ tum hög och ungefär lika-såbred med fyra mindre kopparnaglar med runda tillplattade hufvuden, en innanför hvardera hörnet, och innanför dessa en rund intryckt stämpel med Dalvapnet, två korslagda pilar mellan hvilkas spetsar är en hertiglig krona. Midt på läderstycket är en intryckt större fyrkantige stämpel med utsatt värde: ½ (eller 2) Daler S. M.

³⁴) S. Nilsson: Skandinaviska Nordens Ur-invånare, ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklings historia. Andra Upplagan. Bronsåldern (Sth. 1862) S. 127 f.

³⁵) Sven Nilsson: . . . . II Bronsåldern 3:dje upplagan, omarbetad till ett försök i Bronsåldersfolkets historia i Skandinavien. Förra Afdelningen (Lund 1872) S. 140.

Den mindre läderpolletten är nära 2 tum hög och likaså bred med en enda större kopparnagel i midten, samt öfver och på sidorna om denna en kunglig krona. Nedanför till venster står siffran 10 och till höger en otydlig figur som mest liknar ett 1. Nederst står årtalet 1660.

Begge dessa äro gjorda af tjockt sulläder som kännare påstå vara af häst, ej af ox. Den som skaffat mig dessa läderpolletter, Hr. Urfabrikören Carl Lidén, har fått den större från Westmanland, den mindre från Småland³⁶⁾.

Af Afbildningerne af de tvende Lædermønter fremgaar det med fuld Tydelighed, at man har bundet den gamle Forsker et Par hjemmelavede Forfalskninger paa Ærmet. Det store Læderstykke er en ubehjælpsomt udført Efterligning af en 2-Dalers Plåtmynt fra 1710. Dette Forhold blev ogsaa straks paavist af den »erfarne Myntkännaren« A. W. Stiernstedt, medens Arvid Kurck samtidig paaviste det uholdbare i at henføre Lædermønterne til Bronzealderen³⁷⁾. Kurck havde endogsaa talt med den nævnte Haandværker, der indrømmede, at de to Læderstykker »för roskuld blifvit gjord utaf en af hans vänner«.

Baron Kurck kunde förøge Beretningerne om Fund af Lædermønt betydeligt.

Af en tilskrevet Randbemærkning i Sjöborgs ovennævnte Bog fremgik, at Lædermønter »med en silfvernagla igenom« var fundne, vistnok i Begyndelsen af 1800-tallet, »af en gammal man i Wittsjö socken och Ulatorpet« (i det nordlige Skaane).

Hans Hildebrand talte 1869 »med en bonde som vid Gråmølla i Ingelstads härad sjelf hittat en »peng« af läder under plöjning invid en större grafkulle . . . .«³⁸⁾.

Riksdagsman Per Nilsson i Espö meddelte: »En torparehustru i Sjötorp berättade mig för omkring tjugo år sedan, att hennas

³⁶⁾ Forhandlingerne ved de skandinaviske Naturforskeres 11te Møde i Kjøbenhavn fra den 3die til den 9de Juli 1873 (Kbh. 1874) S. 164—176.

³⁷⁾ Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad I Nr. 26 (Febr. 1874) S. 26 f., 18—26 med indledende Bemærkninger af Hans Hildebrand S. 17 f. og med Gensvar fra Sven Nilsson i Nr. 28 (April 1874) S. 49—58.

³⁸⁾ Hans Hildebrand: Antiquariska undersökningar i Skåne. Antiquarisk Tidsskrift för Sverige III (Sth. 1870) S. 17 f.

far hade vid rothuggning i Hellestad funnit en kruka eller ett kärl af läder, något större än en tummes ända, de förra med en, de senare med flera silfvernaglar . . . .«.

Smeden Källgren i Eljaröd fortalte 1872:

»Da han för omkring tretio år sedan varit dåvarande egaren till Öslaröds gård i S:t Olofs socken behjelpig vid plantering af träd, hade anträffats i jorden ett kärl, som sönderföll og till sin beskaffenhet ej vidare påaktades, en mängd lädermynt med isittande silfvernaglar . . . .«.

Baron Kurck henviser til, at han for 25 à 30 Aar siden har givet Professor Nilsson Oplysninger om 3 eller 4 skaanske Fund af Lædermønter. Han mener, at der foreligger saa mange Efterretninger om disse Lædermønter, der skildres som omtrent en Tomme store, snart runde, snart firkantede, og gennemborede med Sølvnagler, at de ikke blot kan tilhøre Folketroen. Det maa være det let forgængelige Stof, der gør, at de ikke er blevet bevarede. — Som saa mange andre af de her nævnte Forfattere og Hjemmelsmænd gaar Kurck ud fra den ubegrundede Forudsætning, at de fundne eller omtalte Læderstumper har været Mønter.

1939 udsendte Nordiska Museet et af Nils Ludvig Rasmusson formuleret Spørgeskema, om hvad gamle Folk ved om gamle Mønter. Blandt de indkomne Svar nævnte ogsaa nogle faa Lædermønter; af Interesse var kun en Meddelelse fra Lantbrukare Johan Jönsson, Dagstorp, Harjager Herred, Skaane: »Gamla personer här i trakten berättat att de i sin ungdom sett läderpengar de vara fyrkantiga med en nagel i varje hörn och en i mitten, naglarna voro dels av silver dels av koppar beroende på myntets valör. Enligt mina forskningar så blev dessa mynten tillverkade av en skomakare i Lund«.

I *England* kan ogsaa Folketroen paa Lædermønter fra forskellig Tid spores. En Sagfører i London (barrister of the Middle Temple), Fabian Philipps, skrev 1667 og foreslog at afhjælpe den trykkende Pengemangel ved at indføre en Slags Skillemønt af ringere Metal end Guld og Sølv: »Which will be as prudentiall and little inconvenient to the people as that of Julius Cæsar in his coining of leather money to support his great and fortunate

designs«³⁹). Philipps, der var født 1601 og døde 1690, skildres som »a man of considerable learning, and much attached to the study of antiquity«; men hans Udtalelse her er ikke begrundet i nogen historisk Kilde; den har derimod foranlediget den Opfattelse, at det var i Britannien, Cæsar lod slaa Lædermønt⁴⁰). En samtidig dramatisk Forfatter, Sir William d'Avenant (1605—68), lader i sit Skuespil *The wits* (1633) en af sine Personer sige om en from og paaholdende afdød:

Why, this was such a firk of piety,
I ne'er heard of; bury her gold with her!
'This strange her old shoes were not interr'd too,
For fear the days of Edgar should return,
When they coin'd leather⁴¹).

Eadgars Kongetid (959—75) stod i den følgende ulykkelige Tid under Æthelræd for Angelsakserne som de gode, gamle Dage, men at man skulde have slaaet Lædermønt ved Siden af de velkendte Sølvpenninge, er uhistorisk.

I William Camden's Remains concerning Britain (1605) nævnes blandt gamle og usædvanlige Betalingsmidler ogsaa »stamped leather for currant. And there is a tradition that in the confused state of the Barons War, the like was used in England, yet I never saw any of them«⁴²). — Forfatteren tænker paa Johan uden Lands urolige Kongetid.

I en engelsk Lokalhistorie, skrevet 1622, hedder det:

»King Edward I. his leathern Money, bearing his name, stamp, and picture, which he used in the building of Carnarvon, Beaumarish, and Conway Castles, to spare Bullion, were since I can remember preserv'd and kept in one of the Towers of Carnar-

---

³⁹) Archaeologia: or, Miscellaneous tracts relating to antiquity, published by The society of antiquaries of London, vol. XIII (1800) pag. 188 og 192.

⁴⁰) Rogers Ruding: Annals of the Coinage of Britain vol. I (London 1819) pag. 272. William Charlton: Leather currency. The British numismatic Journal III (London 1907) pag. 321.

⁴¹) Dramatists of the restoration. The dramatic works of Sir William d'Avenant vol. II (Edinburgh-London 1872) pag. 210 (act V scen II).

⁴²) Anført her efter the seventh impression (London 1674) pag. 231.

von Castle«⁴³). Ruding, som anfører dette Sted, bemærker med Rette, at hvis Efterretningen er rigtig, maa det snarere have været »Tokens, or a kind of Promissory Notes« end Mønt; men at de iøvrigt er ukendte. — Carnarvon og Conway ligger paa Nordkysten af Wales overfor Anglesey, hvor Beaumarish ligger.

Et enkelt Fund af »Lædermønter« (runde, sorte og beskadigede, af en større og mindre Sort, af ugarvet Læder) siges at være gjort i Berkshire, Sydvest for Themsen⁴⁴), antagelig i 1870'erne.

Endelig er der Efterretning om, at man paa Øen Man i Aarene 1570—80 skulde have anvendt en Skillelønt af Læder⁴⁵). Det lyder ikke helt utroligt, da just i disse Aar private Forretningsmænd rundt om i England lod slaa Tokens af Bly, Tin, Messing og lignende til Afhjælpning af Mangel paa Smaaønt, som Dronning Elisabeth ikke vilde udmønte. Noget nærmere om den manske Læderlønt er dog ikke kendt. Derimod foreligger fra private Forretninger især i London fra det 17.—18. Aårhundrede et lille Antal Mønttegn (Tokens) af Læder (7 i British Museum og 6 i Guildhall Museum).

I *Nederlandene* forekommer en Nødmønt, som almindeligvis fremholdes som en Parallel til Læderpengene. Det er de Mønter af Papir, som blev præget med møntlignende Stempler under Leydens Belejring af Spanierne 1574, og som skulde gaa for 5, 20, 30, 14, 16, 18 og 28 Stuivers. Til denne Række slutter sig mulig en Læderlønt med Staden Leydens Vaaben, to korslagte Nøgler under 6 smaa Kugler; den er 25 mm i Tværmaal; Bag-

---

⁴³) History of Allchester, Kennett's Parochial Antiquities pag. 696. — Rogers Ruding: Annals of the Coinage of Britain vol. II (London 1819) pag. 130.

⁴⁴) Zeitschrift für Museologie und Antiquitätenkunde, red. J. G. Th. Graese, 2. Jahrg. Dresden 1879 S. 74—7: Leder- und Holzgeld. Fundet siges at være gjort »for nylig« paa en Farm i »Waltham St. Lawrence«. For Henvisningen takkes N. L. Rasmusson.

⁴⁵) Chas. Clay: On the brass, copper and other Currency of the Isle of Man. Proceedings of the Manchester Numismatic Society I pag. 5—17 (1864). Anført efter Anmeldelse af Bernh. Freiherr von Köhne i Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde IV (Berlin 1868) S. 351 og efter W. Charlton, anførte Sted, Brit. Num. Journ. III pag. 327 (om engelske Læder-Tokens sstds. pag. 323—6).

siden er blank⁴⁶⁾. Det er uvist, hvad Værdi man har tillagt dette Stykke.

Her kan ogsaa nævnes et Sagn om et Dige ved Knocke (i belgisk Flandern, ved Grænsen til Zeeland), som kaldes Grave-Jansdijk: Arbejderne, som opførte dette Dige, blev betalt med Læderpenge⁴⁷⁾. — Hvis det skulde have noget reelt Grundlag, kan det formentlig angaa Arbejdstegn, som har været af Læder i Stedet for af Bly, Tin, Papir eller lignende.

I *Frankrig* genfindes Sagnene om Lædermønter, der meget ligner de nordiske. I en Krønike, der gaar til 1294, forfattet af Abbed Johan af Ypern (død 1383), berettes om Ludvig IX den Helliges Fangenskab og om Vilkaarene for hans Løskøbelse: »Ligeledes siger man, at dertil var knyttet en anden Betingelse, nemlig at Frankernes Konge og hans Efterfølgere til en bestemt Tid til Tegn paa og til Minde om dette Fangenskab paa al Mønt, som han slog af Sølv, skulde indskære et Taarn til Tegn paa Indeslutningen og Lænker til Tegn paa Fangenskabet; og derfor opførte man i nogen Tid i Frankrig med at tilvirke Mønt og især saa længe Kongen var borte, men i Stedet for Mønt gik Stykker af Læder med en indstukket Guld- eller Sølvnagle, større eller mindre, og derefter var Værdien større eller mindre⁴⁸⁾. Det var

⁴⁶⁾ Prosper Mailliet: Catalogue descriptive des monnaies obsidionales et de nécessité (Bruxelles 1870) I pag. 290 no. 19 pl. LXXII no. 18. Collection colonel Mailliet. Monnaies obsidionales et de nécessité. Vente Novembre 1886 (Paris) 692. I dette Auktionskatalog findes ogsaa under Nr. 26 en Nødmønt af Læder med MH i Monogram, henført til Amerika og Lady Marie Herbert »pendant la guerre du XVII siècle«.

⁴⁷⁾ Ons Volksleben. Tijdschrift voor taal-, volks- en oudheidkunde, 11 Jaargang 1899 S. 131 Nr. 8.

⁴⁸⁾ Johannis Iperii abbatis chronicon Sythiense S. Bertini. Thesaurus novus anecdotorum tomus tertius — prodit nunc primum studio & operâ Domni Edmundi Martene & Domni Ursini Durand (Lutetiæ Parisiorum 1717) pag. 727: »Item dicitur aliam conditionem appositam; scilicet quòd in signum & memoriam captivitatis hujus, rex Francorum & sui posterì ad certum tempus in omni moneta, quam cuderet argenteam, insculpet turrin in signum inclusionis, & compedes in signum captivitatis; ideoque aliquanto tempore per regnum Franciæ intermissum est fabricari monetam, & maximè quamdiu rex erat absens, sed loco monetæ curre[re] frustra de corio cum infixò clavo aureo vel argenteo, majori vel minori, & secundum hoc erat majoris pretii vel minoris«.

1250, Ludvig den Hellige kom i Fangenskab; 1266 indførte han den nye Sølv mønt (Gros tournois), der bar ovennævnte Taarn og Lænke i Præget, som rettelig er Staden Tours' talende Mærke; Læder mønterne kendes derimod ikke i den historiske Overlevering.

En lignende Beretning forekommer i et ofte anført Sted hos Philippe de Commines, der lydes saaledes i Hans Mogensens Oversættelse: »— — kong JOHANN y Franckerige, som bleff fongen aff første[n] aff GALLES i den slachting for Poictiers. Hand udgaff xxx maall hundrid thusind francker, och offuergaff ganske Aquitania, — — och sette rigid y soden armod, at der y long tijd vor myntt udj aff læir med end liden sølffnauffle udi«⁴⁹). Det er besynderligt, at den ellers saa udmærkede Memoireforfatter, der levede 1445—1509, kan bringe saadan Folkesak til Torvs om en Tid, der kun ligger et Aarhundrede forud: Johan den Gode (1350—64) blev taget til Fange 1356. Bevarede Mønter og Forordninger viser, at der ogsaa efter Kongens Løskøbelse for de nævnte tre Millioner Francs, blev slaaet mange Mønter af Guld og Sølv, og at der vel blev klaget over den slette Mønt, men ingen sinde, at denne skulde have været af andet Materiale end Metal.

I Følge et (uhistorisk) Sagn skal den »sorte« Mønt, som 1490 blev slaaet for Hertuginde Anna af Bretagne have været af Læder med et lille Stykke Sølv i Midten⁵⁰), og i Følge en anden Optegnelse skal der i et Taarn i Nantes være fundet forskellige Slags sort Mønt og Mønt, som man sagde var af Læder⁵¹).

---

⁴⁹) Hans Mogensens Oversættelse af Philippe de Commines' Memoirer udgivet af Poul Nørlund II (Kbh. 1915) S. 49. — Jfr. Mémoires de Philippe de Commines Nouvelle édition par R. Chantelauze (Paris 1881) pag. 404: ».... il y courut longtemps monnoye comme de cuyr, qui avoit ung petit clou d'argent«. Commines' Fortælling er allerede ret grundigt gendrevet af Le Blanc: *Traité historique des monnoyes de France* (Paris 1692) pag. 230.

⁵⁰) Constance Countess of the Warr: *A Life of Anne of Brittany* (1906), citeret af W. Charlton, anførte Sted, Brit. Num. Journ. III pag. 316.

⁵¹) *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis conditum a Carolo du Fresne domino du Cange* .... editio nova a Leopold Favre IV (Niort 1885) pag. 493: »Vit trover a Nantes en la tour neuve .... de monnoie noire de diverses especes et de celles que l'en disoit qui estoit de cuir«.

Der omtales endvidere som fundne nogle runde Læderstykker, 10 Linjer (22,5 mm) i Tværmaal og 2 Linjer (4,5 mm) i Tykkelse, som paa den ene Side bærer tre Liljer, Frankrigs Vaaben, og som skal have været anvendt som en Slags Arbejdstegn. Nogle lignende skal være fundne i en Potte ved Nedrivningen af en Mur i Domkirken i Limoges. I en Samling i Meaux forefandtes fire lignende Læderstykker, hvoraf det ene dog kun havde en enkelt Lilje og paa Bagsiden Bogstavet F. Man har gættet paa, at det skulde have været kirkelige Tegn (méreaux)⁵²). — Det synes, som om man i 1820'erne og 30'erne i Samlerkredse har interesseret sig særligt for disse gaadefulde Prægninger, og som det saa ofte gaar i slige Tilfælde, har Efterspørgslen fremkaldt Falsknerier. Et lærerigt Exempel er fremdraget i *Revue Numismatique* 1847⁵³). Forfalskningerne blev lavet af Bogbind fra Slutningen af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede; de var beklædt med Læder, som var prydet med indpressede Figurer som Medailloner af romerske Kejserhoveder. I 1820'erne faldt nogle saadanne Bind i Hænderne paa en Opkøber, som virkede i Departementerne Nord og Pas-de-Calais. Han havde hørt Tale om Lædermønter og skar disse Medailloner ud, og solgte dem til Samlere, idet han foregav, at de var fundne i Téroouane. En af disse Samlere, M. Lebardier-Arnoux, døbte disse runde Læderstykker »monnaies de sièges de Téroouane«; han har altsaa villet henføre dem til Henrik VIII's Belejring af Staden 1513. Da han døde 1843, kom hans ni Læderstykker til at figurere i Auktionskataloget over hans efterladte Samling som Belejringmønter fra Téroouane. — I et lokalhistorisk Værk dukkede 1845 en anden af Slagsen op som »Belejringmønt fra Arras«. Heldigvis blev den afbildet i en Anmeldelse i *Revue Numismatique*, hvad

---

⁵²) *Revue de la numismatique française* 1836 pag. 217 sq. og 363 sq. Adrien Blanchet: *Manuel de numismatique française* III (Paris 1930) pag. 523.

⁵³) J. Rouyer: *Prétendues monnaies de cuir d'Arras et de Téroouane. Revue de la num. franc.* 1847 pag. 466 sqq. med Afbildning pag. 307. Det er mærkeligt, at Charlton, anførte Sted, *Brit. Num. Journ.* III pag. 322 sq., som refererer J. Y. Akermans Omtale i *the Gentleman's Magazine* for 1832 af de samme Lædermønter fra Téroouane, ikke er blevet opmærksom paa Falskneriet.

der fremkaldte ovenstaaende Redegørelse, som rammende en Pæl igennem disse Falsknerier.

Fra *Tyskland* kendes mærkeligt nok ingen Sagn om Lædermønter⁵⁴). Derimod har man under Napoleonskrigene søgt at raade Bod paa Mangelen paa Skillemønt bl. a. ved at præge Nødmønter af Læder. Saaledes foreligger fra Staden Eferding i Øvreøstrig tre Emissioner af Lædermønter, udstedt for en Groschen 1804 af de stedlige Stenhugger- og Murerlaug⁵⁵). 1812 udstedte Staden Dorpat i Estland Skillemønt i Læder til et samlet Beløb af 450 Rubler⁵⁶). — Ogsaa fra Verdenskrigen og Efterkrigstiden kan nævnes enkelte Exempler paa Nødmønter eller Reklamemønter i Læder⁵⁷).

Fra *Italien* foreligger flere Beretninger om Læderpenge. I Følge et »kejsersligt Dekret«, der tydelig røber sig som opdigtet, skulde Otto I. have forbudt Borgerne i Milano, som forfalskede den kejserslige Mønt af Guld og Sølv, for Fremtiden at benytte anden Mønt end af Læder⁵⁸). — Mere historisk er maaske Beretningen

⁵⁴) Gotthard Niemer: Das Geld, ein Beitrag zur Volkskunde. Wort und Brauch, volkswundliche Arbeiten namens der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, herausgegeben von Prof. Theodor Siebs & Prof. Dr. Max Hippe, 21. Heft (Breslau 1930), 242 Sider, kender saaledes intet til Lædermønter.

⁵⁵) A. M. Pachinger: Ledernes Notgeld von Oberösterreich. Frankfurter Münzzeitung 10. Jahrg. Okt. 1910 S. 145. Jfr. Blätter für Münzfreunde 45. Jahrg. Nov. 1910 Sp. 4577 f.

⁵⁶) E. Tender: Das lederne Notgeld der Stadt Tartu. Sitzungsberichten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1933 S. 148—185.

⁵⁷) A. Keller i Friedrich Frhr. v. Schröters Wörterbuch der Münzkunde (Berlin-Leipzig 1930) S. 347 (Ledergeld).

⁵⁸) David Thomanus ab Hagelstein: Acta publica Monetaria (Augsburg 1692) II S. 116 sq.: »Coriacea moneta in pœnam imposita. Imp. Otto I. Aug. Mediolanensibus, qui falsificarunt Imperialem nostram monetam, auream & argenteam, mandamus & injungimus hac Imperialis nostræ sententiæ condemnatione, ut nulla moneta, nisi de corio facta, in posterum utantur. Dat. Anno 699. Withkindus Corbeis sein Chronic«. — Bortset fra, at Guldmønt i Datiden var ukendt, foreligger Sølv mønt (Denarer) saa vel fra Otto I som fra hans Efterfølgere fra Milano. Ved Aarstallet maa vel være indløbet en Trykfejl, og Henvisningen til Widukinds Krønike er urigtig. — En lidt afvigende Version af dette Sagn meddeler Berch i sin ovenfor (Note 29) anførte Tale 1753 efter »en gammel handskrefven Chronika in Bibl. Paulina Lipsiæ«: det var til Straf, fordi Majlænderne vragede de af Kejseren slagne Mønter, de saakaldte Ottoliner.

om, hvorledes den venetianske Doge Dominico Michiel under Felttoget i Asien 1124—26 kom i Forlegenhed for Penge til sine Soldater og hjalp sig med at slaa Mønt af Læder, som ved den sejrige Hjemkomst i Venedig blev omvekslet med god Mønt; til Minde herom førte hans Slægt siden Guldmønter i sit Vaaben⁵⁹). En lignende Anekdote fortæller den florentinske Krønikeskriver Giovanni Villani (død 1348) om Frederik II, hvorledes han ved Belejringen af Faenza 1240 lod præge Læderstykker med sit Billede paa; de skulde modtages af hans Soldater og Levnedsmiddelleverandører og blev efter Stadens Indtagelse indløst hver for en Augustal. Denne Mønt var 1¼ Floren værd, havde paa den ene Side Kejserens Billede og paa den anden Side en Ørn⁶⁰).

Helt Folkesagnet Karakter har Fortællingen om den sicilianske Konge Vilhelm den Onde (1154—66), der inddrog alle Mønter af Guld, Sølv og Bronze og lod slaa Penninge af Læder i Stedet⁶¹).

Senere Forfattere har fremført den Antagelse, at de gamle Romere før Numa Pompilius' Tid skulde have brugt Mønter af Læder, Træ og Ler⁶²). — Kirkefaderen Hieronymus (ca. 340—420)

⁵⁹) Petri Iustiniani patritii Venti Aloysii f. rerum Venetarum ab urbe condita historia (Venetiis 1560) pag. 37: Michaelis etiam inuentum hoc fuisse traditur, Asiatica enim illa expeditione quum pecunia in classe ad stipendium nautis, militibusque persoluendum defecisset, nouum Numisma ex loro publica nota Michael signari iussit, illudque pro Aureo, & Argento stipendiarijs omnibus distribuit, pollicitus fore publica fide interposita, vt mox quum Venetias classis applicuisset, pro Alutinis ex Auro, & Argento excussi pari numero habentibus redderentur Nummi, atque ita classe ex Syria reuersa iuxta pactione, fidemque datam omnibus satisfactum: & Michaelia familia in huiusce rei argumentum Gentilibus signis ab illa die Auream gestat nummorum figurationem. — Jfr. ogsaa Geminiano Montanari: Della moneta, trattato mercantile. Scrittori classici Italiani di economia politica (Milano 1804) pag. 34 (henført til Dogens Belejring af Tyrus 1122).

⁶⁰) Giovanni Villani, Croniche lib. VI cap. 21. Biblioteca Classica Italiana Secolo XIV. Nr. 21 I (1857) S. 82 f., anført af Wilhelm Jesse: Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters (Halle 1924) S. 84 Nr. 205.

⁶¹) Giuseppe Pitré: Fiabe, novelle e racconti popolari Siciliani IV (Palermo 1875) pag. 25: »Quannu 'n Sicilia rignava Guglielmu lu Malu . . . tutti muniti e d'oru e d' argentu e di brunzu si li ritirau iddu, e fici fari li dinari di coriu«.

⁶²) Sehti Calvisi Opus chronologicum, editio quarta (Francofurti ad Moenum & Embdæ 1650 f.) pag. 208: (Anno mundi 3236. Ante C. n. 712. — Numa Pompilius) »Asses primus ex non signato argento & ære cusos Romanis largitus est,

bruger i en halv ordsproglig Vending Udtrykket Lædermønt om en meget ringe Værdi («ikke en Døjt») ⁶³).

Seneca har en Bemærkning om, at Læderpenge var i Omløb hos Spartanerne ⁶⁴); sandsynligvis er det blot en Forveksling med de lakedæmoniske Jernmønter ⁶⁵).

Et Sted i en Plato eller maaske rettere Sokratikeren Aischines tillagt Dialog er oftere anført som Bevis for, at Karthagerne skulde have anvendt Lædermønter: »Thi for Exempel Karthagerne bruger følgende Mønt: I et lille Stykke Skind fastbindes noget saa stort som en Stater i det højeste, men hvad det er, der fastbindes deri, ved ingen uden de, som gør det. Det derefter forsegledede bruger de, og den, som ejer de fleste saadanne, han synes at eje den største Formue og at være den rigeste. Men hvis nogen af os var i Besiddelse af end nok saa mange, vilde han ikke være mere rig, end om han ejede et Bjerg af Smaasten» ⁶⁶). Rent bortset fra, at det paagældende Stykke Litteratur er af digterisk eller dog fingeret Art og ikke noget historisk Kildedsted, er Beskrivelsen uklar. Den svarer dog snarere til en saakaldt »Kas-

---

cum antea ipsorum usum asses scortei, lignei & figulini supplerent. Plut. & Dionys». Henvisningerne er dog misvisende. — Andre Forfattere (Glareanus og Gelenius) anføres af Otto Sperling: *Dissertatio de nummis non cisis* (Amsteld. 1700) pag. 200 sq.

⁶³) *Apologia contra Ruffinum*: »Cum montes aureos pollicearis, ne scortum quidem nummum de thesauris tuis profers». Anført af Stephanus (se ovenfor Note 22).

⁶⁴) L. Annaei Senecae ad Aebutium Liberalem De Beneficiis lib. V cap. XIV: »corium forma publica percussum, quale apud Lacedaemonios fuit, quod usum numeratae pecuniae praestat».

⁶⁵) Barclay V. Head: *Historia nummorum, a manual of Greek numismatics*, (Oxford 1911) pag. 434.

⁶⁶) *Platonis opera rec. Ioannes Burnet Tomus V pars II Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis. Oxonii s. a. [1920]. 'Εροξίας 400 a: Αὐτίκα γὰρ οἱτοὶ Καρχηδόνιοι νομισματι χροῶνται τοιῶδε· ἐν δερματικῷ σμικροῦ ἀποδέεται ὅσον γε σατήρος τὸ μέγεθος μάλιστα, ὅτι δὲ ἔστιν τὸ ἔστιν τὸ ἐναποθεθεμένον, οἴσθεις γιγνώσκει, εἰ μὴ οἱ ποιοῦντες· εἴτα κατεσφραγισμένῳ τούτῳ νομίζουσιν, καὶ ὁ πλεῖστα μιανῶτα κεκτημένους, οὗτος πλεῖστα δοκεῖ χρήματα κεκτηῖσθαι καὶ πλοσυώτατος εἶναι. εἰ δὲ τις πας' ἡμῖν πλεῖστα τοιαῦτα κεκτημένος εἴη, οὐδὲν ἂν μαλλον πλούσιος εἴη ἢ εἰ ψήφους πολλὰς τῶν ἐκ τοῦ ὄρους ἔχοι.*

senbeutel⁶⁷⁾ end til en stemplet Lædermønt. Besynderligt nok mente Direktøren for Det kgl. Møntkabinet i Haag at kunne identificere en Læderstump med de gamle Karthageres Mønt og beskrev dette værdifulde Stykke i sit Møntkabines Vejledning 1823 under Zeugitana⁶⁸⁾: »A la tête des Médailles de cette partie de l'Afrique, je dois placer une pièce vraiment remarquable; une Médaille ou *Monnoye en cuir de l'ancienne Carthage*, achetée par Mr. Humbert d'un Arabe, sur le sol même de l'ancienne Carthage. On sait que, suivant les témoignages de quelques Auteurs anciens, comme de Platon dans son Eryxia, d'Aristide Orat. 2. et d'Aeschines dans ses Dialogues, les Carthaginois se servoient de monnoyes en cuir. On a longtems douté de la verité de ce témoignage, jusqu'à ce que le hazard fit découvrir une monnoye de cette espèce sur les Alpes. Cette pièce passa depuis dans le *Museum Hedervarium*⁶⁹⁾, et elle a été publiée par Mr. Corn. Mich. à Wiczay. La monnoye de Mr. Humbert, trouvée sur la place même, confirme les témoignages des Anciens et mérite d'autant plus l'attention des Savans, que ce n'est que la seconde, qu'on connoisse jusqu'ici. Je crois distinguer sur la Médaille quelques caractères Puniques incuses, qui ne se trouvent pas sur celle publiée par Mr. à Wiczay. Ces lettres confirment l'authenticité de la monnoye, et répondent au témoignage des Anciens, qui disent que les Magistrats de Carthage y mirent quelques signes d'autorité publique«.

Den gode Museumsdirektør høstede herfor nogle ikke ufortjente spydige Bemærkninger i en Anmeldelse i Revue de la numismatique Belge⁷⁰⁾.

Den byzantinske Kejser Konstantin V Kopronymos skal under

67) Forseglet Pung med aftalte Penge, saaledes almindelig brugt i Prøjsen (50—500 Thaler). Friedrich Freiherr von Schrötter: Das preussische Münzwesen 1806 bis 1873. Münzgeschichtlicher Teil II (Berlin 1926) S. 455.

68) J. C. de Jonge: Notice sur le Cabinet des Médailles et des pierres gravées de sa Majesté le Roi des Pays-Bas (La Haije 1823) pag. 36 sq.

69) C. Michael à Wiczay: [Catalogus] Musei Hedervarii (Vindobonae 1814); men bemeldte Lædermønt forefindes ikke heri.

70) Revue de la numismatique Belge I (Tirlemont 1842) pag. 154 sq.

Belejringen af sin oprørske Hovedstad 743 have anvendt Læderpenge som Nødmønt⁷¹).

Gaar vi videre til *Rusland*, forefindes der virkelig her noget i Retning af Lædermønt; i det gamle Rusland anvendtes Skind som almindeligt Betalingsmiddel, og da dette var for uhaandterligt, brugtes i Smaahandel indenfor mindre Omraader smaa Stykker af disse Skind — eller Læder — med paastemplede Mærker. De omtales af Munken Vilhelm af Rubruk, der saa dem 1253 paa sin Gennemrejse til Tartariet. Først Peter den Store forbød i et Ukas af 11. Marts 1700 Brugen af saadan Smaamønt⁷²).

Det maa sluttelig nævnes, at i den i alle Europas Lande meget udbredte Bog om Mandevilles Rejse, forfattet ca. 1355, omtales Storkhanens for Datiden enestaaende og ufattelige Kreditmønt; det hedder derom i den gamle danske Oversættelse fra det 15. Aarhundrede: »Hannum fattiss oc aldry penningæ, thy at ther gar engen mynt aff guld eller aff sølff eller nogher annen malm, men hans mynt er all enestæ aff lædher eller papir, oc ther udi er keysærens signeth trykth, thet størræ eller thet myndræ, effther thy som penningin skall geldæ meer eller myndræ, oc hoo som hafuer een brudhen penningh, eller som ickæ duer, ber han hannum tel keysærens camer mestæræ, tha skal han fongæ hannum een ny ther foræ j geen⁷³). — De nævnte Penge er ikke af Læder, men af Papir; de omtales ogsaa af Marco Polo, og Exemplarer er bevaret til vore Dage⁷⁴).

---

71) A. Luschin von Ebengreuth: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der Neueren Zeit. 2. Auflage (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte herausg. von G. von Below und E. Meinecke Abt. IV. (München und Berlin 1926) S. 176 uden Kildehenvisning. Omtales ikke i den her foreliggende numismatiske Litteratur.

72) S. de Chaudoir: Aperçu sur les monnaies Russes et sur les monnaies étrangères qui ont eu cours en Russie I (St. Petersburg — Paris 1836) pag. 1—49 chap. I Fourrures, især pag. 9 og 48 sq. Pl. I 1—5.

73) M. Lorenzen: Mandevilles Rejse i gammeldansk Oversættelse (Kbh. 1882) S. 146.

74) Nationalmuseets Vejledninger. [Niels Breitenstein]: Den kgl. Mønt- og Medailllesamling: Orientaliske, græske og romerske Mønter (Kbh. 1940) S. 22 (afbildet S. 23).

Hermed er Vandringen efter Lædermønter naaet til Vejs Ende. Det er egentlig kun i Frankrig, man finder Beretninger om Lædermønter med Sølvnagler, svarende til de nordiske Folkesagn, og maaske er det da derfra, at disse stammer. Med de Krav, man i tidligere Tid stillede til Mønten, at den skulde have sin Værdi i sig selv, er det utænkeligt, at Lædermønter kan have været gængse og gæve, end sige været brugbare til at gemme hen som en Skat. De Læderstumper (med eller uden Sølvnagler), som saa mange nordiske Meddelere mener at have fundet i Jorden eller set, kan have været Rester af Seletøj, af Pengepunge og af alt andet end netop gammel eller gangbar Mønt.

Denne lille Artikel er blevet til i Surrogaternes Tid og bærer sit Præg deraf⁷⁵⁾; Læderpenge er hovedsagelig Fantasimønt, undtagelsesvis Erstatningsmønt; milevid er Afstanden fra dette Emne til de arkaiske græske Kolonimønter, som Professor Fabricius har dyrket med saa indgaaende Kendskab, hvorved han har hævet Traditionerne fra de gode gamle Dage, da vore berømmeligste Historikere tillige var kyndige Numismatikere.

---

⁷⁵⁾ En Del af den i København under Krigsaarene utilgængelige Litteratur har Nils Ludvig Rasmusson, som har syslet med samme Emne, med sædvanlig Beredvillighed givet Oplysning om. Af anden utilgængelig Litteratur kan især nævnes Cas. Loescher: Schediasma de numo scorteo (Witteb. 1661) og Artiklen Leder und Holzgeld, Antiquitätenzeitung (Stuttgart 1903) Nr. 32. Af Lexikonartikler, som der ikke ovenfor har været Anledning til at anføre, kan nævnes J. H. Zedler's Universal-Lexikon Bd. 22 (Leipzig und Halle 1739) S. 467, Carl Christoph Schmieder: Handwörterbuch der gesammten Münzkunde (Halle und Berlin 1811) S. 273, Edoardo Martinori: La moneta, vocabolario generale (Roma 1915) pag. 302 og Albert R. Frey: A Dictionary of numismatic names, their official and popular designations, American Journal of Numismatics 1916 vol. L (New York 1917) pag. 131 sq.

LIDT OM ROMANSKE STENMESTRES ARBEJDER I AARHUS STIFT

Til Minde om et Besøg
i Laasby Kirke i August 1917.

Af *Ejler Haugsted.*

De skriftlige Kilder til Aarhus Bispedømmes ældste Historie flyder meget sparsomt; der kan vel opstilles en Bisperække, og det fortælles, at Biskop Uldkeld faldt i Slaget ved Fodvig 1134; men om Stiftets Udvikling og Organisation kan der ingen Steder læses noget; dog foreligger der i Exordium Carae Insulae (Øm Klosters Krønike) en sammenfattende Udtalelse af Vægt¹⁾: Bispedømmet var før Biskop Svends Tid (1165—1191) meget ringe og fattigt. Der kan ikke være Tvivl om, at denne Karakteristik er rigtig for Bispesædets Vedkommende og navnlig i materiel Henseende; thi mens der i Lund, Roskilde, Slesvig, Ribe og Viborg blev opført store Domkirker og indrettet Domkapitler, kendte man i Aarhus ikke noget til Kanniker, og Bispekirken, der sandsynligvis blev bygget paa Biskop Uldkelds Tid og var indviet til St. Nikolaj, var — at dømme efter den Rest, der er bevaret i den nuværende Frue Kirke — baade lille og tarvelig, bygget som den var af Marksten og Fraadsten uden nogen nu bevarede Prydelser.

Men var Bispen fattig og Bispesædet ringe, saa var der i Bispedømmet baade aandelige og materielle Kræfter i Virksomhed. Byggevirksomheden her stod i det 12. Aarh. ingenlunde tilbage

---

1) Gertz: *Scriptores minores*, Kbh. 1918—20. II, S. 162. *Erat autem episcopatus tunc valde tenuis et pauper.*

for den i noget andet dansk Stift. Før Opførelsen af den store Murstensskatedral, der blev indviet til St. Clemens, i første Halvdel af det 13. Aarh., var der bygget Kirker af Brudsten i saa at sige alle Stiftets Sogne. Mens der i andre Stifter, hvor der blev bygget store romanske Domkirker, paa mange Sognekirker spores en stærk Paavirkning fra Bispekirken — man behøver blot at tænke paa Ribe Domkirkes 40 »Døtre« mellem Tønder og Varde og paa de mange Kirker med Søjleportaler i Viborg Stift — er der her kun ganske faa romanske Murstenskirker, der røber Paavirkning fra St. Clemens Kirke, som Torsager, der dog i hele sin Opbygning har Bjernede til Forbillede, Feldballe og Estruplund; alle de andre er ældre Brudstenskirker. Den lille Domkirke, der formodentlig stod færdig før 1130, kan umuligt have beskæftiget flere Slægtled af Bygmestre og Stenmestre, saaledes som Lund, Ribe og Viborg gjorde, og fra den kan der næppe være gaaet en Strøm af veluddannede Haandværkere ud til Stiftets Kirker; derimod er det tænkeligt, at der til Bispesædet har været knyttet Værksteder, hvor der blev udført Kirkeinventar. Da det berømte gyldne Alter fra Lisbjerg efter al Sandsynlighed er udført til St. Nikolaj Kirken c. 1150²⁾, og da de fleste af de andre gyldne Altre stammer fra Aarhus Stift, er der Grund til at tro, at der fra Midten af Aarhundredet ved Bispesædet har været et Værksted for Fremstilling af disse Altre og maaske andre Værksteder. Men selvom de ukendte Bisper før Svend har haft en Haand med i Spillet med Opførelsen af Sognekirker, kan Bispesædet ved Aagabet ikke have haft den Betydning paa dette Omraade som de andre. I de forskellige Dele af Stiftet har der virket Bygmestre og Stenmestre, der formodentlig er tilkaldt af Kirkenes Bygherrer, det være sig Sognemændene, en Stormand eller Kongen; nogle af dem har maaske været bosiddende paa Stedet, andre kan have vandret fra Sted til Sted; de taler alle Tidens kunstneriske Sprog, og man kan sige to Ting om de bedste af dem: de behandler ret selvstændigt de Motiver, de har modtaget udefra, idet de tilpasser dem efter Landsbykirkens beskedne Di-

---

²⁾ Poul Nørlund: Gyldne Altre. 1926. S. 210.

mensioner; og deres Værker kan godt taale Sammenligning med, hvad der samtidigt skabes i andre europæiske Lande.

Bygmester og Stenmester har vistnok i Reglen været to Personer, men de har arbejdet godt sammen. Udsmykningen følger sig organisk ind paa sin Plads i Bygværket og samler sig om Apsis, Indgangsdørene og Korbuen. Skønt Arkitektur og Dekoration hører meget nøje sammen, maa vi her lade Bygmesterens Arbejde uomtalt og udelukkende beskæftige os med Stenmesterens. Vi gaar saa vidt muligt kronologisk frem og vil prøve paa at samle indbyrdes beslægtede Arbejder i Grupper.

Nogle af Fraadstenskirkerne i Stiftets søndre Del hører til de ældste af Sten opførte Gudshuse i Danmark; den rigest udsmykkede er Benediktinernes Kirke i Venge, hvis Plan og Opbygning er angelsachsisk, mens Dekorationen er tidlig normannisk; den er vistnok bygget af Svend Estridsen³⁾. Paa Hovedapsis ses foroven en Rullefrise, »en tandet Frise med forskudte Rundstave«, og derunder et smukt lille tilmuret Vindue indrammet af et Par snoede Søjler med engelske Tærningkapitæler, der forbindes med en Rundstav. I Kirkens Indre er baade Korbuen og Apsisbuen udsmykkede med Søjler under engelske Tærningkapitler (i Korbuen tre Par, der forbindes med Rundstave), og paa Korets Nord- og Syd-vægge har der været to dobbelte Blindingsgallerier, af hvilke det paa Nordsiden er bedst bevaret; det underste dannes af fire Dværgsøjler med Baser og Tærningkapitæler og det øverste af Lisener forbundne med Buer. Dette skønne Kor er enestaaende i Danmark; men i flere af de af Fraadsten opførte Sognekirker, der er beskednere udstyrede end Klosterkirken, er der Udsmykning, som forbinder dem med Venge Kirke i Stil og Tid. Paa Skanderup Kirkes Apsis er der 5 Lisenbuer og runde Smaa vinduer, og paa de lige afsluttede Kor paa Hørning og Framlev Kirker er der tre høje Lisenbuer.

Fra Fraadstenskirkerne i Skanderborg-Aarhusegnen kan en Traad føres til de to Grupper Kridtstenskirker i Grenaaegnen og Nord for Randers. I den første Gruppe træffer vi Portaler med

---

³⁾ Ejler Haugsted: Benediktinernes Kirke i Venge. 1937.

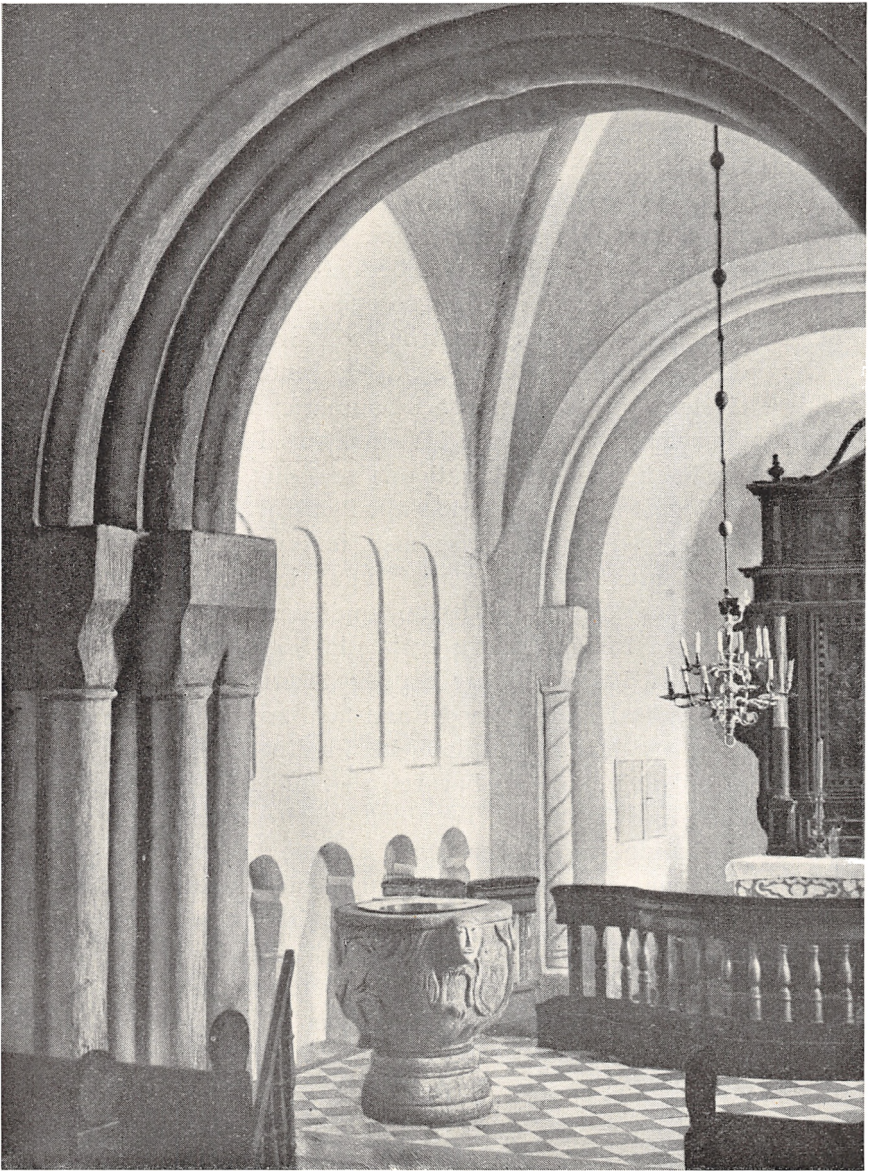

Fig. 1. Koret i Venge Kirke.

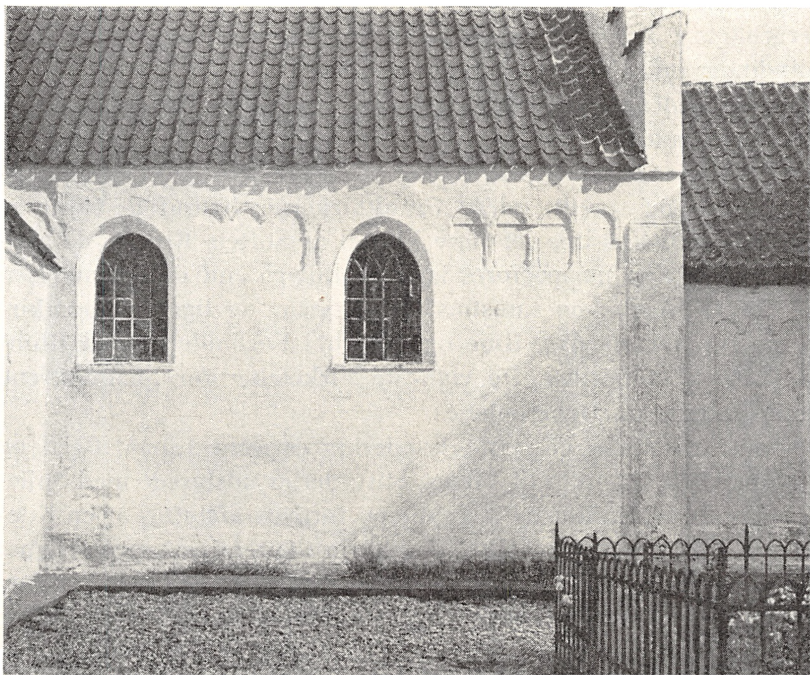

Fig. 2. Dværggalleriet i Hammelev Kirke.

Rullefriser paa Hammelev, Vejlbj og Enslev Kirker; paa den sidstnævntes Korgavl og paa de tre frie Sider af Taarnet paa Voldby Kirke genser vi de tre Lisenbuer fra Hørning og Framlev; men hvad der giver Udsmykningen paa denne Gruppes Kirker sit Særpræg, er de nu kun delvis bevarede Dværggallerier, der løber udvendig paa Skib og Kors Ydermure under Tagskægget; det paa Vejlbj Kirkes Kor minder om det indvendige i Venges Kor, men er langt finere udført. Paa Rosmus og Gerrild Kirker er Dværgsøjlerne Baser og Kapitæler rigere udformede, og Buerne er profilerede paa den første og smykkes med Perlebaand paa den anden. Et tredje Trin betegner Nødager og Hammelev, hvor Søjlerne spaltes i to eller tre, Baserne danner Kvaste, og Kapitælerne antager Blomsterform. Denne Udsmykning, der er udført med Kniv i den bløde Kridtsten, minder om Billedskæ-

rerarbejde i Træ; den er en Udløber af de engelskprægede Bueblindinger og er vel noget yngre end disse.

I den anden Gruppe genkender vi Apsisbuen fra Venge med dens søjlebaarne Rundstav i Korbuerne i Asferg og Virring.

Mens de engelskprægede Kirker af Fraadsten og Kridtsten findes pletvis og spredt, udgør Granitkirkerne, hvoraf de fleste er beklædt med Kvadre, det store Flertal af Stiftets Kirker; de ældste af dem kan næppe føres længere tilbage end til Begyndelsen af det 12. Aarh., og kunstnerisk set staar de ligesom Domkirkerne i Lund, Slesvig, Ribe og Viborg i Forbindelse med Rhinlandet og Lombardiet. De vigtigste Virkefelter for Stenmestrene er Portalerne og Døbefontene.

Med Undtagelse af nogle Kvaderkirker, som Linaa, Gern og Hammel ved Grænsen til Viborg Stift, der er udstyrede med Søjleportaler, hvis rundbuede Døraabning foroven afsluttes af en Kilestøbue, har Aarhus Stifts Kirker Portaler af en anden Type: Døraabningen i Kvadernuren er rektangulær og afsluttes foroven af en vandret Overligger; men i ikke faa Tilfælde hviler denne paa to svære Karmsten; det er paa Portaler af denne Form, at Stenmestrene i Stiftet udfolder sig rigest.

Vi møder en af de ældste i Laasby knap 30 km Vest for Aarhus. Han har fyldt baade Overliggeren, der har Tympanonform, og Karmstenene med den Slags Relieffer, der kom paa Mode i Begyndelsen af det 12. Aarh., og som vakte Saint Bernards store Forargelse: Fabeldyr alene eller i Kamp med Mennesker. Motiverne stammer fra Orienten og blev bekendte i Vesteuropa gennem Importsager som vævede Stoffer, Sølvskaale og Relieffer paa Elfenben eller Træ. De flade Relieffer med skarpe Konturer fortæller, at Stenhuggeren har haft Træskulptur som Forbilleder, og han har ligesom en Billedskærer indrammet sine Figurer. Paa Tympanon ser vi en Mand med Armene oprakt i Bedestilling flankeret af to bidske Løver, hvis Haler spaltes i Grene over Ryggen; dette Billede, der indtager den Plads, hvor der ofte anbringes et Kors eller den korsfæstede, forestiller maaske Daniel i Løvekulen, et Symbol paa Jomfrufødslen: Ligesom Daniel i den laasede Kule paa underfuld Vis fik Føde bragt af Habakuk og

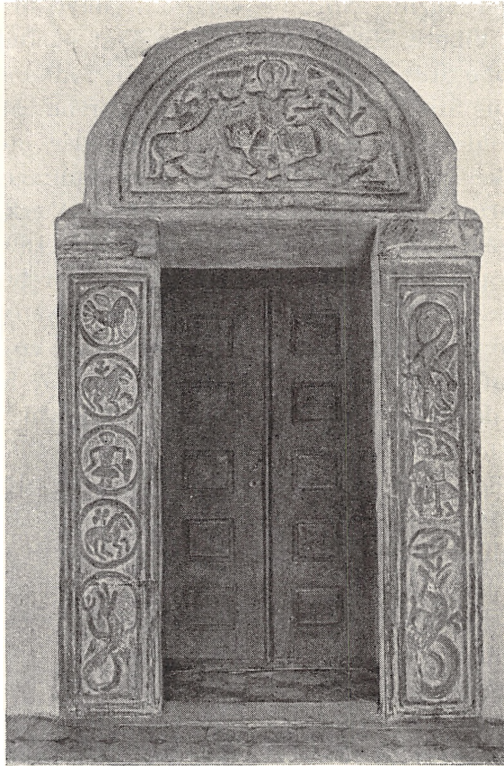

Fig. 3. Portalen i Laasby Kirke.

blev skaaet af Løverne, blev Jesus undfanget og født af Jomfruens lukkede Moderskød. Karmstenenes rundt indrammede Relieffer er kun til Pynt; til højre en Mand i Kamp med to Drager, han borer med venstre Haand sit Stødvaaben ind i Gabet paa den øverste og synes at dække sig mod den underste med sit spidse Skjold; til venstre for neden en tredje lidt mindre Drage, derover en Mand mellem to firføddede hestelignende Dyr og øverst en Fugl; her er vi inde i Bestiarernes Kreds af Fabeldyr. Inde i Kirken er der to Kunstværker af et helt andet Præg: paa Korbuens Kragsten to Stenbilleder af Løver i højt Relief og i Koret en af de ypperste af de østjydske Løvefonte, som synes at

høre hjemme i Aarhus Stift og derfra at have bredt sig over Grænserne af Viborg Stift mod Nord og Vest og ind i det middelalderlige Ribe Stift mod Syd i Vejleegnen; i alt Fald findes de tættest i Aarhus Stift. Dr. M. Mackeprang, der har studeret Danmarks Døbefonte gennem et langt Liv, hævder med Rette, at denne østjydske Gruppes bedste Fonte taaler Sammenligning med de mest fremragende Fonte i Udlandet. I sit Værk, Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941, har han delt de 180 Løvefonte i forskellige Grupper, af hvilke »den klassiske«, der hører hjemme i Lover og Vester Aabo Sysler, baade kvantitativt og kvalitativt er den største. Laasbyfonten placerer han som en af de mest fremragende af denne Gruppe; den bestaar af en halvkugleformet Kumme, der hviler paa et Fodstykke af Form som et Tærningkapitæl. Omkring Kummen er der fremstillet to Par frontstillede liggende Løver, som to og to har et fælles Hoved, der er en Mands. Løvemanken er tydeligt angivet, og Halen, der er slynget mellem Bagbenene, afsluttes over Ryggen af et elegant formet Akantusblad; Rummet mellem de to Par Akantusblade udfyldes af to Fugle (Duer?); paa Fodstykkets fire Skjolde er der i fladt Relief to Løver, en Fugl og en Drage og fire Mandshoveder paa Hjørnerne. Løverne er Efterkommere af den gamle Orients frontstillede Dørvogtere, og deres Opgave er at pryde Fonten, hvor det første af de syv Sakramenter fuldbyrdes, men der er ingen Grund til at tillægge dem nogen symbolsk Betydning. Stenmesteren har vundet en stor Sejr over det genstridige Materiale, Graniten; hans Arbejde er fremragende, ikke blot rent teknisk, men ogsaa med Hensyn til Komposition, Liv og Udtryk, særlig i Mandshovedet.

Mens det maa være to forskellige Mestre, hver for sig fremragende, der har udført Portal og Døbefont i Laasby, er Tullstrup Nord for Knudsø et Eksempel paa de ikke mange Kirker, hvor samme Mand har virket begge Steder; paa Nordportalens ene Karmsten dræber Ærkeenglen Michael, klædt i en lang Kjortel og kendelig paa Vingerne, der naar ham næsten til Fødderne, Dragen med Snohale; paa Fontens Kumme udfylder to Engle med Kjortel og lange Vinger Rummet mellem de to Løvepar; der

Fig. 4. Portalen i Stjær Kirke.

er saa stor Lighed mellem Englenes Vinger og Hoved, at man maa tro, at samme Mand har udført begge de lave Relieffer. Samme Haand spores ogsaa i den smukke Akantusranke paa den anden Karmsten og Slyngerne langs Kummens Overkant⁴⁾.

Blandt denne Egns Karmstensportaler er den i Stjær (Framlev Herred) den virkningsfuldeste; jeg glemmer aldrig det Indtryk, jeg modtog, da jeg en klar Sommerdag aabnede Vaabenhusedøren og blev staaende overvældet af den rige Billedflade, der med eet traadte ud af Mørket i den klare Dag. Fabeldyrene paa Karmstenene slog stærkest, men efterhaanden gjorde ogsaa Hovedbil-

⁴⁾ Mackeprang S. 256 f.

ledet over Døren sig gældende. — Portalen skiller sig fra de andre Karmstensportaler ved, at Mesteren har indrammet Døren med to Trekvartsøjler hugget ud af Karmstenenes Hjørner og ved Hjælp af en Rundstav har formet et falsk Tympanon paa den rektangulære Overligger. Under Bueslaget staar Frelseren foran Korset omgivet af Longinus med Lansen og Stepaton med Isopstænglen, Maria og Johannes. Kristus modtager den indtrædende. Udenfor Bueslaget staar to vingede Løver paa Bagbenene som Dørvogtere. Paa Karmstenen til venstre bryder en spinkel Samson Gabet paa en stejlede Løve; mens til højre en lille Engel svæver over en anden Løve; hvis Mesteren har givet St. Michael en Løve i Stedet for en Drage, har begge Karmstensreliefferne symbolsk Betydning; thi baade Samsons Kamp med Løven og Michaels med Dragen forestiller Kristi Sejr over Djævelen.

Paa Fonten i Stjær findes de almindelige frontstillede Løver ikke; men man kan med Besvær udfinde, at der under Buer er fremstillet fire Løver i fladt Relief. Dr. Mackeprang har sammenstillet denne Font med den langt skønnere Font i Vor i Rougsø Herred⁵⁾, hvor der under de to Buer ses en liggende Løve og en Fugl, og Mellemrummet udfyldes af Akantusranke. Roosval⁶⁾ har gjort det sandsynligt, at denne fremragende Font er kopieret efter en orientalsk Sølvskaal af samme Type som en, der er funden i Älvkarleby.

I to Kirker tæt ved Aarhus, Hasle og Lyngby, og i Mørke i Øster Lisbjerg Herred er der bevaret Rester af Karmstensportaler, der, som Dr. Mackeprang formoder, skyldes samme Mester. I Hasle er der paa den østre Karmstens smalle Flade mod Døren et Rankeslyng⁷⁾, der er meget forskelligt fra den almindelige romanske Akantusranke, og som forløber i Ottetal, der krydser hverandre; og paa Forfladen ses en staaende Løve under en stejlede; paa den vestre en Løve, der sluger en Mand; i Lyngby

5) Mackeprang S. 262 ff.

6) Studier i Danmark. S. 48 f.

7) Mackeprang S. 22, 282.

er der baade det samme Rankeslyng og lignende Løver. I Mørke er der Karmstensløver af samme Præg. Mærkelig nok er de to Fonte i de sidstnævnte Kirker meget ens; de karakteriseres af langbenede, slet udførte Løver med fælles Hoveder; de kappes i Plumphed; men Hasle vinder Prisen! Det maa være en anden meget ringe Stenhugger, der er Mester for dem.

I Todbjerg c. 12 km Nord for Aarhus kan vi ligesom i Tulstrup se, at samme Mester har udført baade Font og Portal-skulpturer. Fonten, der er af samme Type som den i Tulstrup, karakteriseres af en Akantusranke langs Kummens Munding og har det Træk for sig selv, at der mellem Løveparrene staar to Fugle i Stedet for Engle. Tympanonrelieffet, der indrammes af en med Fontens nærbeslægtet Akantusranke, forestiller to front-stillede Løver i Profil hver paa sin Side af en ganske lille Mand, der næppe kan opfattes som Daniel; de to Dørvogtere har samme store Akantusblad som Haledusk, samme Manke og er udført med samme Dygtighed, men elegantere end Fontens Løver⁸⁾.

Disse Dørvogtere i Tympanon er meget almindelige i Aarhus Stift, hvor der findes mange flere end i de andre jydsk Stifter tilsammen; langt mod Vest ser man i Grædstrup og Nørre Snede to Løver med fælles Hovede; men Profilløver som i Todbjerg er det almindelige; de adskilles hyppigt af en Mand, i enkelte Tilfælde af et Kors, en Søjle eller et Træ. Skulde jeg fremhæve en enkelt Kirke, maa det være Stilling, den kullede Kirke Øst for Skanderborg ved Stilling Sø; der er over Kvindedøren to Profilløver og over Mandsdøren en Grif (vinget Løve med Ørne-hoved, Griffenfelds Vaabendyr) og en Løve, der begge giver Pote. Paa begge Tympana er der foran Dyrene to pilasterbaarne Arkader, som faar en til at tænke paa de i den bløde Kridtsten mere detailleret udførte Blindinger paa Hammelev og Nødager Kirker.

Helt enestaaende er to tympanonlignende Relieffer, der er anbragt Side om Side i Korbuen i Randlev i Hads Herred og er indrammede af en Tovsnoning; hver af dem deles af Bueslag i tre Felter; i det nordre fremstilles Syndefaldet: Gud Fader i det

---

⁸⁾ Mackeprang S. 256 f.

midterste Felt strækker Hænderne ud mod Adam, der søger at skjule sig bag Træet, mens Eva med udbredte Arme staar bagved Skaberens Ryg. Parret er klædt i det 12. Aarhundredes korte Dragt med Bælte og Skaberen i lang Præstedragt. I det søndre ses den korsfæstede, Kristus som den gode Hyrde og det Guds Lam med Korset. Synd og Naade i kort Begreb.

Løvefontene er indordnede i forskellige Grupper i Dr. Mackeprangs rigt illustrerede Værk, som jeg her henviser til⁹⁾; men jeg vil dog for at give et Indtryk af, hvor forskellige det 12. Aarhundredes Stenmestre var, pege paa nogle af disse Skoler. I Nærheden af Randers er der paa begge Sider af Grænsen til Viborg Stift 24 Fonte, hvor de to Løvepar er udført i fladt Relief; man har indskrænket sig til at hugge Grunden bort omkring Løvekroppene, der fremtræder som unuancerede Omridstegninger.

I Voer- og Hadsherred møder vi en Gruppe, der i Reglen har en Fod af Form som en Keglestub; baade Kumme og Fod dækkes af fast og sikkert formede flade Relieffer. Paa Kummen færdes to Par frontstillede Profilløver, hver med sit Hoved, freddeligt i en Skov af Akantusranker. Dyrene skilles af Ornamentstriber, som indrammes af Tovsnoninger; Foden dækkes af en Række Palmetter, hvis Mellemrum udfyldes af Liljer paa lange Stilke; den indbyrdes Lighed og det fremragende Stenhuggerarbejde tyder paa, at denne lille Gruppe stammer fra samme Værksted. Fontene i Gosmer og Torrild kan nævnes som de smukkeste. Løverne i Odder vender Hovederne ud mod Beskueren. Som en Modsætning til dette Værkstedes elegante, virtuost udførte Arbejder kan vi nævne den mægtige Font i Nørre Snede, hvor to Par Løver, der ligner Tyre, vandrer gravitetisk fremad; de er udført i meget højt Relief, og de to fælles Mandshoveder ser histert frem for sig mellem de flettede Manker; ringere Efterligninger findes i Nabokirken Ejstrup, i Daugaard ved Vejle og i Gellerup ved Herning i Ribe Stift; da denne Kirke er opført

---

⁹⁾ Mackeprang S. 201—298.

Fig. 5. Fonten i Gosmer.

1140, maa Fonten i Nørre Snede være ældre. Det er altsaa for Løvefontenes Vedkommende lykkedes Dr. Mackeprang at sammenstille et Antal Grupper og at gøre det sandsynligt, at der i Aarhus Stift har virket adskillige Værksteder hver med sit Særpræg; men der kendes ikke eet Mesternavn, og det er ikke let at ordne dem kronologisk; men da de alle taler det 12. Aarhundredes Formsprog, er det rimeligt at tro, at ingen er yngre end Aar 1200. Hvis man sætter Nørre Snede Fonten til ca. 1120 og Hads- og Voerherreds-Gruppen til henimod 1200, har Fontemestrenes Virksomhed i Aarhus Stift strakt sig over c. 80 Aar.

Langt større Sikkerhed kan der dog naas for en lille fasttømret Gruppe Stenmestearbejder bestaaende af Fonte, Portal-

skulpturer og en Ligsten¹⁰⁾. Da 8 af de 16 jydsk Fonte staar i Kirker i Nørre Dyr Herred og de andre i nærliggende Herreder, er det sandsynligt, at Værkstedet har ligget i dette Herred. Desuden findes der fem i Vestfyn og to i Angel. Da det er paavist af Dr. Ødum¹¹⁾, at Kalken i Valdemarsmuren i Dannevirke er brudt i Brædstrup Klint Nord for Grenaa, kan Dr. Mackeprang tænke sig, at ikke blot Fontene i Angel, men ogsaa de vestfynske, der staar i Kirker ved Bogense og Assens, kan være bragt til deres Bestemmelsessteder af Kalkskuder, der for til Slesvig fra Djursland¹²⁾.

Alle de fra det i Nørre Herred stedfæstede Værksteds Fonte er udførte med stor Dygtighed, og de er meget ens i deres Udsmykning; Kummen er foroven afsluttet af en Tovsnoning, og paa dens Sider er der i fladt Relief udhugget et eller to Bælter af Akantusranker, som det er en Øjnenes Lyst at skue; hvor der er to Bælter, ses Bladværket i det øverste forfra og er formet i tre Flige, der smukt udfylder Rankernes Buer, mens Bladene paa det smallere nederste Bælte ses fra Siden og har de Former, som vi kender fra de klassiske Løvefonte. Foden, der i Reglen skilles fra Kummen ved en Tovsnoning, er hyppigst formet som en Tærningkapitel, paa hvis af Tovsnoning indrammede Skjolde der er Relieffer; i Villersø ser man fire Løver, hvis Hoveder udfylder de fire Hjørner mellem Tovsnoningerne; paa andre er der en løbende Profilløve, der rækker Tunge. Foden kan ogsaa være formet som en Keglestub eller en Pyramidestub. Den dygtige Stenmester, som vi har lært at kende i disse fint udførte Fonte, har ogsaa givet sig af med Portalskulptur. I Rimsø Kirke i Nørreherred og i Ørsted og Vejlbj i Naboherreder mod Vest er der ialt fem Portaler, der maa være udført af hans Mesterhaand. Akantusrankerne, den rigelige Anvendelse af Tovsnoninger og den ypperlige Teknik røber ham; men her lærer man ham at kende fra en ny Side i de mange Menneskefremstillin-

---

¹⁰⁾ Mackeprang S. 299—305.

¹¹⁾ I Naturens Verden 1938 S. 193 ff.

¹²⁾ Mackeprang S. 14—15.

Fig. 6. Den søndre Portal i Ørsted Kirke.

ger. Alle fem Portaler er ens opbyggede af to Karmsten og en Overligger. Ligesom i Stjær er der i Karmstenenes indre Hjørner udhugget en Trekvartsøjle, som fortsættes af et Bueslag, der danner en falsk Tympanon paa Overliggeren; men her er to Ejendommeligheder: Søjlerne og Buerne er tovsnoede, og Søjlekapitælerne er ikke anbragt ved Overgangen fra Karmsten til Overligger, men et Stykke længere nede. Paa Sydportalen i Ørsted ser man særlig tydeligt Slægtskabet med Fontene; paa den søndre Karmsten er der ikke mindre end tre Tovsnoninger bag Søjlen, og Resten af dens Flade dækkes af en Akantusranke, som

vi kender fra Fontene. I Tympanon ses to fint udførte front-stillede Løver, der ikke kan fornægte Slægtskabet med dem, vi kender fra Fontenes Fodstykker; men paa den østre Karmsten viser det nye sig: Menneskefigurer i det flade Relief, som anvendes Europa over i det 12. Aarh. Den tronende Kristus, Syndefaldet og et Ægtepar i Datidens Dragt, formodentlig Kirkens Stiftere¹³⁾; over Rankeslynget paa den anden Side en kronet Konge med Sværd (Saul) og en Harpespiller (David). Paa den nordre Portal, hvor Tovsnoningen er ført helt igennem paa Rundstaven omkring Tympanon, hvor Kristus troner omgivet af to Mennesker, er der paa hver Karmsten tre Mennesker, maaske Apostle. Paa Korets Sydmur sidder en Billedkvader med Kristus omgivet af fire Apostle under Bueslag. Paa Sydportalen i Vejlbj, Sønderhald Herred, den smukkeste af dem alle, troner Kristus omgivet af to Mænd med Bøger i Tympanon, udenfor Rundstavene skimtes to tilbedende Skikkelser, paa den østre Karmsten Slangen i Kundskabens Træ over Adam og Eva med Figenblade, paa den vestre to af de hellige tre Konger med Kroner og Maria med Jesusbarnet paa Skødet. Paa den mindre Portal i Rimsø er der i Tympanon en Løve og paa Karmstenene fire hellige Mænd og en Fugl. Fra samme Værksted maa en Ligsten stamme, der fra Løvenholm i Gesing Sogn er ført til Nationalmuseet; den er indfattet af en Tovsnoning; indenfor et Bueslag staar en Bisp med Mitra og Stav, under hans Fødder Korslammet; der kan ikke være nogen Tvivl om, at denne Ligsten er udført af Mesteren for baade Fontene og Portalerne; thi Teknikken er den samme, Bispen, St. Nikolaj af Myra, er anbragt paa samme Maade som Karmstensfigurerne, og Korslammet kendes fra en af Fontene, den i Hyrup i Angel; og saa faar vi endda Mesterens Navn at vide; foruden Runeindskriften læses der paa en af Kortsiderne Horderus (nogle af Bogstaverne er Runer, andre Majuskler). Efter Dragterne at dømme maa Mesteren have levet i den tredje Fjerdedel af det 12. Aarh. Der er altsaa fastslaaet baade Sted og Tid for en fremragende Stenmesters Virk-

¹³⁾ Poul Nørlund: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935, S. 8, 15.

somhed, og det ligger da nær at antage, med Støtte af Dr. Mackeprangs Gruppering af Fontene, at der i andre Egne af Stiftet har virket Mestre, der har haft Svende og har fundet Efterlignere. De engelskprægede Arbejder i Fraadstens- og Kridtstenskirkerne skiller sig ud som meget gamle (fra Aartierne omkring 1100). I Granitkirkerne har man endnu ikke mange Holdepunkter for Kronologien; men man er vel nu enig om, at de i Jylland er opført og udsmykket i Tiden mellem c. 1120 og Begyndelsen af det 13. Aarh. Karmstensportalerne i Egnene Vest for Aarhus og Fonte som den i Nørre Snede kan vel være udført før Aarhundredets Midte, mens mange Løvefonte og Tympanonrelieffer er bleven til paa Valdemar den Stores Tid og de mere forfinede Arbejder af Fontemesteren i Hads- og Voerherreder og Horder i Djursland stammer fra Aarhundredets Slutning. Da Teglblændingen, hvorved der skaffedes et godt Byggemateriale, der var langt lettere at tilvejebringe end Granitkvadrene, havde gaaet sin Sejrs- gang over hele Kirkeprovinsen Lund, var de romanske Stenmestres Tid forbi, og deres Kunst blev glemt; men mange af deres uforgængelige Værker vidner om, at der ogsaa i det ringe og fattige Aarhus Bispedømme i det 12. Aarh. blev skabt værdifuld Kunst in majorem Dei gloriam.

KIRKEAFGIFT OG KIRKETIENDE I RIBE STIFT 1321—1682

Af *Svend Aakjær*.

Dersom vi kendte de Principper, hvorefter Tienden blev fastsat i Middelalderen, vilde vi have en ikke ringe Mulighed for at kunne danne os et Indtryk, baade af Kornavlens Størrelse og af det tiendepligtige Areal's Størrelse i Middelalderens Sogne, og dette vilde selvsagt være af Betydning, bl. a. for Bebyggelseshistorien og den økonomiske Historie.

Kristian Erslev var inde paa den Tanke, at man igennem Opgivelser af Bispetienden for de sjællandske Sogne i Roskildebispens Jordebog ca. 1370 skulde kunne udfinde Høstudbyttet; men efter en Sammenligning mellem disse Opgivelser af Bispetienden fra det 14. Aarhundrede og dens Afløser Kongetienden fra det 16. og 17. Aarhundrede, kom han til det mismodige Resultat, at »en nøjere Prøvelse viser imidlertid, at man skuffer sig selv, naar man tror ad denne Vej at kunne faa nogen Idee om den virkelige Kornproduktion«¹⁾.

Det er rigtigt, at de Opgivelser man fra nyere Tid har om Kongetienden (den gamle Bispetiende) og Kirketienden, ofte er den aarlige Afgift, der betales af den, som havde fæstet Tienden, og denne Fæsteafgift maa vel formodes at være noget varierende til forskellige Tider og i de forskellige Stifter; men, naar man først har fastslaaet visse Forudsætninger, tror jeg alligevel, at man kan begynde at skimte det Ledepincip, hvorefter Sjællands Bispetiende blev paalagt.

---

1) Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, 126.

Jeg har andetsteds²⁾ søgt at vise, at Bispetienden paa Sjælland blev fastsat paa en meget simpel Maade. For at kunne sætte Tien- den i Relation til Høstudbyttet og Kornarealet, maa man først og fremmest kende det *Foldudbytte* man regnede med i Middelalder- en. Dette kan indirekte sluttes af Oplysninger om Brydernes Kornlandgilde i Ribe Oldemoder. Kornlandgilden synes at være $\frac{1}{3}$ af Afgrøden eller Høstudbyttet; men Landgilden synes samtidig i Middelalderen at være lig med den fulde Udsæd, og dersom den fulde Udsæd er $\frac{1}{3}$ af Høstudbyttet, er Høstudbyttet altsaa bereg- net til 3 Fold (3 Gange Udsæden).

Baade før og efter Christoffer af Bajerns Dom i Ribe $\frac{7}{1}$ 1443³⁾ har det normale sikkert været, at Tien- den udgjorde $\frac{1}{10}$ af Avlen, og den skulde herefter deles imellem Kirken, Bispen og Sogne- præsten i 3 lige Dele, der hver altsaa udgjorde $\frac{1}{30}$ af Avlen. Men naar Avlen beregnedes til 3 Fold, vil det altsaa sige, at Biske- eller Kirketienden udgjorde $\frac{3}{30}$ eller $\frac{1}{10}$ af *Udsæden*. Naar man derfor paa Sjælland skulde fastsætte Bispetienden, indhentede man først Oplysninger om, hvor mange Mark Skyldjord der var i Sognet, og fastsatte dernæst Bispetienden til $\frac{1}{10}$ heraf. Man tog altsaa in- tet Hensyn til, at hele Arealet ikke var besaaet hvert Aar, og at Føldudbyttet næppe altid var 3; men man regnede Tien- den efter det fulde Udsædsareal og det normale Føldudbytte⁴⁾.

Af et Sogn paa 20 Mark Skyldjord fastsattes Bispetienden til 2 Mark Korn. Paa den Maade Tien- den i hvert Fald næppe for lav.

Dersom man efter dette Princip opstiller en »Tiendematrikel« for de 252 Sogne, fordelt paa 20 Herreder ud over Sjælland, som Roskildebogen giver Besked om, saa viser det sig, at der til hver saaledes beregnet Ørtug Udsæd svarer gennemsnitlig 4,1 Tønder Land i Landmaalingen 1681—82. Paa Sjælland kendes Størrelsen af 1 Ørtug Skyldjord i 84 Landsbyer, og til hver Ørtug Skyld-

2) Aakjærs Udgave af Kong Valdemars Jordebog, Noter S. 463 ff.

3) Pontoppidans Annales II. 589.

4) Det bør dog erindres, at 1 Mark Skyldjord paa Sjælland var 2 Mark Sæde- land, saaledes at Tien- den udgør $\frac{1}{20}$, og ikke $\frac{1}{10}$ af den fulde Udsæd paa hele Sædelandets Areal.

jord svarer gennemsnitlig 4,3 Tønder Land. I Ods Herred, hvor vi kender Størrelsen af 1 Ørtug Skyldjord i 33 Byer, bliver den 5,2 Td. Ld., og i samme Herred bliver 1 Ørtug Udsæd, naar den beregnes som 10 Gange 1 Ørtug Bispetiende, 5,7 Td. Ld. Ogsaa i 3 Sogne, hvor vi kender det fulde Antal Ørtug Skyldjord af alle Sognets Byer (Asnæs, Faarevejle og Tuse), kan det lykkes at forklare Tiendens Størrelse. Der kan saaledes næppe være Tvivl om, at Bispetienden paa Sjælland i de 252 Sogne, hvor den kendes, er beregnet som $\frac{1}{10}$ af Arealet i Ørtug Skyldjord; men skal det saaledes udfundne Areal sammenstilles med senere Tidens Opgivelser, f. Eks. i Landmaalingen 1681—82, maa det erindres, at 1 Ørtug Skyldjord paa Sjælland var ca. 2 Ørtug Sædeland, og at 1 Ørtug Sædeland var ca. 2 Tønder Land.

Sammenholder man den saaledes igennem Tienden beregnede Ørtug Skyldjord med Skatteploven i Plovtalslisten, bliver Skatteploven 13,44 Ørtug Skyldjord eller 14 Ørtug tiendepligtigt Land, hvilket svarer til ca. 25 Ørtug Sædeland eller lidt over 1 Mark Land (48 Td. Land)⁵). Til hver Ørtug Bispetiende ca. 1370 skulde altsaa svare et Areal paa ca. $1 \times 10 \times 2 \times 2 = 40$ Tønder Land, til hver Mark Bispetiende altsaa ca. 960 Tønder Land tiendepligtigt Areal. I Noterne til de enkelte Herreder i Plovtalslisten (S. 511—526) har jeg anført det beregnede Antal Ørtug Skyldjord for de Herreder paa Sjælland, hvor dette kendes.

Der er, saa vidt skønnes, kun eet Stift til i Danmark, hvor der er Mulighed for at udarbejde en lignende Tiendematrikel, nemlig *Ribe Stift*. I Indledningen til min Udgave af Kong Valdemars Jordebog har jeg (S. 229—243) gjort Forsøg paa at beregne Gaardtallet (og det mere tvivlsomme Folketal) for Danmark o. 1250, og jeg har (S. 242) antydnet, at et Studium af Ribe Oldemoders Kirkeliste med dens Afgifter i Skilling engelsk af hvert Kirkesogn muligvis kunde fremskaffe Grundlag for en Beregning af Areal og Gaardtal i dette Stift i Tiden 1321—30. Det er denne

---

⁵) Aakjær, Kong Valdemars Jordebog, Noter S. 467; Plov og Havne, i Festskriftet Med Lov skal Land bygges (1941) S. 280 ff.

Mulighed for at beregne det tiendepligtige Areal i en meget stor Del af Jylland, som jeg kunde ønske kortelig at drøfte her.

Ribe Oldemoders Kirkeliste er behandlet ret indgaaende i en meget lødige Afhandling af P. Severinsen om Hardsyssels Kirker⁶⁾, og er af ham dateret til Tiden imellem 1321, da Frøs-Kalslund Herreders Provsti blev forenet med Kantordømmet, og 1330, da ogsaa Almindsyssels Provsti blev henlagt til Kantordømmet, snarest stammer den fra Aaret for den første Annekering 1321. Listen er aftrykt i Oluf Niensens Udgave af Ribe Oldemoder S. 108—113, og umiddelbart efter den følger en Liste over den Taxt, der følges, naar der ydes fuldt »Subsidium« til Biskoppen. Her omfatter Kantordømmet baade Almindsyssels og Frøs-Kalslund Herreders Provstier, og denne Liste er altsaa tidligst fra 1330.

Det er vel paa Forhaand ikke usandsynligt, at der kunde være en vis Forbindelse mellem Afgiften i Skilling engelsk og Kirke-tienden i Sognet, som atter staar i et bestemt Forhold til Kornlandets Areal. Selv for et overfladisk Blik er det let at se ved en Sammenligning mellem Afgifternes Størrelse og Sognets Areal af Agerland ved Landmaalingen 1682—83, at de store Sogne har de store Afgifter. I Hjerm Herred har f. Eks. Hjerm og Borbjerg Afgifter paa 6 Sk. engelsk, og Agerland paa 2294,7 og 2649,5 Td. Land, medens Vem giver 2 Sk. engelsk, og har 487,3 Td. Land. I Vandfuld Herred har Vandborg og Hove Afgifter paa 5 Sk. engelsk og Arealer paa 1303,6 og 1210,7 Td. Land, medens Engbjerg med kun 3 Sk. engelsk ligeledes kun har 500,3 Td. Ld. Saaledes er det overalt i Stiftets kongerigske Herreder, hvor vi kender Kornlandets Areal fra Landmaalingen 1682. I de sønderjyske Herreder har jeg ikke overalt kunnet skaffe mig Oplysning om Arealerne i almindelige Landmaalingenheder, men ofte kan man igennem Ribe Stiftsregister 1599⁷⁾ faa Oplysning om Antallet af Ottinger i Sognene, og her ses det samme Forhold. I Nørre Rang-

6) Hardsyssels Aarboeg III (1909) 1—70; jfr. Fortid og Nutid III (1921) 154—157.

7) Udgivet af Arkivar Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske Aarboeger 3. R. I (1937).

strup Herred har Agerskov en Afgift paa 8 Sk. engelsk og 180 Ottinger, Herrested (nu Toftlund) har 4 Sk. engelsk og 82¹/₂ Ottinger, og Tislund har 2 Sk. engelsk og 68 Ottinger.

Ligeledes synes der at være et nogenlunde konstant Forhold imellem Kirkelistens Skilling engelsk og den derefter anførte Afgift til Biskoppen, plenum subsidium Episcopi, idet der for hele Stiftet til 1313 Sk. engelsk svarer 600 Mark Subsidium Episcopi, altsaa 2,18 Sk. engelsk til hver Mark. Normen er sandsynligvis 1 Mk. = 2 Sk. engelsk, men Summerne for de 5 Omraader i Stiftet: Archidiaconatet, Cantoratet, Jellingsyssel, Vardesyssel og Hardsyssel, er afrundet til Tital, og derfor er muligvis 656¹/₂ Mk. afrundet til 600 Mk.

Af de anførte Sogne er nogle jo Kirkesogne i Købstæder, og her tør man næppe gaa ud fra at Tienden eller Kirkeafgiften er fastsat alene efter Størrelsen af Agerlandet. For de øvrige Sogne kan følgende Sammenstilling af Kirkeafgift i Skilling engelsk og Areal ved Landmaalingen 1682—83 i Tønder Land foretages for *Hardsyssel*:

Herred	Sk. engelsk 1321	Tdr. Land 1682—83
Bølling	71	14.239,1
Hing	41	8.276,1
Ulborg	42	10.245,7
Hammerum	64	16.865,5
Vandfuld	37	8.407,1
Skodborg	66	17.523,9
Hjerm	66	18.413,7
Ginding	36	13.146,1
8 Herreder	423	107.117,2

For Hardsyssel giver det et Gennemsnit af 253,2 *Td. Land 1682 pr. Sk. engelsk 1321*. Desværre tillader den her til Raadighed staaende Plads ikke at aftrykke hele Listen over Ribe Stifts Herreder. Men for de i Landmaalingen 1682—83 opmaalte Omraader, der omfatter Hardsyssel, Almindsyssel, Jellingsyssel og Vardesyssel, samt 2 Sogne (Seem og Vester-Vedsted) af Hvidding Herred, bliver Tallene som følger:

Syssel	Sk. engelsk 1321	Tdr. Land 1682—83
Almind	149	43.015,8
Jelling	109	38.666,9
Varde	309	63.262,2
Hard	423	107.117,2
2 Sogne af Hvidding H.	9	2.013,0
<hr/>		<hr/>
Af Ribe Stift	999	254.075,1

Gennemsnitlig bliver det omtrent som for Hardsyssel alene: 254,3 Td. Ld. 1682 pr. Sk. engelsk 1321.

For Hardsyssel kan Kirketienden ses i den Jordebog for Hardsyssel Provsti 1655, som ogsaa omtales af P. Severinsen. For de Herreder af Riberhus Amt, som laa i Varde Syssel, nemlig Gørding, Malt, Skast og Vester Horne Herred, anføres Tienden i Extract-Matricul 1681, der som Kilde for sine Oplysninger ofte citerer en Provsti-Jordebog 1547, som jeg ikke kender, men som formentlig har været af lignende Art for Vardesyssel som den bevarede Jordebog for Hardsyssels Provsti 1655. Førstelærer H. K. Kristensen i Lunde har i Nørholm Godsarkiv fundet en interessant Jordebog fra 1608, hvori ogsaa findes Oplysninger om Kirketienden. Han har udgivet den i Uddrag under Titelen »Varde Syssels Kirkestol⁸⁾». Den indeholder tillige Kirketienderne for Nørre Horne Herred, som ikke er trykt, men som Lærer H. K. Kristensen velvilligst har meddelt mig i Brev af 16. November 1944.

Lettest ses Kirketienden som Regel i Matrikelen 1664, hvori ogsaa Kongetienden oplyses, men her har kun Koldinghus Amts Matrikel været mig tilgængelig. Sammenstiller man Sk. engelsk 1321, Ørtug Kirketiende og Tønder Land 1682, saa faar man følgende Tal for de 219 Sogne i 22 Herreder (Slavs Herreds Sogne var i Middelalderen delt imellem Jelling og Almind Sysler):

⁸⁾ Fra Ribe Amt X (1940) 89—117 og 228—246.

Syssel	Sk. engelsk	Ørtug Tiende	Tdr. Land
Varde	309	1.045,0	63.262,2
Hard	402	1.582,8	100.652,9
Almind	155	678,6	46.561,0
Jelling	103	386,9	35.121,7
<hr/>			
Ribe Stift	969	3.693,3	245.597,8

Gennemsnitlig bliver det for 219 Sogne af Ribe Stift 66,5 *Td. Land pr. Ørtug Tiende*, nemlig Varde Syssel 60,5, Hardsyssel 63,6, Almindsyssel 68,6, Jelling Syssel 90,8. Samtidig ses det, at der bliver gennemsnitlig 3,8 *Ørtug Tiende pr. Skilling engelsk* i de 4 Sysler, nemlig Vardesyssel 3,4, Hardsyssel 3,9, Almindsyssel 4,4, Jellingsyssel 3,8.

Maaske siger disse Tal ikke ved første Øjekast noget afgørende: Til hver Skilling 1321 svarer 254,3 *Td. Ld.* i Landmaalingen 1682, og 3,8 *Ørtug Tiende*; til hver *Ørtug Tiende* svarer 66,5 *Td. Ld.*

Naar man imidlertid kommer fra indgaaende Studier over Roskildebispens Tiendeliste og over Middelalderens Landmaalings-Enheder Mark, Øre og *Ørtug Land*, saa er disse Tal særdeles betydningsfulde. Vi maa regne med, at Arealet 1682 er noget større end i 1321, dels fordi Opdyrkningen sandsynligvis er skredet fremad i det overvejende Antal Sogne, dels fordi Arealet 1321 muligvis kun omfatter den tiendepligtige Jord, medens det 1682 omfatter hele Agerlandet i Sognet.

Ved Sammenligning mellem de to Tidsaldres Arealer maa det ligeledes erindres, at 1 *Ørtug Sædeland* i Middelalderen var cirka 2 *Tønder Land*⁹⁾, saaledes at f. Eks. 254,3 *Td. Ld.* svarer til 127,7 *Ørtug Land*, og 66,5 *Td. Ld.* til 33,3 *Ørtug Land*.

Tallene tyder paa en Norm i 1321 af 120 *Ørtug Land pr. Skilling engelsk*, altsaa 240 *Ørtug Land pr. Mark plenum subsidium episcopi*. Men 240 *Ørtug* er jo netop 10 *Mark Land* à 24 *Ørtug*. Dette tyder stærkt paa, at *plenum subsidium episcopi* (Udtrykket »Bispens Subsidium« bruges endnu i det 17. Aarhundredes Kirke-regnskaber) i 1330 i Ribe Stift var af ganske samme Størrelse

⁹⁾ Aakjær, *Noter til Kong Vald.* Jb. S. 5, 6, 300, 468 f., 481, 502; Indledning S. 92 ff.; Plov og Havne S. 259—267.

som *decima episcopi*, Bispetienden i Roskilde Stift 1370, nemlig 1 Mark Tiende af 10 Mark Land. Men paa Sjælland var de 10 Mark Land lig med 20 Mark Sædeland, nemlig 10 Mark Skyldjord. I Ribe Stift ydedes derimod i fuldt Subsidium til Biskoppen 1 Mark af hver Mark Tiende, der atter svarede til 10 Mark Sædeland.

Ogsaa Tallene for Kirkeafgifterne er særdeles simple og afrundede. Til hver Skilling engelsk svarer 120 Ørtug Land, til hver Penning engelsk (= $\frac{1}{12}$ Skilling) svarer da 10 Ørtug Land, altsaa er Afgiften *1 d. engelsk af hver Ørtug Tiende*.

Det synes altsaa at være overvejende sandsynligt, at der er en meget nær Forbindelse mellem Afgifterne af Kirkerne til Sysselprovsten og Afgifterne af Syslerne til Biskoppens Subsidium paa den ene og Kirkesoggenes Tiende paa den anden Side, og det er vel ikke usandsynligt at Tienden i Ribe Stift 1321—30 har været beregnet paa samme Maade som i Roskilde Stift 1370 efter Regelen 1 Mark Tiende af 10 Mark Land.

Dersom man tager Hensyn til det ovenfor (S. 80) anførte nøjagtige Tal for Forholdet imellem Subsidium episcopi og Tallet af Skilling engelsk, saa skulde til 1313 Sk. engelsk svare 600 Mark, altsaa 2,18 Skilling engelsk til 1 Mark = 10 Mark Land = 240 Ørtug Land, i Stedet for nøjagtig 2 Skilling engelsk. Følgelig skal til 1 Mark Subsidium = 10 Mark Land svare 2,18 Sk. engelsk à 254,3 Td. Land, altsaa 554,374 Td. Land. Til 1 Mark Land svarer da 55,4374 Td. Ld., til 1 Ørtug Land svarer 2,31 Td. Ld. Det nøjagtige Gennemsnit for Sjælland, Falster, Lolland, og maa-ske ogsaa Aarhus Stift (se Indledn. til K. V. Jb. 108; Poul Rasmussen, Studier i Aarhus Kannikebords Jordebog fra ca. 1315, Jyske Samlinger 5. R. V. (1941). 85—137) var 2,31 Td. Land pr. Ørtug Land, hvilket kunde svare til 20 Skæpper Havresæd (Indledn. til K. V. Jb. 117; Plov og Havne i Jubilæumsskriftet Med Lov skal Land bygges (1941). 259—267); for 1 Mark Land blev det 55,44 Td. Land, altsaa nøjagtig som ovenfor.

Sammenligner man direkte Antallet af Mark Subsidium episcopi 1330 med Arealet 1682, faar man for Jelling-, Hard- og Varde-syssel 380 Mark og 209.046,3 Tønder Land, altsaa gennemsnitlig

550,1 Td. Land pr. Mark Subsidium, svarende til 1 Mark Bispetiende og 10 Mark Land, og følgelig 55,01 Td. Ld. pr. Mark Land, eller 2,29 Td. Land pr. Ørtug Land.

Jeg tvivler dog, om at denne Overensstemmelse mellem Mark Land i Jylland og Mark Sædeland paa Sjælland er andet end tilfældig; dog viser den formodentlig, at baade paa Sjælland og i Jylland er Udvidelsen af det dyrkede Areal fra det 14. til det 17. Aarhundrede steget med nogenlunde samme Mængde, nemlig 15,5 pCt.

At 1 Sk. engelsk i Ribe Oldemoders Kirkeliste svarer til 120 Ørtug Sædeland eller 5 Mark Land, og følgelig at 1 Mark Bispetiende eller Subsidium episcopi svarer til 10 Mark Land, synes derimod ikke at være tilfældigt. Dette kan vises ved flere Kontrolprøver. I 32 Sogne i den sønderjyske Del af Ribe Stift, i Hvidding, Nr. Rangstrup, Gram, Lø, Tønder, Højer og Frøs Herreder kender jeg Ottingtallet pr. Sogn, bl. a. fra Ribe Stiftsregister 1599. Her svarer til 170 Sk. engelsk: 3563,7 Ottinger, altsaa 20,96 Ottinger pr. Skilling engelsk. Den sønderjyske Otting var i Følge mine Undersøgelser (Noter til K. V. Jb. 7, 8, 16, 483, 484, 485, 486, 491, 492, 494, 496, 505; Indledning S. 82) 12 Tønder Land (nøjagtigt 11,77 Td. Ld.). Det bliver pr. Sk. engelsk $20,96 \times 11,77 = 246,7$ Td. Ld., altsaa endnu nærmere ved Normen 240 Td. Land (20 Ottinger à 12 Tønder Land) end i den kongerigske Del af Ribe Stift.

Vi kan foretage endnu en Kontrolprøve. I 5 sønderjyske Herreder kender jeg Plovtallet fra Haderslevhus Lens (Amts) Plovskats-Registre 1642, nemlig i Nr. Rangstrup, Frøs, Kalvslund, Gram og Hvidding Herreder. Her svarer til 135 Sk. engelsk: 452,4 Plove, altsaa 3,4 Plove pr. Sk. engelsk. I 3 af Herrederne, nemlig Nr. Rangstrup, Gram og Hvidding Herreder kender jeg tillige Ottingtallet. Her svarer til 88 Sk. engelsk: 337,9 Plove og 1891,5 Ottinger, altsaa 3,8 Plove pr. Sk. engelsk og 5,6 Otting pr. Plov (21,5 Otting pr. Sk. engelsk).

I de sønderjyske Herredsgrupper svarer altsaa til 1 Sk. engelsk: 20,96 Ottinger, og 3,4 eller 3,8 Plove. Det giver 6,16 eller 5,5

Otting pr. Plov, og 1 Sk. engelsk bliver da $3,4 \times 6,16 \times 11,77 = 246,5$ Td. Ld. eller $3,8 \times 5,5 \times 11,77 = 246,0$ Td. Ld. Her har Normen sikkert været: 1 Sk. engelsk = 5 Plove, hver Plov 4 Ottinger og hver Otting 12 Tønder Land. 1 Plov var jo nemlig af samme Størrelse som 1 Mark Land, og naar 1 Sk. engelsk har svaret til 120 Ørtug Land = 5 Mark Land, skulde den altsaa ogsaa svare til 5 Plove eller $5 \times 4 \times 12 = 240$ Tønder Land.

En direkte Sammenligning mellem Skilling engelsk 1321 og 1) Mark subsidium episcopi, 2) Areal i Tønder Land 1682, 3) Ottinger i Sønderjylland 1599, og 4) Skatteploven i Sønderjylland 1642 synes altsaa at vise, at den gennemsnitlige Størrelse af det Areal, der ydede 1 Mark til Bisen eller 2 Sk. engelsk til Sysselevprovsten var 10 Mark Land eller 240 Ørtug Land.

Inden vi undersøger, hvilket Forhold der er imellem Kirke-tienden efter 1536, Kirkeafgiften 1321 og Arealet 1682, skal vi foretage endnu en femte Kontrolprøve paa ovennævnte Resultat.

Hvis Resultatet er rigtigt, skulde man jo nemlig paa Grundlag af Roskilde Stifts Tiendematrikel 1370 og Ribe Stifts Tiendematrikel 1321 kunne beregne Arealet af den tiendepligtige Jord (Agermarkens Sædeland) i tæt ved 550 Sogne af Danmark. Det drejer sig om 252 Sogne paa Sjælland, fordelt paa 20 Herreder, og 295 Sogne i Ribe Stift, fordelt paa ca. 27 Herreder, ialt 547 Sogne. Af disse er imidlertid de 20 Sogne beliggende i 16 Købstæder (8 paa Sjælland og 8 i Ribe Stift), og om dem tør man næppe paa Forhaand antage, at Tienden alene er bestemt efter Kornlandet paa Købstadens Markjorder. Tilbage bliver altsaa 527 Sogne (Landsogne). Beregnet efter 10 Mark Land pr. Mark Bispetiende paa Sjælland og 5 Mark Land pr. Skilling engelsk i Ribe Stift, har disse 527 Sogne et Areal i Sædeland af 13.132,5 Mark Land, altsaa 24,9 Mark Land pr. Sogn.

I »Plov og Havne« (S. 285) har jeg fastslaaet, at der i Følge Plovtalslisten i Kong Valdemars Jordebog var 23,8 Plove pr. Kirkesogn i Sjællands 27 Herreder. I de 3 Herreder paa Sjælland (Horns, Smørum og Tune), hvor vi kender det fulde Boltal, er der 12,3 Bol pr. Sogn. Normen synes at være, at der er 12 Bol

eller 24 Plove i hvert Sogn, at Ploven altsaa er $\frac{1}{2}$ Bol¹⁰⁾. Samme-
steds (S. 284) bestemmes Arealet af 1 Skatteplov Land til 48,1
Tønder Land, altsaa 1 Mark Land¹¹⁾. Paa Falster var der 23
Mark Land pr. Sogn¹²⁾. Naar der da i 527 Sogne i Sjællands og
Ribe Stifter er 24,9 Mark Land pr. Sogn i det 14. Aarhundrede,
stemmer dette altsaa med andre Kilder fra det 13. og 14. Aar-
hundrede. Medregnes samtlige 547 Sogne (altsaa ogsaa de 20
Sogne i 16 Købstæder), bliver Gennemsnittet 25,2 Mark Land pr.
Sogn, nemlig 28,3 Mark Land for 20 Herreder af Sjællands Stift,
og 22,5 Mark Land for c. 27 Herreder af Ribe Stift. Dette For-
hold bestyrker baade Formodningen om Gennemsnitssognets Stør-
relse af 24 Plove eller 24 Mark Land, og Formodningen om, at
Kirkeafgiften i Ribe Stift 1321 staar i et ret konstant Forhold
til Tienden og til Kornarealet.

Men medens Bispe- og Kirke-Tienden i det 14. Aarhundrede var
 $\frac{1}{10}$ af Kornarealet, saa maa Beregningen senere i Middelalderen,
senest 1443, have været en helt anden. Ligesom Landgilden i det
13. Aarhundrede synes normalt at have været lig med den fulde
Udsæd, medens den fra det 15. Aarhundrede kun var $\frac{1}{3}$ af Ud-
sæden, saaledes var ogsaa Kirketienden senere ikke mere $\frac{1}{10}$, men
kun $\frac{1}{30}$ af Kornarealet. Dette ses klart af det ovenfor (S. 82) ud-
fundne Gennemsnit for den senere Kirketiende. Naar denne var
3,8 Ørtug Tiende pr. Skilling engelsk 1321 eller 67,4 Tønder Land
pr. Ørtug Tiende, saa viser det sikkert en Norm paa 4 Ørtug
Tiende af hver Sk. engelsk eller 120 Ørtug Land, d. v. s. 1 Ørtug
Tiende af 30 Ørtug Land, og da hver Ørtug Land i Middelalde-
ren var 2 Tønder Land, skulde dette svare til 60 Tønder Land.
I de Sogne hvor der svarer et meget større Antal Tønder Land
til 1 Ørtug Tiende end 60, f. Eks. i de udprægede Hedesogne i
Nørvang-Tørrild Herreder eller i Slavs Herred, hvor Arealet er
mere end det dobbelte (i Slavs Herreds 4 Sogne: 167,5 Td. Ld.
pr. Ørtug Tiende), dér maa man sikkert formode, at den fremad-
skridende Opdyrkning har fordoblet Kornarealet i Tiden fra 1321

10) Jfr. min Udgave af K. Vald. Jb. Indledning S. 231.

11) Samme steds S. 120.

12) Samme steds S. 226.

til 1682. I de 22 Herreder i Ribe Stift er dette kun Tilfældet i Ginding Herred, hvor der til hver Ørtug Tiende svarer 87 Td. Ld., i Jerlev Herred (88,7 Td. Ld.), i Tørrild Herred (82,5), i Nørvang Herred (95,8 Td. Ld.) og i Slavs Herred (167,5 Td. Ld.). Ellers ligger Gennemsnittet i de 17 øvrige Herreder med ialt 177 Sogne omkring 60 Tønder Land pr. Ørtug Tiende. De nøjagtige Tal er 3068,3 Ørtug Tiende til 188.189,7 Td. Ld., altsaa 61,3 Td. Ld. eller 30,7 Ørtug Land til 1 Ørtug Kirketiende.

Hvis Kirketienden er beregnet paa denne Maade til $\frac{1}{30}$ af Sædelandet, saa aabner der sig store Muligheder for at udfinde Sognets ældre Kornareal paa den Tid Kirketienden blev fastsat, altsaa senest 1443. Til Kontrol har jeg undersøgt Kirketienden i Viborg Stift. Her maa det imidlertid erindres, at Ørtugen, paa Grund af Skæppemaalets Forskellighed (Viborgmaal 1 Tønde = $7\frac{1}{2}$ Skæppe, Sallingmaal 1 Tønde = 12 Skæpper eller 10 Skæpper) bliver af ulige Størrelse med Ørtugen i Ribe Stift: Læsten paa 24 Ørtug = 12 Pund var 24 Tønder eller 30 Byskæpper à 6 Skæpper, og i Hartkornsberegningen taxeredes derfor 1 Pund Korn af alle Slags til 2 Tønder, saaledes at *1 Ørtug Rug og Byg svarer til 1 Tønde.*

I 208 Sogne bliver Tallene i Viborg Stifts 16 Herreder saaledes, at der til 2746,6 Ørtug = 3112 Tønder = 5271,2 Byskæpper Korn i Kirketiende svarede 201.142,4 Td. Ld. Gennemsnitlig bliver det pr. Ørtug Tiende: 73,2 Td. Ld., *pr. Tønde Tiende: 64,6 Tønde Land*, pr. Byskæppe Tiende: 38,1 Tønder Land. Normen synes da at være 60 Tønder Land = 30 Ørtug Land pr. Ørtug Tiende, 24 Tønder Land = 30 Byskæpper Land pr. Byskæppe Tiende.

I 112 af de 208 Sogne ligger Gennemsnittet pr. Ørtug Tiende imellem 40 og 80 Td. Ld., altsaa i 53,8 pCt. af Sognene, med et Gennemsnit af 58 Td. Ld. pr. Ørtug.

I 142 Sogne ligger Gennemsnittet pr. Tønde Tiende, der som $\frac{1}{24}$ af Læsten bedst svarer til 1 Ørtug Tiende, imellem 40 og 80 Tønder Land, altsaa i 68,3 pCt. af Viborg Stifts Sogne, med et Gennemsnit af 60 Td. Ld. pr. Td. Tiende.

Jeg har nu undersøgt Kirketienden i 427 Sogne af 2 af Jyllands Stifter, og fundet, at der til hver Ørtug Tiende svarer 69,4 Td.

Ld., eller, dersom man i Viborg Stift sætter Ørtugen til $\frac{1}{24}$ Læst eller 1 Tønde, 65,6 Td. Ld.

Desværre har jeg ikke haft Adgang til Matriklerne af 1664 for Sjælland, men i mine Optegnelser fra ældre Tid har jeg i Gejstlighedens Kontributionsregnskaber 1664 fundet Oplysning om Kirketienden af 83 Sogne, spredt over 16 Herreder paa Sjælland. Her svarer 1648,3 Ørtug Kirketiende = 2850,2 Tønder til 104.215,7 Td. Ld., altsaa *1 Ørtug Kirketiende til 62,6 Tønder Land*, 1 Tønde Kirketiende til 36,5 Td. Ld.

Naar der da i 510 Sogne af Landet gennemsnitlig svarer 64,1 Tønder Land til 1 Ørtug Kirketiende, maa man sige, at det er ret sandsynligt, at Normen ved Tiendens Paasættelse var 60 Tønder Land til hver Ørtug Tiende. Ligeledes er det overvejende sandsynligt, at der til 2 Sk. engelsk 1321 svarer 1 Mark Bispetiende 1330—40, og at dette har været udredet af 10 Mark Sædeland eller 240 Ørtug Sædeland. Til 1 Sk. engelsk Kirkeafgift i Ribe Stift skulde derfor svare 240 Tønder Land eller 120 Ørtug Sædeland, hvilket stemmer med, at der senere ydes 4 Ørtug Kirketiende af det Areal, der svarer til 1 Sk. engelsk.

Jeg mener derfor med ovenstaaende Resultater at have godtgjort, at Erslev næppe havde Ret, naar han i 1898 hævdede, at en nøjere Prøvelse viser, at man skuffer sig selv, naar man tror ved en Undersøgelse af Tienden »at kunne faa nogen Idee om den virkelige Kornproduktion«.

Det synes virkelig som ikke blot Kornavlens, men Udsædsarealet for Kornlandet ad denne Vej lader sig fastslaa, og dette aabner selvsagt nye Muligheder i store Dele af Landet for Fremtidens bebyggelseshistoriske og landbrugshistoriske Forskning.

NOGLE GENEALOGISKE STUDIER I DANSK HERALDIK

Af H. Berner Schilden Holsten.

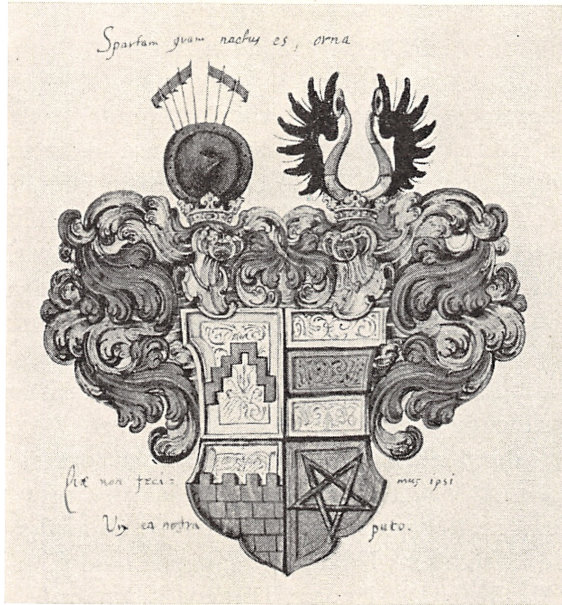
I Middelalderen og Renæssancen var de almindelige Adelslægters Vaabener enkle og som oftest usammensatte, medens Fyrsteslægternes og Landenes Vaabener efterhaanden udvidedes og blev sammensatte for at betegne de Landsdele, der hørte under Slægternes Myndighedsomraade, eller som de gjorde Fordring paa.

I nyere Tid begyndte ogsaa Adelen at erhverve sammensatte Vaabener, og dette skete først og fremmest ved Oprettelsen af Majorater og Ophøjelse i Greve- eller Friherrestanden, men det blev ogsaa almindeligt, at der ved Optagelse i Adelsstanden tildeltes de paagældende sammensatte Vaabener. Ved Valget af disses forskellige Bestanddele kunde mange Hensyn gøre sig gældende, og her maa først og fremmest nævnes, at der ofte er anført i Majoraternes Erektionspatenter, at Erhververen af disse Besiddelser skal føre Opretterens Navn og Vaaben. Enkelte Majorater har deres egne Vaabener, og i nogle Tilfælde indgaar disse i den besiddende Slægts Vaaben, f. Eks. Grevskaberne Langeland, Laurvig og Samsø. Endvidere kan enkelte Dele af Vaabenet være symbolske og henvise til Aarsagen til Standsophøjelsen eller til den paagældendes Bedrifter, f. Eks. de to Kommandostave i Feltmarskal Greve Hans Schacks Vaaben af 1671, og Skibet, Halvmaanerne og Sværdet med Tyrkerhovedet, som i 1666 blev indsat i det Vaaben, der blev givet Cort Adeler paa Grund af hans sejrige Søslag mod Tyrkerne. Eller ogsaa kan der henvises til den adledes andre Fortjenester eller Erhverv, f. Eks. Insignierne for Handelsvidenskab og Industri, der pryder Hjælmene paa det friherrelige Vaaben, som i 1762 tildeltes Henrik Carl Schimmelmänn, der var

Generalintendant af Kommercen og Skatmester og anbragte Penge i industrielle Foretagender; endvidere Telegrafanlæg paa Hjelmsø II paa det Vaaben, der 1826 tildeltes Baron Johannes Emil Adeler, der bl. a. var Overtelegrafinspektør.

Men langt almindeligere er det, særlig ved de Vaabener, der tildeles ved Oprettelsen af Grevskaber og Baronier, at lade genealo-

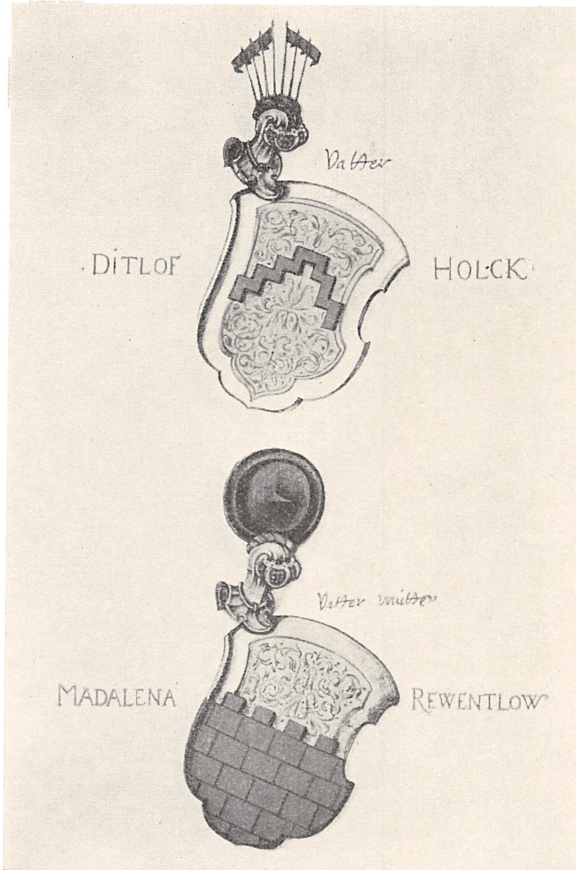

Greve Holck.

giske Momenter faa en afgørende Indflydelse paa Udformningen af det udvidede Vaaben, og man træffer særdeles ofte i de grevelige og friherrelige Vaabener Felter, hvori man ser Erektors eller Erhververens Moders og Hustrus Vaabener og undertiden enten 4 Ahnevaabener for den paagældende Mand eller 2 Ahnevaabener for henholdsvis Manden og hans Hustru. Enkelte Gange træffer man endogsaa de fjærnere Formødres Vaabener.

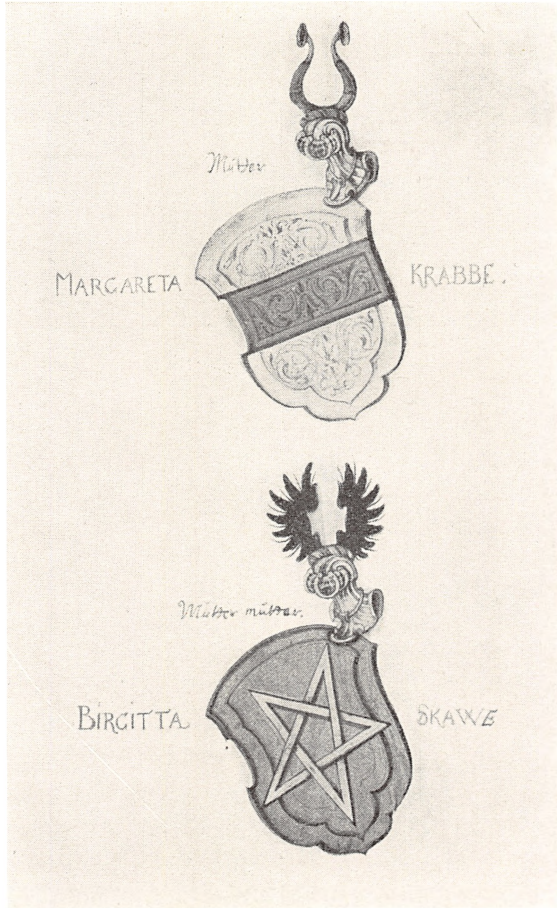
Det mest enkle af de genealogisk prægede danske Vaabener er det grevelige *Holckske*, der dog ikke i sin Sammensætning er af

dansk Oprindelse, idet Christian Christopher og Henrik Ditlev Grever af Holck i 1676 blev naturaliserede som danske Grever med det firdelte Vaaben, som deres Fader, Oberst Henrik Holck,

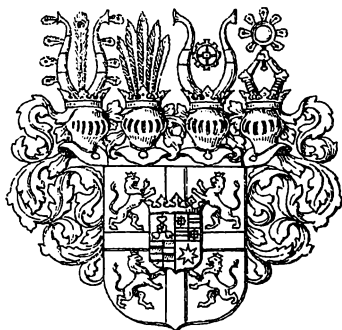
havde faaet i 1633, da han af Kejsler Ferdinand II udnævntes til Rigsgreve. At dette rigsgrevelige Vaaben er sammensat af Erhververens fire Ahnevaabener fremhæves ved, at der i selve Patentet foruden to Eksemplarer af det sammensatte Vaaben yderligere er afmalet dettes fire Bestanddele, og ved disse anføres de Personer,

som de repræsenterer, med følgende Angivelser: ved Holck, Vatter, ved Krabbe, Mutter, ved Reventlow Vatter Mutter, og ved Skave Mutter Mutter. Over det samlede Vaaben er der 2 Hjælme, paa

hvilke de 4 Slægters Hjælmtegn er kombinerede paa en morsom Maade. Paa Hjælm I ses saaledes de Holckske Faner og det Reventlowske Skjold, og paa Hjælm II de Krabbeske Vesselhorn mellem de Skaveske Vinger. Det samme Princip har ligget til Grund

for de sammensatte Vaabener, som i Maj 1662 tildeltes *Hannibal Sehested* og hans Hustru *Christiane*, Kong Christian IV's Datter med Kirstine Munk, idet de firdelte Hjerteskjolde indeholdt 4 Ahnevaabener for henholdsvis Hannibal Sehested og Fru Christianes Moder, Fru Kirstine Munk, medens de 4 Hjælme bar de 4 Slægters Hjælmtegn i korrekt Rækkefølge efter Vaabenernes Placering i Skjoldet og Ahnernes Plads i Ahnetavlen. Ordningen af de 4 Vaabener i de nævnte tre Tilfælde svarer nøje til den Maade,

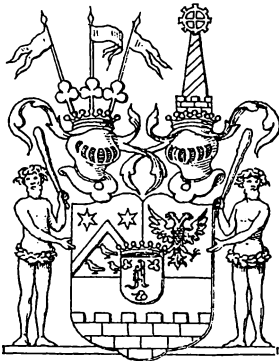
HANNIBAL SEHESTED.

FRU CHRISTIANE
HR HANNIBAL SEHESTEDS.

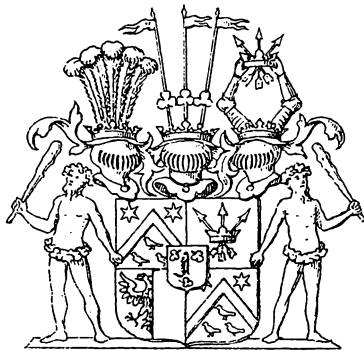
hvorpaa Ahnevaabenerne er anbragte i de firdelte Skjolde paa Oberst Hans Friis's Epitafium i Hørning Kirke, paa Sophie Staverskovs Silketæppe, paa Pulpituret i Køge Kirke og paa Maleriet af Fru Edele Sophie Bille i Udby Kirke, saa det har god Rod i danske heraldiske Sædvaner.

Denne meget enkle Form for Opstilling af en heraldisk Ahnetavle blev dog kun sjældent benyttet, idet man snart foretrak en Ordning, der stærkt betonedede den paagældendes fædrene Slægt ved at anbringe dens Vaaben paa den dominerende Plads midt i Skjoldet som et Hjerteskjold, noget der vel nok forekommer naturligt — i hvert Tilfælde nu, hvor man er vænnet til den Tanke, at se hen til Hjerteskjoldet som den vigtigste Bestanddel og som det Vaaben, der i det overvejende Antal Tilfælde angiver den Slægt, hvortil Indehaveren hører, medens de andre Felters Vaabener har anden og oftest mindre væsentlig Betydning.

Naar man imidlertid af de 4 Ahnevaabener skal anbringe det ene, nemlig det fædrene, eller — om man vil — det farfædrene, i Hjerteskjoldet, er der kun de andre 3 Vaabener, hvormed man kan udfylde de 4 andre Felter i Skjoldet, som man — vel bl. a. af symmetriske Grunde — som oftest ønsker at gøre firdelt. Denne Vanskelighed har man løst paa forskellig Maade. Ved *Knuth Christiansdal* og *Knuth Conradsborg* — begge i 1743 — har man fraveget Ønsket om Firdelingen og indskrænket sig til en Tredeling

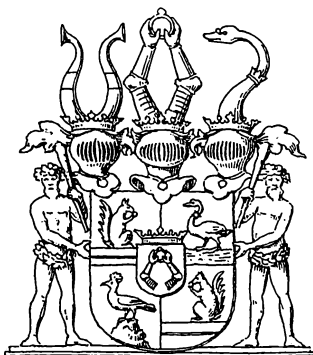
BARON KNUTH.

GREVE KNUTH
AF KNUTHENBORG.

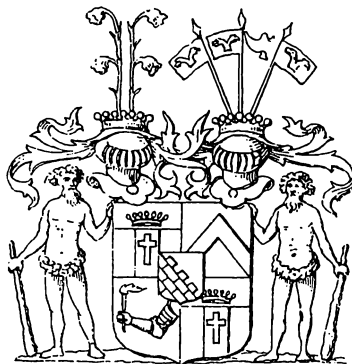
ved at lade det mødrene Vaaben Reventlow, der tillige repræsenterer Opretteren af de to Baronier, Ida Margrethe Reventlow, der altsaa særlig skulde fremhæves, strække sig over hele Skjoldets nederste Halvdel, hvad der ogsaa er af skønhedsmæssig Virkning paa Grund af den Reventlowske Murs langstrakte Karakter. I 1. Felt er Lerche Vaabenet (Baronerne Knuths Farmoder) og i 2. v. d. Nath (deres Mormoder). Hjælmene er Knuth og Reventlow.

Problemet med at anbringe 4 Vaabener i 5 Felter har ogsaa været løst saaledes, at man efter at have anbragt det vigtigste Vaaben, Mandens Slægtsvaaben, paa den fornemste Plads midt i Skjoldet, fremhæver et af de andre ved at anbringe det i 2 af det firdelte Skjolds Felter, som ved *Knuth Knuthenborg*, hvor man i 1. og 4. Felt ser Lerche Vaabenet til Ære for Søster Lerche, der var den første Greve Knuths Moder, og som for denne Søn i 1714

oprettede Grevskabet Knuthenborg, hvis Hovedbestanddel, Gaarden Aarsmarke, hun oven i Købet havde indbragt i Slægten gennem Arv fra sin Fader, Cornelius Pedersen Lerche. I Skjoldets 2. Felt er Greve Adam Christopher Knuths første Hustru Hedevig Ulrica Luxdorps Vaaben, og i 3. Felt første Felt af dennes mødrene Vaaben Adeler. Den ret sjældnen fravegne Skik at have 3 Hjælme paa et Grevevaaben er aabenbart trængt saa dybt ind i den almindelige Bevidsthed, at man har opgivet at have Hjælme svarende til alle de 4 i Skjoldet værende Vaabener, og saa har

GREVE VON OERTZ.

BARON KAAS-LEHN.

man udeladt den mindst vigtige, i dette Tilfælde Hustruens Moders (Adelers) Hjælm, idet man kun har Knuth paa den selvfølgelig Plads som Nr. I — i Midten —, Lerche som Nr. II til — heraldisk — højre, og Luxdorff som Nr. III.

Det samme Princip som ved Knuth har gjort sig gældende, da Friederich v. Oertz i 1733 fik Grevepatent, idet hans Vaaben kom i Hjerteskjoldet, hans Moders, det grevelige Frijs'eske Hjerteskjold, i Hovedskjoldets 1. og 4. Felt, medens et Mærke for hans Hustru, Marie Svane, kom i 2. og en Del af hendes Moder, Anna Margrethe Wibes, i 3. Felt. Hjælmene er her — efter samme Princip som ved Knuth — fra Højre: Frijs, Oertz og Svane.

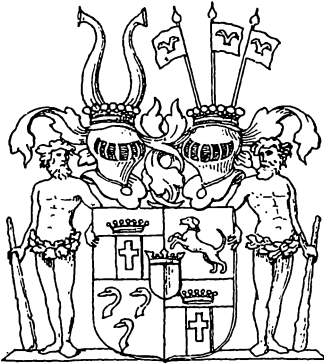
Det grevelige *Reventlouske* Vaaben af 1767 bestaar af den første Greves 4 Ahnevaabener med Reventlou i Hjerteskjoldet, hans Moders Vaaben, Buchwald, i 1. og 4. Felt, og Bedstemødrene

Rumohr og Ahlefeldt i 2. og 3. Her kommer man let over at reducere de 4 Hjælme til 3, idet de to sidstnævnte Slægters Hjælmtegn er ens.

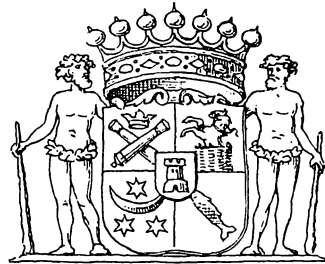
Baron *Kaas-Lehns* Vaaben af 1804 har en lignende Opbygning, blot med den Forskel, at det er Hustruens Moders Vaaben, der staar i 1. og 4. Felt, men dette er en naturlig Følge af, at to af de Lehnske Baronier gennem hende, der var født Baronesse Lehn, fra hendes Fader er gaaet til den Datter, Christiane Henriette Barner, der var gift første Gang med Baron Kaas-Lehn og anden Gang med Baron *Rosenørn-Lehn*, i hvis Vaaben det firdelte Rosenørnske Skjold findes som Midterskjold, medens Lehn er i 1. og 4., og Barner i 2. og 3. Her har man altsaa set bort fra Mandens Moders, det Wormskioldske Vaaben, medens i Kaas-Lehn Mandens Moder, Sparre Kaas, er i 2. og Hustruen, Barner, i 3. Da det i begge Tilfælde er friherrelige Vaabener, har de kun 2 Hjælme, saaledes som det er det almindelige ved Friherrevaabener, og man har derfor ved Kaas-Lehn valgt de to mest dominerende, nemlig Mur Kaas og den ene Lehnske, den sidste dog med nogle Afvigelser, hvad Farverne angaar, medens man ved Rosenørn-Lehn har taget begge Baron Lehns Hjælme med fuldstændig Forbigaaelse af Rosenørn Hjælmen. De 2 Lehnske Hjælme pryder ogsaa Baron *Rantzau-Lehns* Vaaben, hvis Skjold i sin Opbygning minder meget om Kaas-Lehn med Lehn i 1. og 4., Mandens Moder, Blome, i 2., og Hustruens Moder, Cicignon, i 3., og naturligvis Rantzau som Hjerteskjold. Da Ægteparret Rantzau-Lehns Datter ægtede Baron Fritz Holsten, som af den Grund i 1835 fik Navnet *Holsten-Lehn*, udelod man mærkelig nok Rantzau Vaabenet, medens man satte Mandens Moders Vaaben, Mur Kaas, baade i 2. og 3., og, som sædvanlig, Lehn i 1. og 4., og Holsten i Hjerteskjoldet. Skønt det var et friherreligt Vaaben, havde det dog 3 Hjælme, der repræsenterer Skjoldets 3 Slægter. Skjoldholdere er de Holstenske Ørne. Et helt andet System er anvendt i 1828 ved Baron *Bertouch-Lehns* Vaaben. Da Bertouch i sig selv er et firdelt Vaaben, har man anbragt Lehn i Hjerteskjoldet, hvorved der er fremkommet et smukt og harmonisk Vaaben. De 2 Hjælme er Bertouch og den ene Lehnske.

De 4 Ahners Vaabener maa formodes at findes i det Vaaben, som Wilhelm af Marselis i 1673 fik som Baron *Gyldenkrone*, idet man har anbragt Dele af det hans Fader, Gabriel Marselis, til-delte Vaaben dels som Hjerteskjold og dels i 1. Felt af hans nye Vaaben, medens hans Hustrus og dennes Moders Vaabener, — Vind (d. v. s. Hjælmtegnet) og Gjedde — er i 2. og 4. Halvmaanen og de 3 Stjerner i 3. Felt maa antages at være hans Moder, Isabella van der Straatens Vaaben. I hvert Fald førte en hollandsk

BARON RANTZOW LEHN.

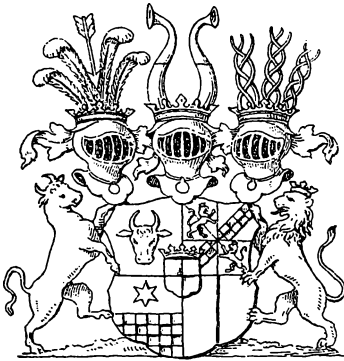
BARON GYLDENKRONE
AF WILHELMSBURG.

Familie af dette Navn et Vaaben, der ganske lignede dette, om end med andre Farver.

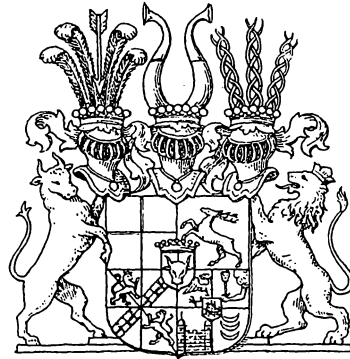
Hvis man — med Bibeholdelse af Hjerteskjoldet som den korrekte Plads for det fædrene Vaaben — ikke ønskede at give et af de andre Vaabener en særlig Forrang ved at tildele det 2 af Skjoldets Felter, og hvis man altsaa krævede, at der skulde være forskellige Vaabener i samtlige 5 Felter, kom man ud af Forlegenheden ved — som f. Eks. i Greve *Thotts* Vaaben af 1767 — som det 5. Vaaben og til Anbringelse i det mindst fornemme, det 4. Felt, at vælge et Vaaben, der efter maskulin Tankegang maatte anses for det, der i Ahnetavlen er det fornemste næst efter de 4 Ahners Vaabener, nemlig Farfaderens Moder. En lignende Tankegang har antagelig gjort sig gældende, da der paa Prædikestolen

i Søndersø Kirke kun var Plads til 10 Vaabener — og ikke til 16 — og man derfor som det 9. og 10. har medtaget Vaabener for Tipoldemoderen paa Mandens og Hustruens Mandlinie. I det grevelige Thottske Vaaben er saaledes i 4. Felt anbragt Slægten Rantzau Vaaben — Grev Otto Thotts fædrene Oldemoder var Helvig Rantzau. Imidlertid er det muligt, at Arkivar Grandjean har Ret, naar han i sit fortjenstfulde Arbejde, Dansk Heraldik, udtaler, at Rantzau Vaabenet hentyder til Greve Thotts eneste dengang le-

GREVE AF THOTT.

BARON REEDTZ THOTT.

vende Datter, der var gift med en Rantzau. Greve Thott har 3 Hjælme: Reedtz, Thott og Ramel, de 2 førstnævnte er som den mødrene og fædrene selvfølgelig; den 3. er den mormødrene i Stedet for, som man skulde have ventet, den farmødrene, Rosenkrantz. Skjoldholderne, en Tyr og en Løve, maa antages at skulle hentyde til Reedtz og Rosenkrantz Vaabenerne.

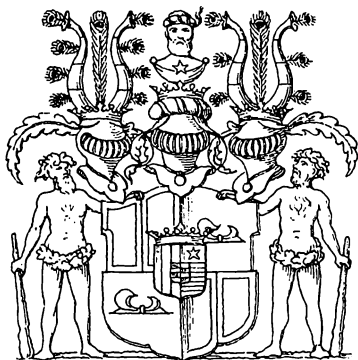
I Forbindelse med Greve Thotts Vaaben er det naturligt at nævne det noget dermed beslægtede Vaaben, som i 1805 tildeltes Greve Otto Thotts Morfader, Peder Reedtz's Sønnesøns Sønnesøn, Baron Otto *Reedtz-Thott*, der i sit Hjerteskjold fik det Reedtz'eske Tyrehoved umiddelbart paa det Thottske af Guld og rødt firdelte Skjold — en i og for sig mærkelig og meget sjælden Kombination i Stedet for som ved Reedtz-Thott Vaabenet af 1786, hvor hele Reedtz Vaabenet, altsaa med sit eget Guld Skjold, er sat som et reelt Hjerteskjold midt i Thott Vaabenet — Baron Reedtz-Thott

fik i 2. Felt et Vaaben udledet af sit mødrene Vaaben Woida, og i 3. og 4. Farmoderens og Mormoderens, Rosenkrantz og Adeler. I det meget fornemme 1. Felt har man med god Grund anbragt Thott Vaabenet, som Opmærksomhed mod Greve Otto Thott, ved hvis Testamente Gaunø tilfaldt Familien Reedtz. Det er sandsynligvis af samme Grund, man har overført alle de grevelige Thottske Hjælme til Reedtz-Thotterne, — skønt disse ikke stammer fra Peder Reedtz's anden Hustru, Anne Ramel, der var Greve Thotts Mormoder, — men fra Peder Reedtz's første Hustru, Sophie Sehested. Man bemærke, at der er 3 Hjælme, skønt Indehaveren er Baron og ikke Greve, og at Reedtz-Hjælmen ikke engang er flyttet hen paa den midterste Plads. Skjoldholderne er de samme som ved Greve Thott.

At komme til fuld Klarhed over Grunden til Valget af Vaabener i et sammensat Skjold er vanskeligt, naar det ikke direkte siges som i det Holckske Rigsgrevepatent, eller nævnes i de heraldiske Bøger, som ved Greve Oertz, hvor baade Rietstaps Armorial général og Kneschkes Deutsches Adels-Lexicon tilføjer Navnene Friis, Wibe og Svane ved Vaabenbeskrivelsen. Men i grumme mange Tilfælde kan man slutte sig til, af hvilken Grund en anden Slægts Vaaben er optaget i det Vaaben, som er Genstand for ens Underøgelse.

En meget almindelig Kombination er i et firdelt Skjold — med den fædrene Slægts Vaaben i Hjerteskjoldet — at hædre Erhververens Hustru og Moder ved at anbringe deres Vaabener to Gange henholdsvis i 1. og 4. og i 2. og 3. Felt, som f. Eks. da Greve Preben *Bille-Brahe* 1798 fik Rantzaus og Rabens Vaabener i Skjoldet og Bille, Raben og Brahe paa Hjælmene. Sammensætningen *Bille-Brahe* stammede fra, at Preben og Susanne Brahe 1757 oprettede Stamhuset Hvedholm for deres Morbroders Sønnesøn, Axel Frederik Bille, og det ham i 1787 tildelte Vaaben viser den enklest mulige Sammenstilling, nemlig et delt Skjold med de to — forøvrigt meget ensartede Vaabener, Bille og Brahe, hver i sit Felt og med de 2 næsten ganske ens, — i Farverne forskellige — Hjælmtegn hver over sit Vaaben. Da Greve Preben Bille-Brahe i 1873 fik sin Moders, Familien *Selbys*, Navn og Vaaben forenet

med sit eget, blev det delte og 3 Gange tværdelte Bille Vaaben Hjerteskjold, og Midterskjoldet deltes af de Brahers Pæl og de Selbyers 7 Gange tværdelte Skjold med et Sporehjul i øverste Del, saa der herved fremkom en sjælden ensartet og rolig og smuk Kombination med forskelligartede Delinger. Naar hertil kommer, at 1. og 4. Felts Rantzau Vaaben er et delt Skjold uden Figurer, er der i dette af 5 Slægters Vaabener sammensatte Vaaben kun den Rabenske halve Lillie og det Selbyske Sporehjul, der ikke er heraldiske Figurer eller Delinger.

GREVE BILLE-BRAHE-
SELBY.

BARON ROSENKRANTZ.

Af andre Vaabener, der foruden det fædrene Hjerteskjold har Hustruens og Moderens Vaabener 2 Gange hver i det firdelte Skjold kan nævnes Baron *Høeg* af Høegholm 1681 med Hustruen (Trolle) og Moderen (Juul), Baron *Rodsteen* 1703 — Hustruen (Charisius) og Moderen (Sehested), Baron *Rosenkrantz* af *Villestrup* 1757 — Hustruen (Sehested) og Moderen (de Roklenge). Som et Kuriosum kan her anføres, at da Baron Werner Rosenkrantz til Villestrups Helbroder i 1748 var blevet Baron *Rosenkrantz* af *Rosenlund*, valgte han — foruden Hustruens Vaaben (Juel) — ikke Moderens (de Roklenge), — men derimod Svigermoderens (Krag), utvivlsomt fordi hans Hustru havde arvet Totterupholm (der kóm til at hedde Rosenlund) efter sin Moder, Anna Margrethe Krag. Fra Roklenge Vaabenet har han dog taget 2 Enhjørninge som Skjoldholdere. Greve Christian *Lerche*, hvis

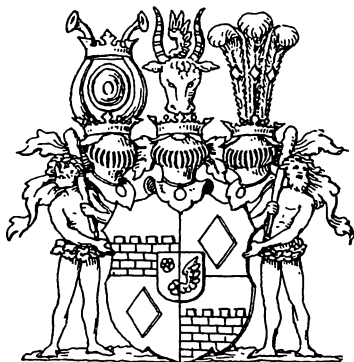

BARON ROSENKRANTZ

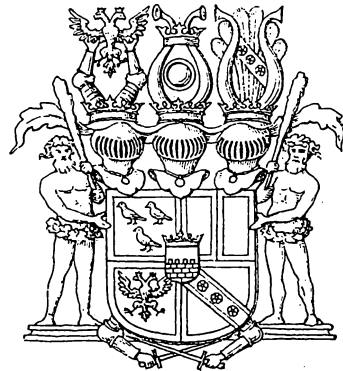
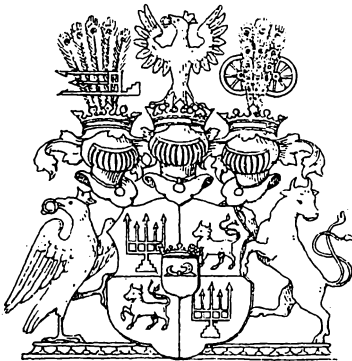

GREVE AF LERCHE, II.

Hustru var en Grevinde Leiningen-Westerburg, fik i 1751 Westerburs Vaaben i 1. og 4. Felt og Leiningen som II Hjælm og en Del af Wibe (hans Moder) i 2. og 3. og som III Hjælm. Greve *Lerche II* fra 1818 har den første Hustru (Levetzow) i 1. og 4. og som II Hjælm, og anden Hustru eller Moder (Krogh) i 2. og 3. og som III Hjælm, medens Skjoldholderne, 2 Mynder, maa stamme fra Familien Kroghs Hjælmtegn. Greve W. J. A. *Moltke* fik i 1834 en Del af sin Hustrus Vaaben (Lütken) og sin Moders (v. Oertzen) i Skjoldet. De 2 af de 3 Hjælme og Skjoldholderne blev taget fra Københavns Vaaben. Han havde været Overpræsident i København. Da Adam Gottlob *Moltke* i 1750 fik sit Grevepatent, optoges

GREVE HOLSTEIN
AF HOLSTEINBORG.GREVE HOLSTEIN
AF LEDREBORG.

en Del af hans første Hustrus Brüggemanske Vaaben i 1. og 4. Felt, og hendes Hjælm optoges som Nr. III. Greve Ulrik Adolph *Holstein* til *Holsteinborg*, hvis Hustru og Moder var af Slægten Reventlow, fik 1708 den Reventlowske Mur i 1. og 4. Felt og sin Farmoders Vaaben, Schwerin, i 2. og 3., og de to Slægters Hjælme som Nr. II og III. Derimod bestaar det *Holstein-Ledreborgs*ke Vaaben af 1750 kun af Slægtsvaabenet, og man har nøjedes med at hædre hans Hustru og Moder ved den Vindske Hjælm som Nr. II og den Bülowske Hjælm som Nr. III.

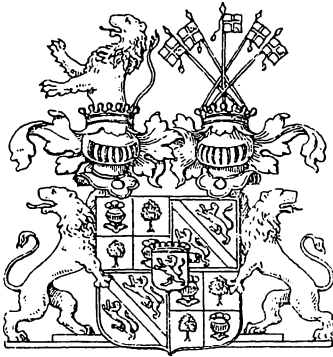

Moders og Farmoders Vaabener finder man i Vaabenet Greve *Raben* af 1734 — Plessen og Levetzow — med de respektive Hjælme. Greve *Reventlow* af 1673 har sin Moders, Farmoders og Farfaders Moders Vaabener — Rantzau, Sperling og Below —. I Skjoldets mindst fornemme Felt, det 4., er v. Halles Vaaben, der ogsaa ses som den III Hjælm, ligesom man maa formode, at de 2 jærnkledte Arme, der krydser 2 Sværd, som findes under Vaabenet, har sin Oprindelse fra Halle Vaabenet, under hvilket der i det gamle Adelslexicon ses een jærnkledt Arm holdende et Sværd. I Grev Conrad Reventlows Ahnetavle træffer man som hans Mormoders Mormoder Christine v. Halle, den bekendte Statholder Henrik Rantzaus Hustru. At hente et Vaaben saa langt tilbage i Ahnerækken, og tilmed paa Spindesiden, er mærkeligt; men man

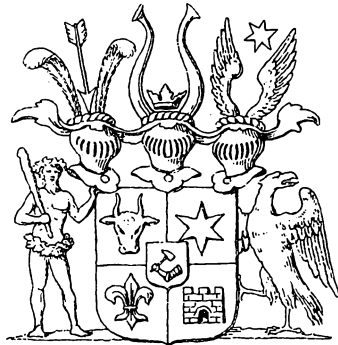
maa formode, at Christine v. Halle har været en saa central Figur i Slægten Rantzau, at det var naturligt at mindes hende — og af Conrad Reventlows Moders 4 Ahner var de 3 Rantzauer. De 3 Hjælme er Below, Reventlow og Halle.

Baron *Løvenskiold* fik i 1773 sit eget Vaaben i Hjerteskjoldet, sin Hustrus, Numsen, og sin Svigermoders, v. Ingenhaef, i Skjoldets Felter, og Løvenskiold og Numsen paa Hjælmene.

Et andet Tilfælde i Retning af Anbringelse af en Svigermoders Vaaben har man i Greve *Schaffalitzky de Muckadells* Patent af 1783 med Slægtsvaabenet i Hjerteskjoldet, Reedtz i 1. Felt for

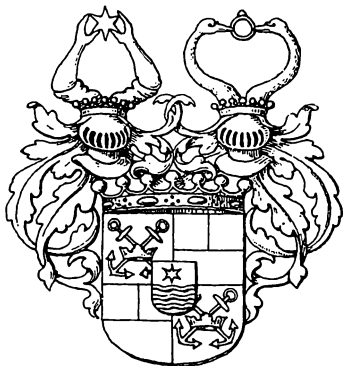
BARON LØVENSKIOLD.

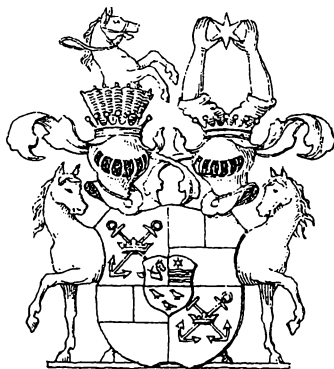
SCHAFFALITZKY.
GREVE AF MUCKADELL.

Grevens tredie Hustru, hvem han ægtede i 1773, og som i 1774 havde født ham den eneste Søn, der fortsatte Slægten, v. d. Lühe i 4. for den i 1750 afdøde første Hustru, med hvem han kun havde en Datter, og i 3. Weyse for denne Hustrus Moder. Ifølge Adelsaarbogen og Familietraditionen skulde 2. Felts seksoddede Guld Stjerne hentyde til Berthe Kirstine Juel Reedtz's Farmoder, der var Datter af Baron Jens Juel; i saa Fald maa man undre sig over, at de 3 Sølv Strømme fra det Juelske Vaaben er udeladt. Hjælmene er Reedtz, Schaffalitzky og paa Nr. III er der en seksoddet Guld Stjerne, der kan hentyde til Juel, mellem en Guld og en blaa Vinge, som kan tænkes at stamme fra Arenfeldts Hjælm, hvis Vinger ganske vist er hvide og røde. Berthe Kirstine Juel Reedtz's Moder var født Arenfeldt.

Et Tilfælde, hvor et Grevevaaben synes at have optaget den nye Greves Svigerdøtres Vaabener i sit Skjold, er det *Schimmelmannske*, hvis 1. og 4. Felt er det rigsgrevelige Rantzauske Vaaben og 3. det Ahlefeldtske, der vel ogsaa ses i 2., skønt Vingen i Feltets højre Halvdel vender opad, saa Vaabenet maaske skal være Rumohr. Patentet er udstedt 1779, og da var Grevens ældste Søn gift med en Rantzau, og en anden Søn med en Ahlefeldt, og begge Svigerdøtre levede i det nævnte Aar.

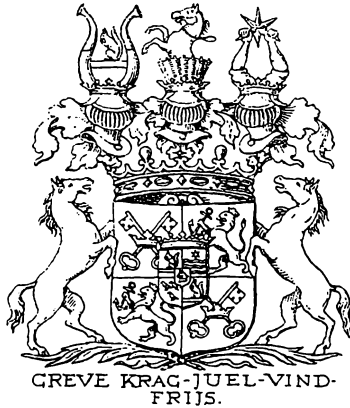
BARON JUEL AF JUELLING.

BARON KRAGH-JUEL-VIND.

Det kan endnu nævnes, at Baron Jens *Juel* saavel i 1672 som i 1680 fik sin første Hustru, Vibeke Skeels, Vaaben optaget i sit friherrelige Skjold, begge Gange ledsaget af Ankere, der vel skulde hentyde til hans maritime Virksomhed, der i 1699 skaffede ham Stillingen som Generaladmiral og Chef for Admiralitetet. Efter Jens Juels Datters Ægteskab med Frederik *Krag* blev hendes Ægtefælle i 1684 Baron med Tilladelse »til at føre det Baronerne af Juling 12—3—1680 forundte Vaaben«, og i det delte Skjolds 1. Felt var Kragernes Vaaben; men efter denne første Hustrus Død i 1685 førte han dog kun de Kragers Skjold med paasat Friherrekrone. En Søn af en anden Datter af Baron Jens Juel fik 1708 som Arving til Baroniet Juellinge Friherrepotent som Baron *Juel-Vind* med Morfaderens Vaaben af 1680 med Tilføjelse af det Vindske Vaaben (hans eget) ved Siden af det Juelske i Hjerte-

skjoldet og med Vinds og Juels Hjelme i Stedet for Juel og Skeel. Da Baron Jens Juel-Vinds Søn med Baronesse Ide Helle Margrethe Krag ifølge sine to Mostres Bestemmelse overtog Stamhuset Steensballegaard, fik han Navnet *Krag-Juel-Vind* og et dertil svarende Vaaben med kun den Ændring fra Faderens Vaaben, at det Kragiske Vaaben indgik i det nu tredelte Hjerteskjold. Baronens yngste Søn ægtede Mette Johanne Reedtz, (hvis Farmoder var Mette Johanne Arenfeldt), og hun overtog Stamhuset Sæbygaard, hvorefter de ifølge Patent af 1827 føjede Navnet Arenfeldt

til deres eget og tilføjede denne Slægts Vaaben som et indskuddt Felt umiddelbart over Hjerteskjoldet. En ældre Broder til denne første Baron *Krag-Juel-Vind-Arenfeldt* arvede efter sin Moder, der var født Gram, Grevskabet Frijsenborg, og i 1867 udstedtes Patent som Greve *Krag-Juel-Vind-Frijs* og et Vaaben med et firdelt Hjerteskjold med et Midterskjold med Slægtsvaabenet Vind, og Krag og Juel i henholdsvis 3. og 2. Felt, medens Frijs som repræsenterende det store Grevskab findes 2 Gange, baade i 1. og 4. Hovedskjoldet er som Hovedskjoldet i det grevelige Frijseske Vaaben af 1671. Naar man betragter dette efter danske Forhold temmelig sammensatte Vaaben, maa man finde, at det er baade smukt, regelmæssigt og harmonisk. Midterskjold og Hjerteskjold rummer paa den kønneste Maade 4 enkle gamle danske Adels-

vaabener, der svarer lige saa godt til hinanden, som de 4 korte velklingende Enstavelses-Navne paa nogle af vore kendteste gamle Adelsætter af ren dansk Oprindelse. De sidst beskrevne Vaabener kan tages som et Tegn paa, at man nødvendig fraviger Regelen om, at et Greveskjold skal have 3 og et Friherreskjold 2 Hjælme, for til Trods for de henholdsvis 4 og 3 Navne er der kun 3 og 2 Hjælme, idet man stadig har udeladt det Kragiske Hjælmetegn. Det Krag-Juel-Vind-Arenfeldtske Vaaben har kun en Baronkrone, ingen Hjælme. Som Skjoldholdere anvendes stadig Heste, stammende fra det Vindske Vaaben. Det kan bemærkes, at endogsaa i Greveskabet Frijsenborgs Vaaben er der et genealogisk Moment, da det er delt af Erektors fædrene og mødrene Vaabener, Friis og Gyldenstjerne. Grev Christian Friis's ældste Datter, der var Arving til Frijsenborg, ægtede 1743 Grev Erhard Wedel af Jarlsberg Linien, og han fik samme Aar Navnet *Wedel-Friis* og et Vaaben sammensat af de 2 firdelte Skjolde med deres Hjerteskjolde og over Vaabenet en Grevekrone.

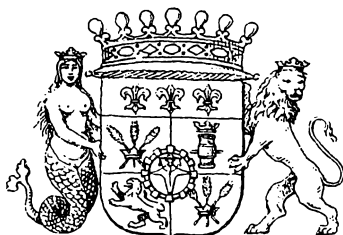
Familien *Wedell* fra *Wedellsborg* fører et blaat Skjoldhoved, hvori 3 Guld Lillier jævnsides stammende fra Hannibal Sehesteds franske Grevevaaben af 1663, altsaa uden Tvivl de Bourbonske Lillier. Den første Greve *Wedell* var gift med Grev Hannibal Sehesteds eneste Datter. Skjoldhovedet er dog ikke officielt anerkendt uden ved det Vaaben, som Baron Joachim *Wedell-Neergaard* fik i 1893 ved Tiltrædelsen af Familiegodset *Svenstrup*, ved hvilken Lejlighed det *Neergaardske* Vaaben fik Plads i 1. og 4. Felt, medens de ellers 2 Gange gentagne Figurer fra det *Wedellske* Hovedskjold anbragtes i 2. og 3. I de *Wedellske* Vaabener er Slægtens oprindelige Mærke anbragt paa Hjerteskjoldets Plads uden at være omgivet af noget Skjold, hvad der er meget ualmindeligt.

Baronesse *Rosenkrantz-Huitfeldt* fik 1805 sin Faders og sin Moders Vaabener forenede i eet Skjold, hvorover der er 3 Hjælme, idet der foruden hendes Forældres Hjælme ogsaa er Mormoderens Rabenske Hjælm. Den ene af Skjoldholderne er Slægten Rabens.

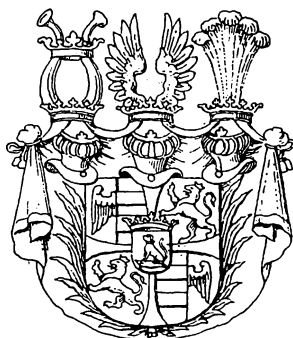
Da Grev Christen *Scheel* i 1725 optoges i Grevestanden, mindedes han sin Farmoder, Birgitte *Rosenkrantz*, og sin Farfaders Moder, Jytte Brok, der bragte Gammel Estrup fra Brokerne til

Skeelernerne, ved at sætte deres Hjælme som henholdsvis Nr. III og II over Skjoldet, der i Hjerteskjoldet og som Skjoldholdere har Svaner, valgte fordi det Skeelske Hjælmtegn er 2 Svanehalse, der holder en Guld Ring med blaa Sten.

Andre Tilfælde, hvor indgiftede Kvinders Hjælmtegn benyttes, er *Petersdorff*, hvor Greven 1810 i Anledning af Erektionen af Grevskabet Roepstorff faar sin Hustrus Juelske Hjælm foruden sin egen og Grev Roepstorffs, medens han i Skjoldets øverste Del har sit eget Vaaben og i dets 2 nederste Felter de 2 Roepstorffske

BARON WEDELL-
NEERCAARD.

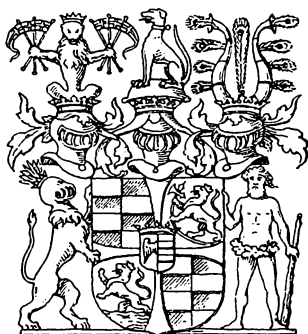

GREVE AF AHLEFELDT.

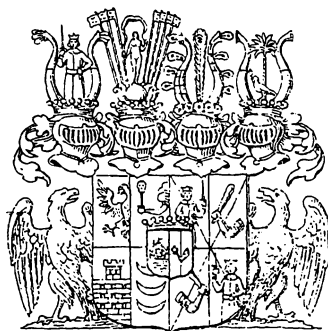
Figurer. Baron *Holsten* faar i 1778 sit Slægtsvaaben forøget med 2 Ørne som Skjoldholdere, valgte efter den halve Ørn i Skjoldets 1. Felt, og med sin Hustrus Rantzauske Hjælm, der ogsaa pryder hans 2 Sønnesønners Skjolde, da deres fædrene Vaabener i 1852 og 1880 kombineres med Carisius.

Grev Burchard *Ahlefeldt* til *Eskildsmark* fik 1672 sin Moders Rantzauske Hjælm som Nr. II af de 3 Hjælme. Derimod førte han ikke den Ahlefeldtske Hjælm, men dennes lille Hund paa Pudren har faaet den ærefulde Plads i Hjerteskjoldet, medens Slægtens Vaaben er i 1. og 4. Felt. Samme Aar fik Grev Frederik *Ahlefeldt* som 4. Hjælm de Blomeske 3 + 5 Paafjer. Begge hans Bedstemødre var født Blome. I 1. og 4. fik han Ahlefeldt og Rixingen og i 2. og 3. Grevskabet Langeland, som man ogsaa genfinder — sammen med Grevskabet Laurvig — i nogle af de senere Ahle-

feldtske Vaabener, bl. a. i *Ahlefeldt-Laurvig-Bille*, hvor Bille er i 1. og 4. og paa den III Hjælm i Anledning af Overtagelsen af Stamhuset Egeskov, som stammede fra Familien Bille-Brahe, og i *Ahlefeldt-Laurvig-Lehn*, hvor Lehn er i 2. og 3. og paa III Hjælm i Anledning af Overtagelsen af Baroniet Lehn. Begge disse Vaabener fører som Hjælme, foruden den Ahlefeldtske Hund, den gyldne Leopard med Fanerne fra det Vaaben, der i 1655 blev givet Ulrik Frederik Gyldenløve, for hvem Grevskabet Laurvig erigeredes. Endelig maa nævnes, at Baronesse S. C. F. Dehn til

GREVE AHLEFELDT-
LAURVIG-BILLE.

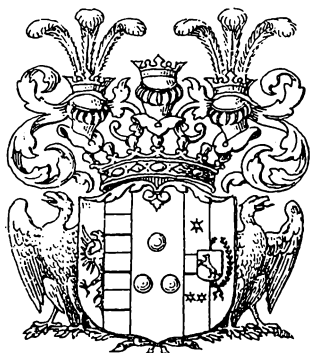
DE FALSEN BARON
AF ZYTPHEN-ADELER.

det Dehnske Fideikommis ægtede C. F. U. Ahlefeldt, der 1783 fik Bevilling til at føre Navnet *Ahlefeldt-Dehn* og et Vaaben, der ganske enkelt var sammensat af de 2 Slægters Vaabener med begge Hjælme. Paa ganske tilsvarende Maade — uden Anvendelse af fremmede Vaabener — er Sættningerne *Schack-Rathlou* og *Holstein-Rathlou* 1771 og 1828 ved Overtagelsen af Stamhuset Rathlousdal, idet dog i sidstnævnte Tilfælde den Rathlouske Hjælm er udeladt.

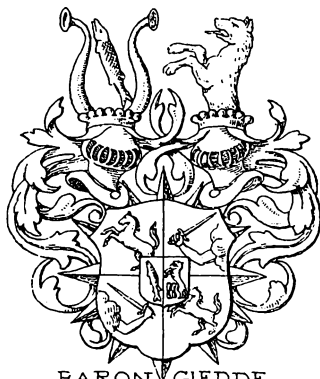
Grevinde Anna Sophie Schack født Rantzau, der testamenterede Giesegaard som Stamhus til sin Stedsøns anden Søn, mindes ogsaa ved, at den Rantzauske Hjælm er Nr. III paa Grevevaabenet af 1749 og i det Vaaben, som i 1826 tildeltes denne Greve Schacks Dattersøn, Greve Henrik Adolph *Brockenhuus-Schack* til Giesegaard.

Foruden de allerede nævnte Eksempler paa, at Overtagelsen af et Majorat har medført Vaabenforøgelse, kan der være Aarsag til at nævne Greve *Scheel-Plessen*, hvor i 1830 den Plessenske Tyr med de 2 Haler blev Hjerteskjold i det Skeelske Vaaben og med begge Slægter repræsenterede saavel i Hjælmene som i Skjoldholderne. Her er altsaa kun 2 Hjælme over et Greveskjold. Kammerjunker G. F. O. Zytphen, hvis Hustru, — der var født Løvenskiold — senere var Besidderinde af Baroniet Adellersborg, — hendes Moder var født Baronesse Adeler — fik 1838 Navn og Titel Baron *Zytphen-Adeler* og et Skjold med begge Slægters fir-delte Vaabener Side om Side blot med den Mærkelighed, at det Adellerske Hjerteskjold med Orlogsskibet for fulde Sejl er flyttet fra sin oprindelige Plads midt i Adeler Vaabenet hen paa Delingslinien mellem de to Vaabener. Skjoldholderne er de Adellerske Ørne, og der er 3 Hjælme; Zytphen, Adeler og Rosenkrantz, den sidste fra det friherrelige Adellerske Vaaben af 1784 for Conrad Wilhelm Adeler, hvis Moder var en Rosenkrantz. Da det nævnte Ægtepars Søn havde ægtet Frøken Malvina de Falsen, fik han i 1867 Navnet de *Falsen-Zytphen-Adeler*, og Hjerteskjoldet, der stadig sad paa Delingen mellem de to Skjolde, blev delt og fik i anden Halvdel det Falsenske Vaaben, og dettes Hjælm ses paa Fjerdepladsen. Da Kammerherreinde Berner født Baronesse Holsten, hvis afdøde Moder var født Friccius v. Schilden, havde overtaget det v. Schilden jyske Fideikommis, fik hendes Mand i 1860 Navnet *Berner-Schilden* og de to Slægters Vaabener, hvorved bemærkes, at det sidstnævnte er sammensat af Slægten Schildens Vaaben med Friccius Vaabenet som Hjerteskjold, idet Familien stammer fra et Ægteskab Friccius-Schilden. Da Kammerherreinde Berner-Schilden efter sin Faders Død overtog Baroniet Holstenshuus, føjedes i 1880 Familien Holstens Navn og Vaaben til de hidtil førte. Vaabenet er 2 Gange delt, i 1. Felt det delte Holstenske Vaaben, i 2. det Bernerske og i 3. det delte Schildenske, saaledes at det samlede Vaaben synes at være delt i 5 meget smalle Felter, hvoraf det midterste er dobbelt saa bredt som de andre, hvad der er mindre kønt og ikke heraldisk rigtigt. Det korrekte vilde have været at anbringe Slægtsvaabenet Berner som Hjerteskjold, Holsten

i 1. og 4. Felt og Schilden som 2. og 3. Naar Berner ikke fik Plads i Hjerteskjoldet, skyldes dette formodentlig, at Holsten Vaabenet — ifølge Lehnsbaron A. C. Berner-Schilden-Holstens Udsagn — ikke maatte underordnes et andet Vaaben, og dette vilde ske, saafremt Berner Vaabenet sattes paa den fornemste Plads i Skjoldets Midte. Over det samlede Skjold er der en Baronkrone og derover Hjælmene Holsten, Berner og den ene af Schildenernes 3 Hjælm. Skjoldholderne er de 2 Holstenske Ørne.

BARON BERNER-SCHILDEN-
HOLSTEN.

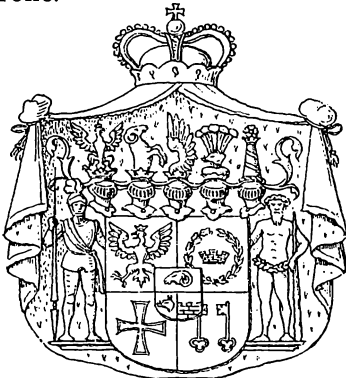
BARON GIEDDE
AF WINTERSBORG.

Blandt de Majorater, som ved Arv gennem Kvinder har været besiddet af forskellige Slægter, som i den Anledning har erholdt Udvidelse af deres Vaabener, kan — foruden bl. a. ved de ovenfor nævnte Lehnske Baronier, — nævnes Friherreskabet Wintersborg og Substitutionen for samme. Erektor af dette var Helmuth Otto *Winterfeldt*, der 1671 fik Friherrepatent, hvorved Slægtens oprindelige Vaabenfigur, en rød Ræv, ændredes til en hvid Ulv, maaske under Paavirkning af, at Baronens Hustru var en Friherreinde Ulfsparre, paa hvis Hjælm I der bl. a. forekommer en halv hvid opspringende Ulv. Fra det friherrelige Ulfsparre Vaaben er maaske endvidere taget den væbnede Arm i det nye Winterfeldtske Vaabens 2. og 3. Felt. I 1725 og 1742 udstedtes Patenterne v. *Eickstedt* Baron af *Wintersborg* og Baron *Giedde* af *Wintersborg*, i begge Tilfælde med Bibeholdelse af det Winterfeldtske Hovedskjolds 4 Felter, og med et Hjerteskjold, henholdsvis med Eick-

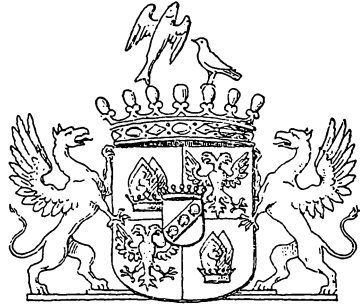
stedt Vaabenet alene og med Giedde jævnsides med det Winterfeldtske Hjerteskjold. Familien *Holck-Winterfeldt* førte, — ifølge Kancelliskrivelse af 1769, — begge Slægters Vaabener jævnsides. Oftest førte de kun en Krone over Skjoldet, men undertiden har de ført de 3 Hjælme fra det grevelige Reventlowske Vaaben af 1673. I alle de nævnte Tilfælde hviler Vaabenet paa en 12-oddet Stjerne, som dog ikke findes i det Patent af 1942, der fastsætter Udseendet af det grevelige *Knuth-Winterfeldtske* Vaaben, der er seksdelt med de 4 Felter fra det Knuth-Knuthenborgske Vaaben i Skjoldets højre to Trediedele og de 2 Winterfeldtske Felter tilvenstre. I et Hjerteskjold er de 2 Vaabeners Hjerteskjolde. Hjælmene er Lerche, Knuth og — 1 Sølvulv, svarende til Baron Gieddes Hjælm II.

Da Comtesse J. F. C. Reventlow til Stamhuset Krenkerup, der senere fik Navnet Hardenberg, var blevet gift med C. A. Hardenberg, fik denne 1774 Vaabenbrev med Tilladelse til at føre de Reventlowers Navn og Vaaben i Forbindelse med sit eget, med *Hardenberg* Vaabenet i 1. og 4. Felt og paa Hjælm I og *Reventlow* Vaabenet i 2. og 3. og paa Hjælm II. C. A. Hardenberg blev 1814 preussisk Fyrste. Kombinationen af disse 2 Vaabener genfindes i flere senere Vaabener indenfor Ægteparrets Descendens. Første Gang er, da deres Søn i 1814 faar Grevepatent med Hardenbergs og Reventlows Vaabener i Hjerteskjoldet og et Vaaben, der er hans tyske Fyrstevaaben. Der er 5 Hjælme og en hermelinforet Vaabenkappe, bærende en fyrstelig Krone. Aaret efter oprettede han Grevskabet Hardenberg-Reventlow, der arvedes af hans Datter, der var tre Gange gift, og hvis to sidste Mænd i 1842 og 1856 blev Grever *Gersdorff-Hardenberg-Reventlow* og *Almaforte-Hardenberg-Reventlow* med uforandret Hovedskjold og Tilføjelse i Hjerteskjoldet af deres Slægtsvaabener, der ogsaa repræsenteredes paa den midterste af de 5 Hjælme. I førstnævnte Tilfælde er tillige Hjælm III taget fra Baron Gersdorffs Vaaben. Med den første Mand, Grev Harald Holck, havde Besidderinden en Søn, der overtog Grevskabet og førte Navnet Holck-Hardenberg-Reventlow, uden at det ses, at han har opnaaet Bevilling dertil. Efter at han var død barnløs, tiltraadtes Grevskabet af hans Næst-

søskendebarn, Prinsesse Schönaich-Carolath, hvis Ægtefælle i 1886 fik Navnet *Haugwitz-Hardenberg-Reventlow* og et Vaaben svarende til de sidstnævnte, blot med Haugwitz i Stedet for Gersdorff og Almaforte og med 5 Hjælme, der fra højre er: den preussiske Ørn, Haugwitz, preussisk Greve Haugwitz, Hardenberg og Reventlow. Alle de nævnte fire danske Grevevaabener har Fyrstekrone.

GREVE HAUGWITZ-HARDENBERG-REVENTLOW.

BARON VON STIEGLITZ-BROCKDORFF.

Noget af en Særstilling indenfor dansk Heraldik indtages af nogle af de Vaabener, der er knyttede til Baroniet Schelenborg, idet de ser bort fra den nye Families Slægtsvaaben og nøjes med at benytte dennes Hjælmtegn. Det gamle Eskebjerg erigeredes i 1680 af Frederik Baron Vittinghof kaldet Schel til Baroniet Schelenborg, der altsaa endnu den Dag i Dag bærer sidste Del af Opretterens Navn, medens første Del af Navnet mindes ved, at samtlige besiddende Slægter har Vittinghofernes røde Skraabjælke med de 3 hvide Ibskaller i deres Hjerteskjold. De har alle i Hovedskjoldet bevaret Opretterens Bispehue i 1. og 4. Felt og den flakte Ørn i 2. og 3. Baron Vittinghofs Datter ægtede Schack Baron Brockdorff, og dette Navn har derefter været fast knyttet til Besiddelsen, ligesom den Brockdorffske Flyvefisk bliver en fast Bestanddel af de forskellige Vaabener, undtagen for *Stieglitz-Brockdorff*, der nøjes med det Vittinghofske Vaaben og kun

over dettes Baronkrone anbringer Flyvefisken og en Stillids — fra Stieglitz Vaabenet — uden nogen Hjælm — en ganske usædvanlig Fremgangsmaade. Baron *Brockdorff* har over Kronen en Hjælm med Slægtens Hjælmtegn og i Hjerteskjoldet *Brockdorff* og *Vittinghof*, ganske som *Buchwald-Brockdorff*, der dog har 2 Hjælme, *Brockdorff* og *Buchwald*, medens *Iuel-Brockdorff* kun

BARON BUCHWALD BROCKDORFF.

BARON AF JUEL
BROCKDORFF.

har den Iuelske Hjælm, men til Gengæld i Hjerteskjoldet baade Iuel, *Brockdorff* og *Vittinghof*.

Stamhuset *Constantinsborg*, der i 1799 blev substitueret, havde — efter at de først successionsberettigede Linier var uddøde — den mærkelige Arvegang, at det skulde tilfalde den ældste mandlige Descendent af *Christian Charisius*, og derved succederede flere ældre Mænd af forskellige Slægter, uden at de kunde efterfølges af deres Børn. De skiftende Besiddere fik Tilladelse til at føje Navnet *Charisius* til deres eget og til at føre Baron *Constantin Marselis's* Vaaben i Forbindelse med deres Slægtsvaaben. Paa denne Maade mindedes Opretteren af Stamhuset, *Sophie Elisabeth Charisius*, ved det nye Navn, som Erhververen skulde føre, og hendes afdøde første Mand, Baron *Constantin Marselis*, mindedes saavel gennem Vaabenet som ved Stamhusets Navn. Medlemmer af Familien *Marselis* havde haft Jærnværker og leveret

Krigsmateriel og havde haft Ledelsen af Postvæsenet i Norge, og man kan formode, at de korslagte Kanoner og Hornet i Baron Marselis's Vaaben hentyder hertil. I 2. Felt er Charisius Vaabenet og i Hjerteskjoldet et Taarn, der gaar igen i samtlige 7 med Charisius kombinerede Vaabener. *Holsten-Charisius* ordner Kombinationen ganske simpelt ved at forene de to Vaabener i et delt Skjold, *Barner-Charisius* og *Krabbe-Charisius* forener blot i Hjerteskjoldet deres Slægtsvaabener med Taarnet. Noget lignende gør *Stampe-Charisius*, og udenom Marselis Vaabenet er der 5 af de

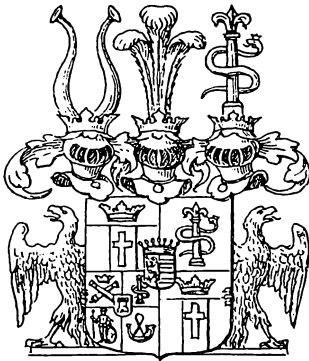
BARNER-CARISIUS.

BARON ROSENKRANTZ
CHARISIUS.

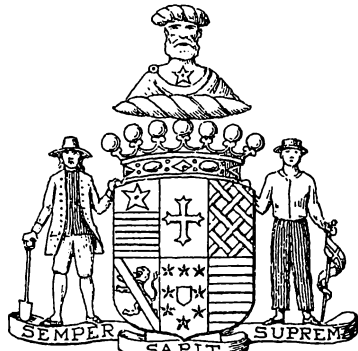
øvrige Felter fra Baron Stampes Vaaben, idet man udelader 4. Felts af en Slange omslyngede Søjle, idet en ganske lignende Figur forekommer i Marselis Vaabenets 2. Felt. *Rosenkrantz-Charisius* sætter Taarnet som Midterskjold i det Rosenkrantzeske Slægtsvaaben, der atter er Hjerteskjold i et Vaaben, hvis Felter er Sehested, Roklenge, den Charisiske Søjle og Hornet. To af de andre Vaabener er ogsaa komplicerede. *Holsten-Lehn-Charisius* har Slægtsvaabenet som Hjerteskjold, 1. og 4. Felt er Lehn, 2. Charisius og 3. Marselis. *Stemann-Charisius* har de forskellige Dele af sit eget Vaaben i Hjerteskjoldet og 1. og 4. Felt, og ligesom det foregaaende Charisius og Marselis i 2. og 3. To Brødre af Slægten Fædder fik, den ene 1788 og den anden 1845, Tilladelse til at antage Navnet Charisius og Baron Constantin Marselis's Vaaben. Det er muligt, at de kun har ført dette Vaaben

alene, da der i Dansk Vaabenbog ikke er aftegnet noget Vaaben Fædder-Charisius.

Et Vaaben af helt genealogisk Opbygning er det seksdelte Vaaben, som den engelskfødte Baron Charles Joseph *Selby* fik 1796, men dette støtter sig paa en Afbildning paa en af »College of Arms« i London 1796 udfærdiget Stamtavle for Familien *Selby* og er altsaa helt af engelsk Oprindelse. Foruden at der i 1. og 6. Felt er det Selbyske Slægtsvaaben, findes i de 4 andre Felter

BARON HOLSTEN-LEHN-CARISIUS.

BARON SELBY

Vaabenerne *Percehay*, *Lounde*, *Fauconberg* og *Darcy*. Baron Charles Joseph *Selby*s Farmoder, *Barbara Percehay*, har været, hvad der paa engelsk kaldes *heiress* eller *co-heiress*, det vil sige, at hun ingen Brødre har, eller at hendes Brødre er døde uden *Livs*-arvinger, — og hendes Mand har da Ret til at føre hendes Vaaben som et »*Escutcheon of Pretence*« — som et Hjerteskjold i sit eget Slægtsvaaben, medens deres Børn anbringer Forældrenes Vaabener i et 4 delt Skjold, der videreføres af deres Arvinger. Nogle af *Barbara Percehays* meget fjærne Formødre af Slægterne *Fauconberg*, *Darcy* og *Lounde* har været *heiresses* eller *co-heiresses*, hvorfor hun har haft Ret til at føre et firdelt Vaaben med disse Slægters Mærker i Forbindelse med sit eget, og alle 4 Vaabener har derfor efter engelsk heraldisk Sædvane fundet Optagelse i hendes Sønnesøns Vaaben, der i denne — i Henseende til Oprindelse —

fremmede Udformning har faaet dansk Anerkendelse. I 1. Felts Selby Vaabens øverste Del er der et femodded blaåt Sporehjul, der ogsaa stammer fra engelsk Heraldik, da det er et »Mark of Cadency«, der kendetegner Indehaveren som tredje Søn af en Majoratsbesidder. De øvrige Sønner har andre Bitegn, den ældste Søn saaledes en Turnerkrave, den anden Søn en liggende Halvmaane, den fjerde en Merlette (Fugl uden Næb og Fødder) og saa fremdeles. De mange Slægter er dog ikke repræsenterede af deres Hjælme, idet der over Friherrekronen kun er det Selbyske Sara-

cenerhoved, der ifølge Traditionen skal angive, at en af Slægtens Forfædre har været med i Korstogene. Hovedet har det blaa Sporehjul paa Halsen. Skjoldholderne er ligesaa engelske som Vaabets øvrige Dele, nemlig en engelsk Bonde og en Matros.

Som en meget ejendommelig Form for et sammensat Vaaben maa endelig nævnes Baron *Zeuthen* fra 1843, i hvis Hjerteskjold ses det oprindelige Vaaben, medens 2. og 4. Felt er Felter fra Baron *Zeuthens* Hustrus *Schulinske* Vaaben, ligesom den anden Hjælm og den anden Skjoldholder. I Skjoldets højre Halvdel findes Vaabener for de Slægter, der i gamle Dage har ejet tre af de under det nyoprettede Baroni hørende Gaarde: Oxe for *Peder Oxe*, der byggede *Tølløse*, *Ravensberg*, der har ejet *Sonnerup*, og *Vaspyd*, der har ejet *Søgaard*. Da Ægteparret *Zeuthen* ikke efterlod sig Børn, arvedes Baroniet først af Baronessens Broder og

derefter af en anden Broders Søn, der begge — henholdsvis 1867 og 1873 fik Tilladelse til at føre Navnet *Schulin-Zeuthen* og det Zeuthenske Vaaben af 1843, altsaa uden Kombination med hele det grevelige Schulinske Vaaben af 1750; men væsentlige Dele af dette var jo, som nævnt, optaget i det Zeuthenske Vaaben, dog ikke Slægtsvaabenet fra Hjerteskjoldet og Hjælmen, og den første Grevinde Schulins Vaaben, Møsting. Den Greve Schulin-Zeuthen, der i 1873 fik ovennævnte Tilladelse, erholdt imidlertid i 1912 Patent paa at maatte føre et Vaaben, der bestod af det Schulinske, blot med Tilføjelse af det Zeuthenske Hjerteskjold og en Hund paa den 3. Hjælm.

Der kan endnu være Anledning til at nævne, at man saa tidligt som 1560 kender et dansk Vaaben med et genealogisk Moment, idet Lagmand i Oslo *Pros Lauridsen* nævnte Aar fik et Vaaben, der var sammensat af hans fædrene og mødrene Vaabener, Hørby og Kjørning, da hans mødrene Slægt paa Skjoldetsiden var død og afgangen.

Det ligger nær at spørge, om der i de over 250 Aar, hvori de i det foranstaaende undersøgte sammensatte Vaabener er opstaaede, er sket væsentlige Ændringer i de Principper, hvorefter de er dannede, hvad der vilde være meget naturligt. Den foregaaende Undersøgelse vil have vist, at der i Hovedsagen ikke er sket nogen større principiel Forandring, hvad man maa erkende, naar man sammenligner Opbygningen af Vaabenerne Greve Reventlow af 1673, Greve Knuth af Knuthenborg — 1714, Greve Thott — 1767, Kaas-Lehn og Rantzau-Lehn — 1804 og Baron Reedtz-Thott — 1805, der alle medtager forskellige Formødres Vaabener — eller Baron Høeg — 1681, Baron Rodsteen — 1703, Greve Bille-Brahe — 1798 og Greve Lerche II — 1818, der indeholder Hustrus og Moders Vaabener.

Der kan være Grund til at anføre, at ved Ophøjelser i Greve- og Friherrestanden har de paagældende i det langt overvejende Antal Tilfælde faaet firdelte Vaabener, medens de Vaabenforbedringer, der skyldtes Tiltrædelse af Majorater, som oftest bestod i, at man Side om Side anbragte den nye Slægts Vaaben og det Vaaben, der repræsenterer Majoratet, f. Eks. Holstein-Rathlou,

Wedel-Friis, Bille-Brahe, eller i at man foretager en tilsvarende Sammenstilling i Hjerteskjoldet, f. Eks. Juel-Vind, Moltke-Huitfeldt og nogle af de Slægter, der føjede Navnet Charisius til deres eget. Dette sidste er en naturlig Følge af Patenternes Bestemmelse om, at Besidderne skulde føre det til Majoratet knyttede Navn og Vaaben.

Som det af det ovenfor fremførte vil ses, spiller det genealogiske Moment en meget stor Rolle i Opbygningen af den danske Heraldiks sammensatte Vaabener, og da ethvert adeligt Vaaben er arveligt og uløseligt knyttet til Slægten, er det jo ganske naturligt, at dets forskellige Felter kan optage i sig Skjoldemærker, der tilhører indgiftede Slægter, og som viser Indehaverens Afstamning.

Vaabentegningerne er gengivne efter H. Storcks: Dansk Vaabenbog.

OM ADELIGE GRAVMINDER FRA SEN- RENAISSANCENS OG BRUSKBAROKKENS TID

Af *Chr. Axel Jensen.*

Mellem danske Historikere er Knud Fabricius den, som bedst har kendt Troels-Lund og udrettet mest for denne enlige Forsker, om hvem det er sagt, at han uden at danne Skole dog udøvede en vidtrækkende Indvirkning paa sin Samtid. Troels-Lunds Skrifter naaede sidst i forrige Aarhundrede ogsaa ned til en Gymnasiast, som blev en ivrig Læser af »Dagligt Liv« og senere Museumsmand, og hvem det derfor nu falder naturligt at behandle et Æmne, tangerende Detailler i Troels-Lunds Værk. Det ligger ikke blot paa Linje med saa mange af hans egne Studier, men kan ogsaa udtrykke en Tak til Fabricius for den Maade, hvorpaa han har værnet vor store kulturhistoriske Forfatters Minde.

* * *

En Stand, der i saa høj Grad som den danske Adel ved Aar 1600 var bleven en Kaste, maatte nødvendigvis værne og smykke Slægtens Grave. Dens Privilegier, Frihed og Frelse, hvilede jo paa det adelige Blods Renhed og Ublandethed, og Gravmonumenterne gav ikke blot Udtryk for en almenmenneskelig, kristelig og for Datiden selvfølgelig Pietet, men med deres Rækker af Aneskjolde blev de ogsaa Vidnesbyrd om Slægtens uplettede Adelsskab.

Et af de mest betegnende Exempler paa denne Interesse for Forfædrenes Grave, er Rosenkrantzernes Mausoleum i Hornslet Kirke. Allerede Jørgen Rosenkrantz hentede sine Forfædres Gravsten fra nedlagte Klostre til Sognekirken ved Rosenholm, og den

lærde Holger fortsatte hans Værk; 1642, da Boller Gaard og Gods fra deres rette Arvinger var forandret, har han »sin Olfader, hans Hustru samt sin Olfaders Søster . . . . deris Beene udi Boller Sogen Kircke Woid Kircke ladet optage oc tillige med de Steene, som der sammested paa dennom fantis, hid til dette Sted ladet føre oc dennem til en hederlig Amindelse, hos andre deris Olfædre oc Slegt nederlegge . . . .«¹⁾. Paa lignende Maade handlede Jakob Ulfeldt 1616, da han efter Salget af Ulfeldtsholm (Holckenhavn) flyttede Slægtens Kister og Gravsten fra Vindinge til Kapellet ved Kværndrup, hvor et Stenpanel med Adelsvaaben og græske Indskrifter yderligere minder om de afdøde.

Slige Gravflytninger var og blev dog noget ekstraordinært. Andre Forhold kom til at virke i modsat Retning, paa visse Punkter betegner Christian 4's Tid endogsaa en Tilbagegang i Sammenligning med Frederik 2's, og særligt gælder dette de adelige Gravsten.

Endnu gennem hele det 16. Aarh. vedblev de til Gravene under Kirkegulvet bundne Stenheller at være den rigtige, uundværlige Form for et Gravminde, og de især i Aarhundredets sidste Aartier fremtrængende, nye Monumentformer følte stadigt som Tillæg til Stenene. Mange Adelsfolk bekostede ligesom velhavende Borgerfolk baade Gravsten og Epitafier. I nogen Grad begyndte dog den faste, middelalderlige Forbindelse mellem Graven og Gravstenen at løsnes, Gravkældrene skød sig ind som et skillende Mellemled, og Stenene selv, der efter Renaissancens Gennembrud behuggedes i kraftigere Relief end de gotiske, mistede lidt efter lidt den traditionelle Gulvflise-Karakter. Der mærkes en stigende Tendens til enten at hæve dem op over Gulvet paa Forhøjninger, hvad Regeringen af gode Grunde bekæmpede, eller at opsætte dem paa Væggene i Koret eller Gravkapellet. Saaledes undslap de Gulvrelieffernes Forbandelse, Sliddet af Kirkegængernes Fodtrin. Men Udsmykningen ændredes ikke af den Grund, der er ingen Forskel paa en liggende og rejst Gravsten, og selvom de sidstnævnte en sjælden Gang kan faa et Tillæg af Topstykker og Side-

---

1) C. A. Jensen, Hornslet Kirke, i Rosenkrantz: R. og Rosenholm 1924. 144.

Fig. 1. Gravsten med epitafieagtige Tillæg. Jacob Høg i Kastbjerg. 1604.

vinger, bevarer selve Midtstykket ganske den sædvanlige Type. Heller ikke gik Gravstenene tilbage i Tal. Fra Aarhundredets sidste Tredjedel er der bevaret c. 150 Gravsten, gennemsnitlig c. 50 pr. Tiaar, hvoraf det overvejende Flertal, omkring de fem Sjettede, er smykkede med Portrætrelieffer af de afdøde.

Efter Aar 1600 bliver Forholdene anderledes, og de adelige Gravstens Tal falder brat; allerede fra Tiaaret 1601—10 tælles der kun c. 15 bevarede Adelssten, hvoraf de 9 med Figurrelieffer, og medens de to følgende Tiaar opviser nogenlunde tilsvarende Tal, synker det for 1631—40 ned til 4, 1641—50 til næppe mere end et Par Sten. Skønt Optællingen hverken tør siges at være fuldstændig eller fejlfri i Bestemmelsen af Stenenes Tilvirkningstid, der som bekendt kan afvige stærkt paa begge Sider af Dødsaaarene, taler Statistikken dog saa tydeligt, at den ikke levner Tvivl om Hovedresultatet. Og det er fristende at se Fænomenet som et af de mange Indicier paa den gamle Adels Dekadence. Men det er kun delvis rigtigt. Andre Forhold, baade af kulturhistorisk og kunstnerisk Art, medvirkede til Gravstenstallets Nedgang.

Allerede Troels-Lund har i »Livsafslutning«²⁾ malende skildret, hvorledes Interessen for Ligkisterne og deres Udstyr voksede efter Reformationen, og de i stort Tal bevarede Kister, som han ikke kunde naa at studere, stadfæster hans Fremstilling. Der ofredes virkelig meget paa at smykke Kisterne standsmæssigt. Grundformen, den læderbetrukne Rejsekuffert, ændredes endnu ikke, men den overbroderedes med kostbare Messingbeslag, Krucifixer og Jesumonogrammer, basunblæsende Engle og skrivende Evangelister, Adelsvaaben, et Par eller helst flere Aner, og Plader med udførlige graverede Indskrifter i ornamentale Rammer; selv de bronzestøbte Søms Hoveder udformedes rigt i heraldiske Figurer eller hele smaa Vaabenskjolde. Den ægte Forgyldning, som forekommer paa de aller ældste Beslag, gik af Brug, efterhaanden som Metallet bredte sig, men endnu gennem hele Christian 4's Tid var Beslagene gedigent Arbejde af svært Materiale, ofte ud-

---

2) Troels-Lund: Dagligt Liv XIV, 1. Udgave, 205—213.

Fig. 2. Gravsten af provinsielt Arbejde. Jomfruerne Svave i Skamby.

førte af dygtige Guldsmede, og først omkring 1660 opdagede man, at dette i Grunden var overflødig; naar Kisterne først havde prunket paa Begravelsesdagen, gik der ikke mere Slid af dem, og man kunde da lige saa godt nøjes med tyndt Messingblik.

Til selve Kisterne kom mange andre Tillæg. Gamle Skikke bevaredes og forøgedes med nye, og Skridt for Skridt nærmede man sig den fyrstelige Kulmination af Begravelsesceremonierne, som vi kender fra Birgitte Skeels Regnskab over Udgifterne ved Niels Rosenkrantz' Ligbegængelse i Københavns Nicolai kirke 1676³). Ganske bortset fra den afdødes kostbare Ligdragt var der Kaarderne, som nedlagdes paa Krigernes Kister, Gravharniskerne og Ligbegængelsesfanerne, hvide, røde og sorte med maledede Vaaben og forgyldte Indskrifter. Og de trykte Ligprædikener svulmede i Omfang og udstyredes med kobbertrykte Portrætter og Anetavler. Det var rimeligt, at man ønskede meget af denne Pragt bevaret i Kirken, hvor selv et Exemplar af Ligprædikenen kunde finde Plads, bundet i solidt Metalbind og fastgjort med Jernlænke, som det endnu ses i Hornslet Kirke ved Erik Rosenkrantz' Mindesmærke (1681). Og Maalet naaedes bedst, naar Kisterne og de andre Kostbarheder opstilledes i særlige Gravkapeller, hvis laasede Døre kunde holde nysgærrige paa Afstand og dog tillade alle et Indblik til Herlighederne. Derfor efterlignede man gjerne Christian 4's kongelige Exempel og opstillede de kunstfærdigt smedede Gitterdøre⁴), hvorpaa Aarhus Domkirke er saa rig, medens andre foretrak Træsranker med Billedskærerarbejde.

I denne Vrimmel af Gravudstyr maatte Stenene i stigende Grad føles som forældede og umoderne, overflødiggjorte af Kisterne og ikke nær saa fornemme som Epitafierne.

Ogsaa Kunstens Udvikling gik Gravstenene imod. I den gryende Baroks Dage krævedes der Livfuldhed, Bevægelse og Effekt; Malerne dyrkede Clairobscur, Billedhuggerne Friskulptur eller højt Relief med kraftige Lys- og Skyggevirksomheder. Det mærkes, at Gravstensspecialisterne forsøgte at vinde med i denne Udvikling. Caspar Markdannens og Sofie Oldelands Gravsten i Rønninge fra

³) Danske Samlinger 1. Række V, 353.

⁴) F. Beckett: Caspar Fincke, i Tidsskrift for Industri 1913, 33—49.

Fig. 3. Knælende Epitafiestatue. Albert Skeel i Ribe Domkirke.

1602 har en ganske anden Holdning end Højrenaissancens Værker; den indrammende Arkade med dens bevægede Dødningshermer spiller sammen med det livfuldt skildrede Ægtepar, hvis Trivelighed vel lige saa meget skyldes Modens Krav som Ønsket om Portrætlighed. Stenen i Kastbjerg over Jacob Høg fra 1604 har lignende Præg, Krigeren staar i Balletpositur, og Fruens Arme svulmer, i stilmæssig Kontrast til de tyndarmede Adelsdamer fra Frederik 2's Tid. Livfuld er ogsaa Familiegruppen paa Stenen i Holbæk over Christoffer v. Pachs (død 1608).

Fra de følgende Aartier er det især i Skaane, man kan træffe danske Adelsgravsten af nogenlunde tilsvarende Kvalitet. Den store Mængde, især i Jylland, blev kun mat Efterklang, som alene ved Figurernes Drøjde og ved de nye Dragtmoder afviger fra det foregaaende Aarhundrede. De provinsielle Stenhuggere formaaede ikke at indblæse den nye Tids Aand i deres modvillige Materiale, den haarde gotlandske Kalksten, som ikke vilde føje sig efter Barokkens Krav.

For Bruskstilens kraftige skulpturelle Virkninger egnede baade Træ og Sandsten sig langt bedre. Det var sikkert ikke blot af Sparsommelighed, men ogsaa af Smagshensyn, at enkelte Adelsfolk slog to Fluere med et Smæk og lod opstille en Altertavle eller en Prædikestol til Minde om bortgangne Slægtninge, som f. Ex. Jytte Gyldenstjerne i Fakse 1615 og Jomfru Ide Skinkel i Odense Vor Frue 1639. Sligt kunde dog kun blive Surrogater for Gravmonumenter, især da Tidens Billedskærere ikke formaaede at forme Portrætskikkelser. Selv Hans Gudewerth den yngre i Eckernførde, som var en af Fagets mest fremragende Dygtigheder, drev det ikke videre end til de Krigere i Modedragter, der holder Vagt foran Borchards Ruds Kapelgitter i Halsted, og af hans Kolleger var det alene den mærkelige Monogramist A S, der skabte monumentale Gravstatuer, først paa Ulfeld-Monumentet fra det skaanske Borsjö, siden paa Thomas Juels Epitafium over Korbuen i Galten ved Randers⁵⁾.

Til Gravmæler kunde Træet, selv det solide Egetræ, aldrig blive det rette Materiale. Det var godt nok til Bøndernes Kors og Grav-

5) Otto Rydbeck: Två märkliga Konstnärer, Stockh. 1918 S. 99 og 123.

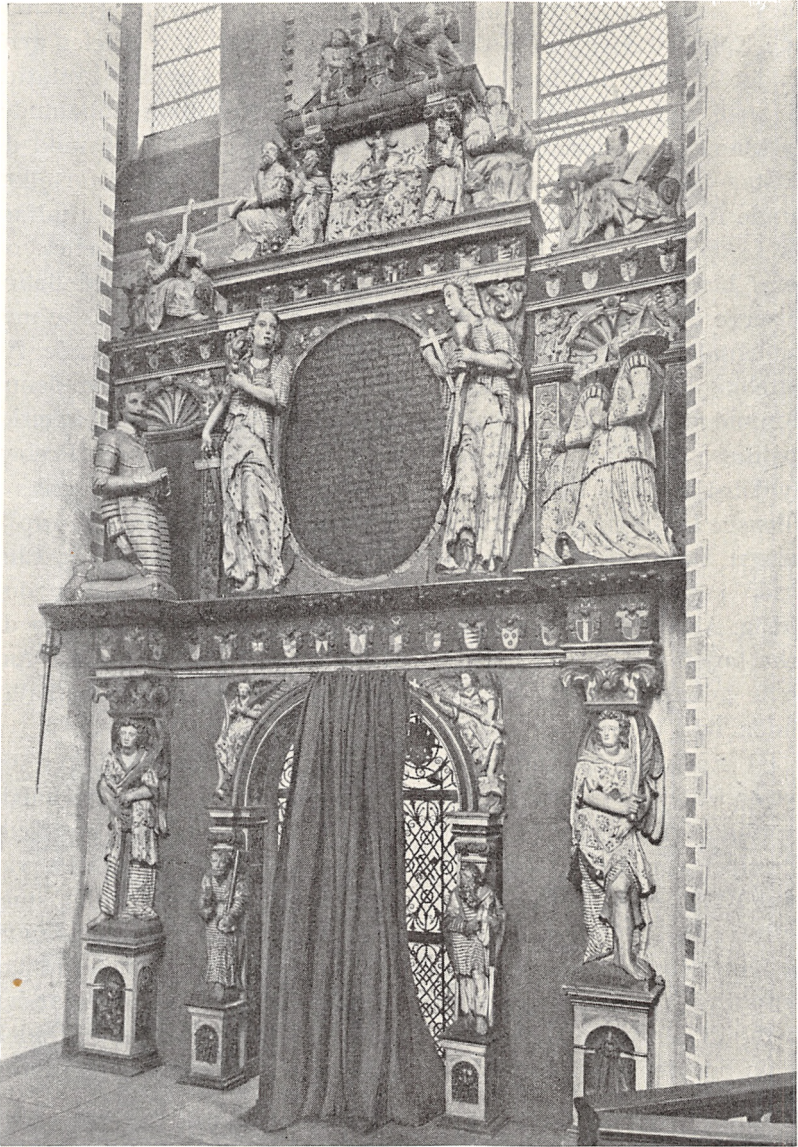

Fig. 4. Epitafium sammenkomponeret med Gitterdør. Jørgen Skeel i Aarhus Domkirke, 1634.

træer, som smuldrede paa Kirkegaardene, og til Borgernes malede Epitafietavler paa Købstadkirkernes Vægge. For Adelen syntes det hverken holdbart eller fornemt nok, den foretrak Epitafier af Sten, saaledes som de brugtes i de forbilledlige Nabolande, Tyskland og Nederlandene. Frederik 2's Forbud af 1576 mod de fritstaaende Tumbaer blev ikke overtraadt, men velvilligt fortolket kunde Recessen siges at tillade Vægepitafier, naar de ikke udførtes i Alabast, og naar de placeredes i særlige Gravkapeller, og heraf benyttede man sig uden at tage det altfor nøje med Betingelserne. Allerede i Aarene 1576—1600 rejstes der en Række monumentale, arkitektonisk komponerede Vægepitafier, og de fik statelige Efterfølgere under Christian 4, der selv valgte denne Monumentform, omend han aldrig naaede at faa sit Mindesmærke opstillet i Roskilde⁶⁾. Som særligt anselige kan fremhæves Preben Gyldenstjernes i Ulfborg, Albert Skeels i Ribe, Ebbe Munks i Odense, Lungernes i Aalborg Vor Frue, Knud Brahes i Nørup⁷⁾, Jørgen Skeels og Laurids Ebbesens i Aarhus Domkirke og Chr. Friis' i Sorø. Talrige blev disse kostbare Mindesmærker dog aldrig. Alt i alt, ogsaa mindre Exemplarer medregnet, kommer de ikke højere i Tal, end Stenepitafierne allerede var naaet før Aar 1600, gennemsnitlig 5—6 pr. Tiaar, og efter 1630 synker Tallet endda lidt, til 3—4 pr. Tiaar.

Til Epitafietypen hører normalt knælende Portrætfigurer, og det er Udtryk for dens Yndest og Fornemhed, at den formaaede at tvinge den danske Adel i Knæ. Trods Kongernes ophøjede Exempel var Adelsfolkene ikke meget tilbøjelige hertil! De var vant til at se sig selv afbildede paa Gravstenene i utvungne, staaende, verdslige Stillinger, og selv om kun Rigsmarsk Jørgen Lunge og hans Hustru vovede at anbringe Statuer af tilsvarende Art paa deres Epitafium, viser de malede Epitafiebilleder, at Adelsstanden fastholdt Gravstensrelieffernes stolte Tradition. Medens Mindelserne om den malede nordeuropæiske Portrætkunsts gamle Sam-

⁶⁾ Henry Petersen: Om det oprind. Monument til Kristian 4's Kapel, i Tidsskrift for Kunstindustri 1890, 96.

⁷⁾ Hans H. Fussing: En Stenhuggerkontrakt fra 1624, i Fra Arkiv og Museum. (Smaastudier, tilegn. C. A. J.) 104—9.

menhæng med Altertavlernes Stifterbilleder holdt sig længe og sejgt i de borgerlige Epitafier, forsvandt de næsten ganske fra Adelenes Kreds; Billedet paa Lindenberg af Rigsmarsk Jørgen Urne (død 1642) og hans knælende Familie er en Sjældenhed, og ved Aarhundredets Midte var der næppe andre end den lærde Holger Rosenkrantz og Sofie Brahe, som lod sig afmale med Hænderne foldede til Bøn. Paa den anden Side synes man at have undset sig ved at bringe Tidens almindelige, verdslige Portrætmalerier i Forbindelse med Gravminderne; af de store Stenepitafier er det kun Rigsadmiral Claus Daas i Ravnstrup og Wenzel Rothkircks i Tjæreborg, der indrammer Billeder af denne Art. Skønt Malerkunsten i høj Grad formaaede at opfylde Tidens Krav til Livfuldhed, og skønt Christian 4's Adelsfolk var gode Kunder hos Kontrafejterne, formaaede den ikke at bringe Fornyelse. Først efter 1660 vandt Dagligstue-Portrætterne for Alvor ind i Sepulchral-kunsten.

Hvorvidt den stigende Verdsliggørelse af Aandslivet, som Portrætterne udtrykker, kan have bidraget til at svække Adelenes standsmæssige Interesse for sine Gravminder, lader sig vanskeligt udmaale. Men større Rolle har den næppe spillet. Hele det 17. Aarhundrede levede man jo videre paa det gamle Grundlag. Efter Enevældens Sejr blomstrede den nye Hofadels Gravminder kostbarere og pragtfuldere end nogensinde tidligere, og først i det kritiske 18. Aarhundrede skete der gennemgribende Forandringer.

Trods alle andre medvirkende Faktorer maa det dog være de økonomiske Forhold, som har stækket Adelenes Iver.

Sammenligner man Danmarks adelige Gravminder med de jævndrende svenske, bliver det klart, at disse Monumenter afspejler de to Nabonationers Skæbne. Før Aar 1600 er de danske absolut overlegne, men i Løbet af Tredivaarskrigen sakker de agterud. Og næsten endnu kraftigere taler en Sammenligning med Gejstlighedens og Borgerstandens Epitafier, der næsten paa Trods af Danmarks politiske Ulykker gaar fremad baade i Tal og i Kostbarhed, medens Adelsmonumenterne stagnerer eller gaar tilbage. Netop dette Forhold mellem Stænderne illustrerer klart den Forskydning i Samfundsforholdene, som endte med den gamle Adels Fald.

GAMLE HAANDVÆRKERNAVNE

Af *Gunnar Knudsen.*

Som et lille Bidrag til Haandværkets Historie i Danmark skal jeg her bringe en kort Oversigt over de middelalderlige Haandværker-Tilnavne. Stoffet er hentet fra Seddelkartoteket til »Danmarks gamle Personnavne«¹⁾, der indeholder en saavidt muligt fuldstændig Samling af danske Personnavne fra de ældste Tider indtil omkring Aar 1500. Nu er Værkets Udgivelse saa vidt fremskreden, at vi, om alt gaar vel, skulde kunne afslutte første Del, Fornavnene, i 1946, hvorefter Udgivelsen af anden Del, Tilnavnene, skulde tage sin Begyndelse.

Tilnavne kan være af meget forskellig Art, det kan være faste Slægtsnavne, som vi kender det fra Adelen, det kan være Navne, som sigter til Nationalitet eller Hjemsted (Egn, By), det kan være Navne, som betegner Stilling eller Erhverv, og det kan endelig være individuelle Øgenavne. Det er et broget og afvekslende Stof, vi møder, paa mange Maader interessantere end Fornavnene, men ogsaa vanskeligere at behandle; mange Tilnavne trodser ethvert Tolkningsforsøg, det nytter ikke at søge Hjælp i Ordbøgerne, andre kan være flertydige, men de fleste af dem ser alligevel ud til at kunne gennemskues. I sproglig Henseende er Materialet af stor Interesse, det udvider vort Kendskab til det middelalderlige Ordforraad og giver ældre Eksempler paa mange Ord. Ogsaa i kulturhistorisk Henseende kan der læres adskilligt af det.

---

¹⁾ Danmarks gamle Personnavne. Paa Carlsbergfondets Bekostning udgivet af Gunnar Knudsen og Marius Kristensen †, under Medvirkning af Rikard Hornby. 1.—9. Hæfte. A—Thrugils. Kbh. 1936 ff.

Haandværker-Tilnavnene, som vi her skal beskæftige os med, bringer maaske ikke saa meget Nyt. Vi ved jo ganske god Besked med Haandværksforhold i gamle Dage; der er mange Kilder til Oplysning om det middelalderlige Haandværk, f. Eks. Lavsskraaer, gamle Regnskaber, Museumsgenstande og meget andet, men dog kan Tilnavnene sikkert bringe en eller anden Tilføjelse til det, vi ad anden Vej har erfaret, hvad enten det er om Eksistensen af Fag, vi ellers ikke har hørt noget om, eller Spørgsmaalet om Dateringen af visse Fags første Optræden paa dansk Omraade. Men Statistik kan der ikke bygges paa Tilnavnene. Dels er det meget tilfældigt, hvilke Haandværkere der overhovedet er nævnt i middelalderlige Kilder, og dels er det vel kun et mindre Tal af Haandværkere, der har baaret deres Fagbetegnelse som Tilnavn; der kan f. Eks. være mange Murere, der kun optræder med Navne som Jakob Nielsen eller Peder Olufsen. Paa den anden Side tør det ikke fastslaaes, at alle, der bærer et Haandværker-Tilnavn, selv har udøvet Faget; der er Eksempler paa, at Gejstlige har baaret Haandværkernavne, men i saa Fald viser Tilnavnet i det mindste, at Faget har været kendt paa det paagældende Tidspunkt.

Jeg skal nu bringe en alfabetisk Liste over de mange Slags Haandværkere, som kendes gennem Tilnavnene, idet dog kun de relativt sikre Fagbetegnelser medtages. Først nævnes selve Tilnavnet, derefter bringes, om fornødent, en Oversættelse eller Forklaring. Ses Tilnavnet at være baaret af flere Personer, anføres Antallet af disse, i Regelen kun omtrentlige Tal, da Materialet endnu ikke er bearbejdet. Til sidst nævnes det ældste Eksempel, med Angivelse af Tid og Sted. Som en særlig Gruppe har jeg udskilt de latinske Haandværkernavne.

Aarelader. Herman Aderlater, Ribe. 1418.

Askebrænder. Fikkone, dicto Askebrennere, Ringsted. 1408.

Bager. c. 180. Saxonis Bakæræ, Roskilde. 1347.

Barker, »Barkgarver«? Petrus barkare, Skaane. 1347.

Bartskær, »Barber, Saarlæge«. c. 25. Ekerd Barscher, Flensborg.

1445.

- Becher, Bekker*, ty., »Bager«. c. 80. Johannes Bekere, Kbh. 1370.
- Beckmester*, »Bagermester«. Jep Beckmester, Aarhus. 1495.
- Beledemester*, »Billedskærer«. Henricus Beledemæster, Odense. 1423.
- Beschleger*, ty., »Beslagsmed«? Jacobus Beschleger, Flensborg. 1379—1428.
- Blymand*, »Blystøber, Blytækker«? Peder Blymand, Lisbjerg H. 1486.
- Blymester*, s. Bet.? 8. Mattes Blymester, Aalborg. 1457.
- Bogbinder*. 5. Hans Bogbinder, Kbh. 1494.
- Bolsmidt*, ty., »Boltesmed«? Sebby Bolsmitte, Flensborg. 1407.
- Brolægger*. 3. Pether Brolegger, Kbh. 1486.
- Bruwer*, ty., »Brygger«. 3. Bege Bruwersch, Flensborg. 1399.
- Brygger*. c. 50. Hemmingus Bryggeræ, Roskilde. 1337.
- Bryggersvend*. Jens Bryggerswen, Kbh. 1403.
- Brynjemester*. 2. Hyldebrandi Bryniamestere, Lund. 1334.
- Brøyer*, »Brygger«? 4. Hartwici Brøyer. 1380.
- Budelmager*, ty., »Pungmager«. 3. Klawes Budelmager, Flensborg. 1445.
- Buntmager*. 17. Niels Buntmager, Aalborg. 1431.
- Buntwerker*, ty., s. Bet. Fabianus Buntwerker, Flensborg. 1512.
- Bægermager*. 2. Nys Bekermager, Flensborg. 1476.
- Bødker*, ty. Bodeker. c. 50. Petrus Bodikere, Kbh. 1370.
- Bøsemester*. Margrete Byszemesters, Kbh. 1488.
- Digsmed*, »Grovsmed«? 5. Oloff Digsmedh, Viborg. 1466.
- Drager*. 7. Martinus Draweræ, Kbh. 1370.
- Drejer*. 13. Heneric Dreyer, Flensborg. 1377—90.
- Driver*, »Kalfatrer«? »Kusk«? 11. Johannes Driwæræ, Kbh. 1370.
- Dynemager*. Esbernus Dynemageræ, Kbh. 1370.
- Farver*. 4. Vicke Farwer, Husum. 1477.
- Fejer*, »Polerer«? 2. Pael Ffeyer, Aarhus. 1478.
- Formand*, ty., »Vognmand, Fragtmand«. 11. Hinrik Vorman, Slesvig. 1406.
- Fyrbøder*. Jens Fyrbøder. 1494 (eller 1594?).
- Gerwer*, ty., »Garver«. 2. Kord Gherwer, Slesvig. 1406.
- Glarmand*, »Glarvester«. Pether Glarmand, Aarhus. 1491.

- Glarmester.* 17. Johannes Glarmester, Ringsted. 1404.
- Glasewerter*, ty., »Glasarbejder«. Hinrik Glasewetters. 1455.
- Glasmager.* 5. Bernd Glasmaker, Slesvig. 1406.
- Glasmester.* 4. Clawes Glazemester, Flensborg. 1407.
- Grovsmed.* Niels Groffsmedh, Kbh. 1499.
- Grydermand*, »Pottemager«? Peder Grydermandt, Ribe H. 1494.
- Grydestøber.* c. 45. Anna Grydestøbere, Kbh. 1403.
- Grøpengeter*, ty., »Grydestøber«. 8. Hinrik Grapengeter, Slesvig. 1406.
- Grøper*, ty., »Grydestøber«. 2. Marquard Rennow kaldet Groper. 1365.
- Guldsmid.* c. 140. Hermannum Gulsmith, Lund. 1389.
- Gørdelmager*, ty., »Bæltemager«. Hinrik Gørdelmager, Flensborg. 1476.
- Handskemager.* Gerardo dicto hanskæmakæræ, Næstved. 1261.
- Harniskmager.* 3. Tile Harnskmaker, Flensborg. c. 1420.
- Hattemager.* 2. Anne Hattemagers, Kbh. 1496.
- Heckler*, ty., »Hegler«. Bertrwm Hekelær, Kbh. 1487.
- Hestemøller.* Pawil Hesthemøllere, Køge. 1445.
- Hjulmand.* Seurin Hiwæلمان, Hornum H. 1480.
- Hovsmed*, »Beslagsmed«? Michil Hofsmidh, Aalborg. 1457.
- Hugger*, »Tømrrer«. 10. Clawes Huggher, Slesvig. 1376—1439.
- Huskok.* Hans Huscock, Odense. 1482.
- Hutfilter*, ty., »Hattemager«. 9. Wylke Hotviltter, Flensborg. 1441.
- Kalkslager.* Nis Kalcksleger, Flensborg. 1508.
- Kandegyder*, »Kandestøber«. Madtz Kandegyders, Lund. c. 1496.
- Kandestøber.* 10. Mathias Kannestøber, Lund. 1446.
- Kannegeter*, ty., »Kandestøber«. 13. Hinrik Kanneghiters, Flensborg. 1428.
- Kardrejer*, »Bødker«? Pael Karedreyger, Flensborg. 1514.
- Karmand*, »Bødker«? Niels Karmandt, Odense. 1520.
- Karmmager*, »Karetmager«. Hinric Karmmagars, Maribo. 1462.
- Karver*, »Billedskærer«. Ingemarus Carfer, Kbh. 1370.
- Kedelbøder*, »Kedelflikker«. 4. Kellebøderen, Flakkebjærg H. 1419.
- Kedelmager.* Hemingh Kedelmager, Aarhus. 1488.
- Kedelsmed.* 13. Morten Kellesmets, Roskilde. 1449.

- Kistemager*. Hans Kistemager, Flensborg. 1379—1428.
- Klejnsmed*. c. 35. Hermen klensmet, Husum. 1438.
- Klinker*. 5. Clawes Klinckers, Flensborg. 1451.
- Klipkenmaker*, ty., »Træskomand«. Luder Klipkenmaker, Flensborg. 1498.
- Klipper*, »Haarskærer«? Henrich Klipper, Aalborg. 1473.
- Klokkegyder*, »Klokkestøber«. Nicholaus Klokgyther, Ribe. 1394.
- Klokkemager*. Herman Klockemager, Kbh. 1448.
- Klokkengeter*, ty., »Klokkestøber«. 2. Dyderik Klockengeter, Flensborg. c. 1420.
- Klokkestøber*. 3. Hermen Klockestøbere, Lund. 1454.
- Knivsmid*. 7. Mette Kniffsmed, Odense. c. 1245.
- Knokenhouwer*, ty., »Knoglehugger, Slagter«. 14. Berent Knokenhouwer, Flensborg. 1379—1428.
- Kok*. c. 180. Thagi Kock. Udat. Valdemar II el. IV.
- Koppersleger*, ty., »Kobbersmed«. Grete Copperschleger, Flensborg. 1379—1428.
- Krukkemand*, »Pottemager«? Hermen Cruckeman, Flensborg. 1429.
- Kødmanger*, »Slagter«. 10. Conradh Kødmanger, Flensborg. 1395—1418.
- Køgemester*. 4. Torstenn Kiøgemester, Musse H. 1315.
- Køler*, ty., »Kulsvier«. 8. Kølre, Sønderjylland. 1351.
- Lader*, »Aarelader«? 5. Jacob Later, Kbh. 1463.
- Lemdecker*, ty., »Lerkliner«. Clawes lemdecker, Husum. 1438.
- Lerman*. 2. Christen Nielsen Lerman, Aarhus. 1486.
- Lerslager*. Bern leerslaer, Odense. 1520.
- Lygtmager*. 2. Lyktemaker, Flensborg. 1399.
- Lysesnoer*, »Lysestøber«? 4. Jens Pætherssøn Liwsæsnowe, Kbh. 1448.
- Læstemager*. 2. Tomas Lestemageris, Kbh. 1496.
- Maler*. c. 35. Hans Maler, Slesvig. 1406.
- Maltmager*. Per Maltmakare, Lund. 1493.
- Meler*, ty., »Maler«. 11. Thydyk Meler, Flensborg. 1377—90.
- Mestmaker*, ty., »Knivsmid«. 11. Martinus Messemaker, Flensborg. 1379—1428.

- Mestwert*, ty., »Knivsmed«. 2. Iohan mestwertker, Slesvig. 1457.
- Moldenhauer*, ty., »Trughugger«. Moldenhawer, Svans. 1463.
- Moller, Molner*, ty., »Møller«. c. 35. Henneke Moller, Slesvig. 1353.
- Motesmed*. Betydning? Petrus Motæsmith, Lund. 1348.
- Murer*. c. 20. Matheus Murer, Malmø. 1359.
- Murmand*, jysk, »Murer«. 7. Las Murmand, Randers. 1430.
- Murmester*. c. 50. Thomas Murmester, Roskilde. 1344.
- Mursvend*. 2. Hemmingus Murswen, Kbh. 1370.
- Møller*. c. 60. Bondi mylnær, Ullerup. 1291.
- Møllersvend*. 3. Hans Mülswen, Flensborg. 1379—1428.
- Mønter*. 5. Papæ Myntær, Ribe. 1346.
- Møntmester*. 5. Frwe Marine mynththemesters, Malmø. 1454.
- Negler*, ty., »Sømsmed«. Albertus Neghler, Aalborg. 1404.
- Neteler*, ty., »Naalemager«. Hans Neteler, Flensborg. 1450.
- Nybagere*. Betydning? Martinus Nybagere, Kbh. 1352.
- Orgelmester*, »Orgelbygger«? 3. Anders Orghemester, Kbh. 1488.
- Overskærer*. c. 50. Clawes Overscerer, Slesvig. 1406.
- Pandemager*. Hans Pandemaker, Flensborg. 1498.
- Pansermager*. Hans Pansszermager, Aarhus. 1491.
- Patinemager*, ty., »Træskomager, Tøffelmager«. 2. Henrik som kalless Pathinmagher, Ribe. 1481.
- Pebermøller*. Maaske egl. et Spottenavn; nederty. *Peppermüller* bruges om Ejeren af en ikke ydedygtig Mølle, spottende kaldt *Pfeffermühle*. Katerina Pepermølersk, Flensborg. 1379—1428.
- Peltser*, ty., »Buntmager«. 17. Gyseke Pelzer, Flensborg. 1379—1428.
- Pergamentmager*. Oluff Permentmager, Kbh. 1491.
- Perlestikker*. Hans perlinstycker, Kbh. 1512.
- Pladeslager*. 2. Clawus Pladeslawer, Kbh. 1370.
- Polerer*. Arnt Assgotz pollieres. 1509.
- Possementmager*. Oluf Pusementmager, Kbh. 1491.
- Potter*, ty., »Pottemager«. Peter Potter, Flensborg. 1513.
- Pulvermester*, »Krudtmager«. Hans Puluermester, Kbh. 1487.
- Pungemager*. Boo Pwngemager, Kbh. 1499.
- Pøtke*, ty., »Pottemager«. Potker, Slesvig. 1450.
- Rademager*, »Hjulmand«. 2. Andrea Ratmagere, Kbh. 1481.

- Rebslager*. 8. Beghe Reepslager, Flensborg. 1379—1428.
- Rebvinder*, »Rebslager«. Hermannus Reebwindere, Kbh. 1370.
- Remsnider*, »Sadelmager«. c. 85. Bundi Remsnider, Flensborg. 1379—1428.
- Rishouwer*, ty., »Rishugger«. Johannes Rishower, Flensborg. 1362—1526.
- Sadelmager*. 9. Anders Sadelmager, Kbh. 1448.
- Sadelmagersvend*. Nis Sadelmagerswendt, Aarhus. 1494.
- Sadelvirker*, »Sadelmager«. 2. Johannes Ascerssøn dictus Sadelvirker, Slagelse. 1382.
- Sawmand*. Nis Sawman, Aarhus. 1485.
- Scherer*, ty., »Skærer«, »Bartskær«? Peter Scherer, Helsingborg. 1425.
- Schradere*, ty., »Skrædder«. Oluff Schradere, Roskilde. 1422.
- Schroderknecht*, ty., »Skræddersvend«. Thideke Schroderknecht, Flensborg. c. 1420.
- Sedeler*, ty., »Sadelmager«. 2. Hinrik Zedeler, Slesvig. 1406.
- Sejrmager*, ty., »Urmager«. Dithrik Sigermager, Aarhus. 1491.
- Semmelbecker*, ty., »Simmelbager, Hvedebrødsbager«. Jacobus Semmelbecker, Slesvig. 1485.
- Skedemager*. Abele Schedemakers, Flensborg. 1428.
- Skibbygger*. 11. Anders Skibbygger, Aalborg. 1441.
- Skeefmaker*. Betydning? Skeefmaker, Flensborg. 1379—1428.
- Skiller*, ty., »Skjoldmager«. 4. Tideman Skiller, Malmø. 1397.
- Skinder*, »Garver«. c. 55. Nicolaus Skinner, Saksild. 1346.
- Skomager*. c. 110. Peder Skomager, Hjelmslev H. 1319.
- Skrædder*. c. 550. Syluester skreders, Odense. c. 1245.
- Skrøder*, ty., »Skrædder«. c. 170. Gødekino Skrødere, Roskilde. 1340.
- Skærer*, »Haarskærer«? 2. Morten skere, Svendborg. 1485.
- Slagter*. 2. Gerd Hanssøn Slacter, Aalborg. 1459.
- Smed*. c. 1000. Tuki smilr paa Hørning- og Grensten Runestenene; Hænikæ Smith, Kalundborg. 1291.
- Smedemand*. 2. Tymme Smedeman, Svans. 1464.
- Smedesvend*. Clemen Smedeswend, Aarhus. 1498.
- Snedker*. 17. Claus Snideker, Aalborg. 1441.

- Snider*, »Skrædder«? »Billedskærer«? 3. Hennicke Snidere, Kalundborg. 1424.
- Soldemand*, »Soldmager«? Peter Soldemand, Sundeved. 1483.
- Soldmager*. Olef Soldemaker, Als. 1483.
- Speger*, »Røgmand«? 6. Henniche Specker, Hads H. 1379.
- Spolemand*. Hans Spoleman, Slangerup. 1460.
- Sporesmed*. 12. Andreas Sporesmyth, Kbh. 1370.
- Stakensnider*, ty., »Stageskærer«. Henrich Stakensnyders, Slesvig. 1484.
- Steger*. 11. Jens Stegers, Roskilde. 1346.
- Stenpikker*, »Brolægger«. Jep Stinpikker, Aarhus. 1485.
- Stenwerker*, ty., »Stenhugger«. Lambert Stenwerkes, Skanør. 1399.
- Stolemager*. Jesse Stolemaker, Flensborg. 1484.
- Strygemager*, »som laver Strygespaan«? Magnus Strygæmaker, Laholm. 1399.
- Stryger*, »Kornmaaler«? 6. Jep Strygere, Kbh. 1496.
- Støber*. 3. Johannes Støpæræ, Roskilde. 1346.
- Suder*, »Skomager«. c. 250. Tacho Sutæræ, Vendsyssel. 1355.
- Suderbager*. Betydning? Johannes dictus Suderbagere, Næstved. 15. Aarh.
- Sudersvend*. 2. Sueren Jenssen Suderswend, Aarhus. 1485.
- Svarver*, »Drejer«. 16. Sveno Swarver, Nordjylland. 1345.
- Sværdfejer*, »Sværdpolerer«. 28. Hans Sverdfegger, Svendborg. 1438.
- Sværdsliber*. Andreas Niclissz dictus Swersliber, Vendsyssel. 1395.
- Sømmer*, »Skrædder«? Petrus Sømmer, Lund. 1395.
- Taskemager*. 2. Detmer Taschemaker, Flensborg. c. 1420.
- Tegeler*, ty., »Teglbrænder«. 7. Hinrik Tegeller, Flensborg. c. 1450.
- Teglmester*. 2. Herman tegelmester. 1495.
- Teglslager*. 22. Nicolaus Tighlslaweræ, Roskilde. 1386.
- Tensnider*, »som skærer Rokketene«. Marine Tenesnyders, Flensborg. 1399.
- Trøjestikker*. Suno dictus Troiæstikkæræ, Lund. 1348.
- Tvætterske*. Ælsæbe thwetterske, Kalundborg. 1474.
- Tækker*. 4. Lasse Teckere, Roskilde. 1351.
- Tøjmager*, »Harniskmager«. Woghæn toymagær, Jested v. Ribe. 14. Aarh.

- Tømmemager.* Jess Tømmager, Viborg. 1487.
- Tømmerknecht.* Herman Tymmerknecht, Flensborg. 1450.
- Tømmermand.* c. 75. Petrus Tymberman, Randers. 1354.
- Tømmersvend.* Jes Lassen Temerswend, Randers. 1497.
- Tømrer.* Jens Tymbere, Stege. 1418—52.
- Tømsleger,* ty., »Tømmespinder«. 9. Jacob Tomslegher, Flensborg. 1441. Hans Tømelslawere, Kbh. 1496.
- Tøndemager.* Nis Tønnemager, Viborg? 1498.
- Ungsmed,* maaske »Vognsmed«, da *Vogn* paa Vestjysk udtales *uwn*. Nis Jennsen Vngsmed, Hing H. 1474.
- Wagner,* ty., »Karetmager«. 2. Seueren Jenssen Waghner, Aarhus. 1482.
- Vandsnider,* ty., »Gevantskrædder«. Gerdh Wandhsnidher, Aalborg. 1467.
- Wegener,* ty., »Karetmager«. 6. Johannes Wegener, Slesvig. 1439.
- Velhauer,* ty., »Fælhugger, Hjulmand«. 3. Jacob Velehauer, Flensborg. 1420.
- Verwer,* ty., »Farver«. 9. Drewes Verwer, Husum. 1438.
- Wisker,* »Sværdfege«? Pether Wisker, Kbh. 1487.
- Vogndriver.* 2. Jwen wogndriuer, Flensborg. 1452.
- Vognfører.* 3. Hans Wagenfør. Aalborg. 1441.
- Vognkarl.* 6. Knut Wagnkarls, Kbh. 1432.
- Vognmand.* 4. Peder wognmandt, Aarhus. 1401.
- Vognsvend.* 3. Olaus Voghenswen, Skovkloster. 1467.
- Værkmester,* »Forfærdiger af Armbrøster, Bøsser«. c. 60. Johanni Werkmester, Bangsbo. 1364.
- Vævemester?* Erik Wiffuemester, Roskilde. 1479.
- Væver.* 6. Anders Væuææ, Roskilde. 1461.
- Æskemand.* 2. Anders Eskeman, Sallinge H. 1493.

Latinske Tilnavne.

- Barbitonsor,* »Bartskærer«. Bartholomeum barbitonsorem, Odense. 1493.
- Amphorifusor,* »Kandestøber«. Petrus Amphorifusor, Landskrona. 1491.
- Aurifaber,* »Guldsmed«. 8. Swenonis Aurifabri, Roskilde. 1359.

- Cocus*, »Kok«. 4. Johannem Cocum, Sjælland. 1288.
Epitonsor, »Overskærer«. Andreas Epytonsor, Lund. 1416.
Faber, »Smed«. 20. Hennike faber, Kbh. 1370.
Langsutor. Betydning? Hermæth Langhswtor, Vestjylland. 1350.
Lapiscida, »Stenhugger«. Regnarus lapiscida, Lund. 13. Aarh.
Lotrix, »Tvætterske«. 2. Botildi lotrici, Lund. 1358.
Molendinarius, »Møller«. Johannes molendinarius, Lund. 13. Aarh.
Monetarius, »Møntslager«. 2. Haquinus Monetarius, Lund. 13. Aarh.
Murator, »Murer«. Petrus Murator, Kbh. 1370.
Pellifex, »Buntmager«. 3. Johanne pellifice, Ringsted. c. 1260.
Pelliparius, »Garver«. Svenoni Pellipario, Lund. 1410.
Pictor, »Maler«. Johannes Pictoris, Roskilde. 1413.
Pistor, »Bager«. 22. Pistor Thorkyllus, Lund. 13. Aarh.
Portator, »Drager«. 3. Boecius Portator, Flensborg. 1379—1428.
Sartor, »Skrædder«. 33. Nicholaus Sartor, Slangerup. 1349.
Sellator, »Sadelmager«. Jacobus Sellator, Kbh. 1370.
Sutor, »Suder, Skomager«. c. 90. Karolus Sutor, Næstved. 1309.

I Tilnavnene faar vi en særdeles fyldig Repræsentation af Haandværkernavnene, men ingenlunde nogen udtømmende Liste over dem; vi savner f. Eks. gamle Fag som *Kurvemager* og *Gørtler*, hvad der maa bero paa en Tilfældighed. Men de fleste Faggrupper er dog repræsenterede. De dominerende er *Smedene*, med c. 1000 Eksempler; dernæst kommer *Skrædder* (*Schröder*, *Sartor*) med c. 750 og *Skomager* (*Suder*, *Sutor*) med tilsammen c. 450; lidt lavere ligger *Bager* (*Becker*, *Pistor*) med c. 280, *Kok* med c. 180 og *Guldsmed* med c. 150. Bygningshaandværkere som *Tømrer* og *Murer* ligger under 100, og *Maler* naar knap 50. *Møllere* er der omtrent 100 af, *Brygger* overstiger 50, hvorimod *Slagter* (*Kødmanger*, *Knockenbauer*) kun udviser c. 25. Jeg skal ikke her fortsætte med at opregne de forskellige Fag, selv om det ikke er uden Interesse at se, hvilke der har floreret stærkest og skabt de fleste Tilnavne, for som statistisk Materiale duer det alligevel ikke. Det kan vi se af, hvordan Forholdet er med *Væverne*. Naar vi har c. 750 *Skrædder*- og c. 50 *Overskærer*-Tilnavne, maa vi

antage, at der ogsaa har været en hel Del Vævere i Landet, men mærkværdigt nok er der ialt kun 6 Personer, der har baaret Væver-Tilnavnet, og det er der jo intet Forhold i, selv om der ogsaa maa regnes med en betydelig Indførsel af udenlandske Klædevarer.

En særlig Interesse frembyder de talrige Specialfag, som Navnene bærer Vidnesbyrd om; paa visse Omraader synes Fagspecialiseringen at være drevet endnu videre end Tilfældet er i Nutiden; man behøver blot at nævne Fag som *Bægermager*, *Dyнемager*, *Kistemager*, *Lygtmager*, *Læstemager*, *Pandemager*, *Pebermøller*, *Pungemager*, *Skedemager*, *Strygemager*, *Tensnider* og *Æskemager*. Man skulde synes, at saa snævre Rammer for en Virksomhed maatte give sin Indehaver et magert Levebrød, men ligesom en Sadelmager i vore Dage bestiller meget andet end at sy Sadler, og en Guldsmed arbejder i andre Metaller end Guld, har disse Specialister i gamle Dage vel ogsaa kunnet paatage sig beslægtet Arbejde af forskellig Art.

Nylig har Træskomageriets Historie i Danmark været Genstand for Behandling. I »Sprog og Kultur« 1944 har Harald Nielsen som Indledning til en Skildring af Træskomageriet i Rye Sogn i 19. Aarhundrede været inde paa Spørgsmaalet, og han siger, støttet til Oplysninger fra Dr. Axel Steensberg og Professor P. Skautrup, at Træsko ikke er ældre herhjemme end omkr. 1500. Før den Tid gik man med Læderfodtøj. Sandsynligvis har vi herhjemme lært Kunsten at lave Træsko af Hollænderne. Det formentlig ældste Vidnesbyrd om Træskoens Tilstedeværelse her i Landet er fundet af Prof. Skautrup i et dansk Haandskrift fra 1481 (AM 23, 8vo), hvori der findes en Tegning af en »Fynbo-træsko«.

Her kan Tilnavnene give visse supplerende Oplysninger. Ganske vist mangler *Træskomager* og *Træskomand* blandt Tilnavnene, hvad der jo kunde stemme godt med Antagelsen af, at Træskomageriet skulde være et Fag, som først kom frem ved Aar 1500. Men vi træffer Eksempler paa tyske Betegnelser for disse Haandværkere, nemlig *Patinemager*, middelnedertysk *Pattinenmaker* »Træskomager, Tøffelmager«, og *Klipkenmager*, middel-

nedertysk *Klippekenmaker* »Træskomager«. Det første kender vi fra Ribe: Henrik som kalles Pathinmagher, 24. Juni 1481, og fra København: Gywde Patynmagerske, 17. Juni 1492. Det andet kender vi fra Flensborg: Luder Klipkenmaker, 1498. Iøvrigt kender vi fra Middelnedertysk ikke ganske faa Betegnelser for Træsko og Trætøfler: *Holsken, Holtschen, Holschen* (d. e. *Holzschuhe*), *Klapglotzen, Klippen, Klipken, Klotzen, Klumpen, Pattinen*²⁾ og *Trippen*; nogle af Ordene er belagt allerede fra 14. Aarhundrede. De mange Ord betegner forskellige Slags Træsko og Trætøfler; saaledes er *Pattinen* nogle særlig høje Træsko eller Tøfler, medens *Klipken* er Tøfler med Træbund og Overlæder, men uden Hæl-kappe. Begge Slags Fødtøj er Luksustræsko og har særlig været brugt af Kvinder. Navnet *Klipken* er et helt Lydmaleri; man ligesom hører de rappe Trin klip-klappe over de toppede Brosten. Terminologien viser ganske bestemt, at disse Træskoformer er indkommet fra Tyskland, hvad der ogsaa i geografisk Henseende stemmer godt med, at de først optræder i Ribe og Flensborg. Jeg har foreløbig ikke fundet andre Træskospor blandt Tilnavnene, men i et Vokabular fra 1514 (citeret af Kalkar) finder vi endvidere Ordene *klodse* og *klodssemagere*, der ogsaa er tyske Laaneord. Alle Forhold taget i Betragtning vil det derfor være rimeligt at drage den Slutning, at den samlede Træfødtøjs-Teknik er indkommet fra Tyskland i det 15. Aarhundrede, og ikke, som antaget af Dr. Steensberg og Prof. Skautrup, fra Holland.

Iøvrigt vilde jeg tro, at Haandværker-Tilnavnene ogsaa for andre Fags Vedkommende kunde oplyse et og andet om Fagenes Alder og Herkomst, men det maa andre om; jeg har kun villet pege paa Materialets Kildeværdi i saa Henseende.

Naar Listen udviser saa mange rent tyske eller tyskfarvede Fagbetegnelser, er det i nogen Grad fordi vi igennem de bevarede

---

²⁾ Ordet er ikke af tysk Oprindelse, men indkommet fra de romanske Sprog og gaar tilbage til det middelalderlatinske *patinus*, der af Du Cange defineres som »Sandal af Træ, der med Læder er fastgjort til Foden, undertiden ogsaa jernbeslaet«. Jfr. fransk *patin* »Sko med tyk Træsaal, Skøjte« og italiensk *pattino* »Skøjte«. Muligvis stammer vore Træsko og Trætøfler derfor til syvende og sidst fra de sydeuropæiske Træsandaler.

»Broderlister« fra Gilder og Lav i Flensborg og Slesvig ved særlig god Besked med Haandværkerne i disse Byer; takket være disse Byers Beliggenhed maa der tidlig være sket en ret betydelig Indvandring af tyske Haandværkere her, men iøvrigt viser Materialet, at disse ogsaa har kunnet finde Vej til andre danske Købstæder, om end ikke i samme Omfang. Men allerede den Omstændighed, at Flertallet af de danske Fagbetegnelser, f. Eks. *Bødker*, *Garver*, *Skrædder*, *Snedker*, og overhovedet Sammensætningerne med *-mager*: *Buntmager*, *Sadelmager*, *Skomager* o. s. v., er oprindelig tyske Laaneord, viser, at Haandværket i overvejende Grad hører til den Kulturstrøm, der er tilflydt os sydfra.

De latinske Fagbetegnelser, som jeg har opført særskilt, er langtfra saa talrige. Da de næsten udelukkende forekommer i Dokumenter eller Tekster, som er affattet paa Latin, maa man i Almindelighed gaa ud fra, at det er danske (eller tyske) Tilnavne eller blot Standsbetegnelser, der er blevet oversat til Latin, og overhovedet maa det anses for meget tvivlsomt, om nogen Haandværker i Middelalderen har baaret et latinsk Tilnavn; derimod kan et saadant naturligvis være baaret af latinkyndige Gejstlige, som har fundet det interessant at anlægge saadanne Navne. Der findes saaledes flere middelalderlige Prælater, der har heddet *Cocus*, *Faber* o. lign., og i Renæssancetiden bliver det en Mode at bære latinske eller latiniserede Navne; vi finder bl. a. Præstenavne som *Agricola* »Bonde«, *Aurifaber* »Guldsmed«, *Cypræus* »Kobbersmed«, *Hortulan* »Gartner«, *Pistorius* »Bager«, *Prætorius* »Foged«, *Sadolin* »Sadelmager« og *Sartorius* »Skrædder«.

Kære Professor Fabricius, nu naaede jeg endelig til et Sted, hvor jeg kan faa Plads til Deres berømte Navn. Jeg har allerede væltet mine Seddelkasser af for Deres Fod og vist, at Navnet ikke forekommer i dansk Middelalder, og jeg kan tilføje at heller ikke udenfor Danmark har jeg fundet middelalderlige Spor af det, hvorimod det i 16. Aarhundrede kommer frem i flere europæiske Lande. Navnet kan derfor ikke være nogen direkte Fortsættelse af det klassisk-latinske Navn *Fabricius* — hvor tiltalende det ellers vilde være at bringe Dem i Familie med den berømte Gajus Fabricius Luscinius, der fordrev Pyrrhus fra Italien, og som for Eftertiden stod som et Mønster paa gammelromersk Dyd og Ret-

sindighed. Nej, det maa, som ogsaa almindelig antaget, være et latinsk Tilnavn, som er dannet i Renæssancetiden eller senere.

Ret beset er Navnet et Adjektiv, afledt af Substantivet *faber* »Smed« med Suffixet *-icius*, med hvilket man, i Henhold til Madvig, Latinsk Sproglære § 186, danner Adjektiver, som betegner Stof eller Enhøren til. Som Paralleller til Adjektivet *fabricius* »smedelig, hvad der hører til en Smed« skal nævnes *gentilicius* »som angaar gentiles, Familiemedlemmerne«, *natalicius* »som hører til Fødselsdag«, *patricius* »som hører til patres; adelig«, *sodalicius* »som hører til Kammeratskab«, *sputalicius* »som er til at spytte ad« og *venalicius* »som hører til Køb eller Salg«. Og der er enkelte andre, men Gruppen er ikke særlig talrig.

Muligvis har H. Bahlow (Deutsches Namenbuch p. 110) Ret i, at Kendskabet til det berømte latinske Slægtsnavn *Fabricius* har været Grunden til, at tyske Humanister af Navnet *Schmidt* har oversat dette Navn til *Fabricius*. For Danmarks Vedkommende synes Forholdet at være det, at *Fabricius* er blevet antaget som Slægtsnavn af Præster, der nedstammede fra en Smed. Navnevalget vidner i saa Fald om solide latinske Kundskaber; man har været Ekspert i Orddannelseslæren og vidst Besked om, at med Suffixet *-icius* danner man Adjektiver, som betegner et Tilhørsforhold. Begrebet »Smedesøn« lod sig ikke udtrykke elegantere end ved Ordet *Fabricius*. Et inderligere Tilhørsforhold kan jo ogsaa vanskeligt tænkes. Den fabricianske Genealogi skal jeg ikke her komme ind paa, den er grundigt behandlet andetsteds, men ogsaa den fører tilbage til Smeden som Stamfader.

Det danske Haandværk har alle Dage været anerkendt for solidt og elegant Arbejde. Naar jeg, i taknemlig Erindring om vort mangeaarige Samarbejde og Venskab, er med til at hylde Dem, Professor Knud Fabricius, paa Deres Halvfjersdaarsdag, har jeg derfor valgt et Emne, som har Tilknytning til det gamle Haandværk, hvis bedste Traditioner — jeg har næsten Lov at sige Familietraditioner — De altid har vidst at holde i Ære, og alt, hvad der er udgaaet fra Deres »Værksted«, er derfor gedigent Arbejde. — »Dansk Arbejde« i Ordets bedste Forstand.

BEMÆRKNINGER TIL KOLDING SKOMAGERLAVS HISTORIE

Af Helge Søgaard.

Skønt Kolding altid har været en lille By, har den dog som oftere omtalt haft et rigt udviklet Lavsvæsen¹⁾. Man maa imidlertid her som andre Steder i Provinsen stemme sine Fordringer ned, og udtrykt i Medlemstal har Lavene i Sammenligning med Hovedstadens været smaa. Fra Lavenes Slutningstid, da de afgjort havde naaet deres største Omfang, findes en Oversigt²⁾, der viser Forholdene 1853. Der fandtes paa den Tid følgende, hvis Medlemmer fordelte sig, som nedenstaaende Tabel viser det.

Haandværkerlav i Kolding 1853.

	Mestre	Svende	Drenge	Frimestre	Ialt
Handskemagerlavet ..	7	2	0	0	9
Sadelmagerlavet	10	9	8	0	27
Skomagerlavet	50	20	18	0	88
Skræderlavet	19	12	9	0	40
Smedelavet	16	9	14	1	40
Snedkerlavet	18	15	16	1	50
I alt...	120	67	65	2	254

1850 havde Byen 2865 Indbyggere, saa omtrentlig regnet har hver tiende været udøvende Haandværker. De enkelte Tal viser, at de forskellige Fag endnu stod paa et gammelt Stade. Antallet

---

¹⁾ P. Eliassen: Kolding, Kolding 1910, 378 ff., Georg Bruun og Niels Jacobsen: Koldings gamle Lav, Særtryk af »Byraadsbogen« 1938—40.

²⁾ Indberetninger fra Amtmændene om Antallet af de i de enkelte Købstæder bestaaende Laug samt om disses Tilstand, afgivne i Henhold til Cirkulære af 1. April 1853, Journ. Nr. F. 857, Rigsarkivet. Indenrigsministeriet, 1. Dept.

af Mestre er næsten lige saa stort som af Svende og Lædrengene tilsammen. Der har været mange smaa Værksteder, hvor Indehaveren selv har arbejdet, ofte alene, undertiden med en Svend eller Dreng til Hjælp.

Foruden de i 1853 eksisterende Lav har Kolding haft to endnu — Bagernes og Feldberedernes. Det første ophørte 1775, men dets Privilegium, der indskrænkede Hvedebrødsbagernes Antal til 6, havde Gyldighed lige til 1843, et Vidnesbyrd om at almindelige Haandværkeres Erhvervsmonopol under Enevælden ikke var afhængigt af Lavsordningen. Feldberederlavet var endnu til 1800.

Tabellen viser et Billede, som ikke er forskelligt fra det, andre Provinsbyer frembyder. Handskemagerlavet er i Tilbagegang uden Tilgang af Lærlinge, medens det i det 18. Aarhundrede havde haft gode Kaar, Sadelmagerlavet er lille, og Faget havde i Provinsbyerne i øvrigt kun Lav i Aalborg, Odense og Horsens. Som alle andre Steder var Skomagerne de talrigeste.

Det vilde være en interessant og udbytterig Opgave at undersøge Traditionen mellem Haandværkerne. Man vilde paa Forhaand være tilbøjelig til at tro, at deres stærke Vedhængen ved Lavstvungen og høje Vurdering af denne Organisations Fordele vilde have bevaret en Mængde Overleveringer om Lavenes Alder og Funktion, men i de allerfleste Tilfælde har man haft en yderst kort Hukommelse, og nogen virkelig Tradition om Lavets Alder og Historie har kun været til Stede hos de færreste og da altid støttet paa en skriftlig Overlevering af en eller anden Art. Naar Snedkerne i Kolding kunde føre deres Lav tilbage til dets Oprettelse 1598, skyldtes det udelukkende den Omstændighed, at de havde bevaret deres originale Skraa fra dette Aar, og Skomagerne anede i 1800 intet om den lange Historie, deres Lav besad, idet de ved en Indberetning dette Aar til Danske Cancelli kun meddelte, at de havde Artikler af 4. Nov. 1682. Det var Enevældens almindelige Lavsvedtægter, som var blevet indført over hele Landet efter Regeringens kraftige Indgriben ved Forordningerne af 23. Dec. 1681 og 6. Maj 1682³⁾. Man maa saaledes stille sig

---

³⁾ Cirkulære 1. Febr. 1800 angaaende i hvilke Købstæder der findes Laug og om disses Hjemmel herfor, Danske Canc. 5. Dept. Rigsarkivet.

meget forbeholden over for den sikkert noget overvurderede Tradition hos Haandværket, der næppe vilde have undladt at anføre alle de Beviser paa høj Ælde, der kunde fremskaffes, fordi Stoltheden over at høre til et Lav, hvis Begyndelse strakte sig tilbage til en graa Fortid, atter og atter træder frem. Et Lavs Historie burde kunne studeres gennem den Overlevering, det selv har efterladt i sit Arkiv, men det er kun sjældent, at denne Vej er farbar, og det vil ofte vise sig, at de store Trængselsaar for Haandværket under Christian den Femte er den yderste Grænse, hvortil man kan trænge tilbage i Provinsen. Ikke sjældent, som det er Tilfældet for Skomagerne i Kolding, kan man kun naa tilbage til det 18. Aarhundredes Midte.

Det er for Skomagernes Vedkommende saa meget mere beklageligt, som enkelte Antydninger viser, at Lavet maa være meget gammelt. Det ældste Vidnesbyrd om dets Tilværelse er et Signet, i sin Tid fundet ved Hollænders Teglværk. Det er cirkelrundt, i Midten med et Vaabenskjold med to Skomagerredskaber og udenom en Indskrift i Minuskler: *Sigillū convivij cutorum in Coldinge*. Det maa formentlig henføres til det 16. Aarhundrede før Reformationen. En tilsvarende Omskrift, ligeledes med *cutorum* for *sutorum*, findes paa Svendborg Skomageres Segl, der stammer fra samme Tid. Signetet er det eneste Vidnesbyrd om Kolding Skomagerlav før 1536, og fra den følgende Tid er Meddelelserne lige saa sparsomme.

Paa Museet for Koldinghus Len gemmes en Tinkande med en Terning i den gennembrudte Bund. Den har Indskriften: *Hans Jacob Fries Vorsteher, Peter Hinrich Knutzen Krugvater, Johan Christian Lange Altgesell. 1567*. Kanden er blevet henført til den Tid, Aarstallet angiver, men næppe med Rette. Lykkebægeret — som Navnet er paa disse Genstande — hører efter sin Form at dømme snarest til i Tiden omkring 1700, og et Svendelav med Vorsteher, Krugvater og Oldgesell er ikke dokumenteret fra andre Kilder fra en saa tidlig Tid. Selv i en saa fremskreden By som Helsingør nævnes en Svendekro først i Smedesvendenes Artikler af 1591⁴⁾, og endelig er Skikken med flere Fornavne ukendt

4) Laurits Pedersen: Haandværksskik i helsingørske Lav, Helsingør 1917, 51.

i Danmark i det 16. Aarhundrede. Bægeret maa derfor udgaa af Rækken af gode og troværdige Kilder.

Skomagernes Lavsret nævnes første Gang 13. Okt. 1579 i Anledning af en Klage fra Faget over, at mange brugte Erhvervet uden at staa i Lavet, og at fremmede Skomagere fra Landet og andre Steder blev optaget i Byen og arbejdede i Borgernes Huse, samt at fremmede Skomagere solgte Sko og Støvler paa Tider, da der ikke var noget frit Marked. Magistraten fik Ordre til at sørge for, at Lavets Rettigheder blev overholdt, men det har dog næppe hjulpet stort, da en lignende Befaling maatte udstedes det følgende Aar⁵).

Skomagerne og Smedene havde en Ligbaare i Fællesskab. Efter hvad J. J. Fyhn har meddelt, stammede den fra 1728, og først 1811 ophørte Fællesskabet i Ligbæring for de to Lav, hvorefter Skomagerne fik deres egen Ligkasse⁶).

1752 begynder Overleveringen i Lavet med en Protokol for Mestrene. Den suppleres med en tilsvarende for Svendelavet, der begynder 1769 og gaar til 1838⁷). I Tiden 1752—1861 optoges i alt 135 Mestre, der fordeler sig gennem Aarene paa følgende Maade:

1752—60.....	7
1761—70.....	9
1771—80.....	7
1781—90.....	4
1791—1800.....	10
1801—10.....	10
1811—20.....	20
1821—30.....	13
1831—40.....	12
1841—50.....	23
1851—60.....	20
1861.....	0
1752—1861.....	135

⁵) Kanc. Brevbøger 13. Okt. 1579 og 14. Juni 1580.

⁶) Mesterlavets Prot. fol. 71 v.

⁷) Begge findes i Museet for Koldinghus Len, der velvilligst har tilladt Benyttelsen.

Tallene er meget karakteristiske med det udprægede Minimum i Decenniet 1781—90, der som bekendt tidligere er paavist som en kritisk Periode for Tilgangen til vore Provinsbyers Erhvervs-liv⁸⁾, meget talende er ogsaa Nedgangen 1821—40, hvor de trange Aar ikke fristede til at nedsætte sig som selvstændig Mester. Hvor kritisk Tilstanden har været, ser man af det Træk, at enkelte Mestre frasagde sig Medlemsskabet. Det gjaldt Hans Chr. Boldt, der 14. Okt. 1793 fremstod for aaben Lade og sagde sig fri for al Ret og Rettighed, som han havde til Kolding Skomagerlav⁹⁾. Han var blevet Mester 1791, saa Glæden over denne Titel var kun kort. Anders Mortensen udtraadte 1814, men det lykkedes ham dog at komme ind igen 3 Maaneder efter¹⁰⁾. Jakob Kripping, der var blevet Mester 1811, frasagde sig sine Lavsrettigheder 1825¹¹⁾.

Det har for Provinslavene været et tvivlsomt Gode, at de ved Lavsartiklerne i 1680'erne blev inddraget under Regeringens Kontrol og blev underkastet de Regler, Centraladministrationen i København fastsatte. Lavsartiklerne har muligvis været meget gode for de store Organisationer i Hovedstaden, for Provinsens smaa Lav passede de ikke, men var som en Kæmpes Klæder til en Dværge Legeme. De blev da heller ikke overholdt. Hvad den svenske Gesandt i 1698 skrev om Danmark, at der ikke fandtes et Rige i Verden, hvor der udkom saa mange Love og Forordninger, og hvor de mindre blev overholdt¹²⁾, finder sin fulde Stadfæstelse hos Skomagerne i Kolding. Det gamle Mestersvendear var for Provinsens Vedkommende ophævet 1832, men ikke desto mindre vedblev man at kræve det overholdt. Den første, der blev Mester uden denne Forsinkelse, var Carl Jørgensen 1849¹³⁾. Før 1832 var man imidlertid villig til at stryge det mod nogle Modydelse fra Svendens Side. I et Møde 9. Okt. 1830 blev det vedtaget af hele Lavet, at en Svend straks kunde blive Mester, hvis

⁸⁾ Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid, 50 ff. (Acta Jutlandica IV, 2).

⁹⁾ Mesterlavets Prot. fol. 46 v.

¹⁰⁾ Mesterlavets Prot. fol. 80 v—81 r.

¹¹⁾ Mesterlavets Prot. fol. 110 r.

¹²⁾ Danske Saml. II R., 6. Bd., 52.

¹³⁾ Mesterlavets Prot. fol. 158 r.

han giftede sig med en Mesterenke¹⁴). 1774 var det vedtaget, at den Svend, som ægtede en Enke, kun skulde betale 6 Rdlr. til Lavet, og ganske vist skulde Mesterstykket skæres paa Lavshuset, men han fik den Begunstigelse at maatte sy det hjemme uden Kontrol¹⁵). De 6 Rdlr. var en overordentlig billig Betaling for at blive Mester, da Omkostningerne var meget højere, i 1801 i alt 16 Rdlr.¹⁶). I Kolding var man dog billigere end i Ribe. Her var Udgifterne ved at blive Mester over 38 Rdlr.¹⁷). Efter Møntforandringen viste det sig da ogsaa, at man ikke kunde blive ved de lave Takster. 1817 fastsattes følgende Betaling for Mesterstykket. Den Dag, Lavet samles for Indskrivning til Mesteraar, 4 Rdlr., til Lavsskriveren 2 Mk., til Fattigbøssen 1 Mk. Naar der skæres Mesterstykke, betales 2 Rdlr. og til Magistraten 4 Rdlr., Afkortning af Mesteraaret kostede 8 Rdlr. Desuden skulde Lavet have 20 Rdlr. og Lavets Fattigbøsse 2 Rdlr., hvis der fandtes Fejl ved Læderets Tilskæring. Den Dag, Mesterstykket blev forevist, betaltes 4 Rdlr. for Samlingen af Lavet, 2 Rdlr. til Oldermændene, 2 Rdlr. til Lavets Fattige, 1 Rdlr. i Tidepenge, 1 Rdlr. til Lavsskriveren og 3 Mk. til Fattigbøssen, som desuden skulde have 2 Rdlr., hvis der var Fejl i Syningen. Tilsammen blev det 53 Rdlr., beregnet i Sølvværdi¹⁸).

Saa mange Afgifter var ganske mod Loven, og man kan vanskeligt vægre sig mod den Tanke, at de var saa store, fordi der paa denne Tid var mange, der vilde være Mestre. Decenniet 1811—20 viser en Stigen paa 100 pCt. mod det foregaaende.

Om Mesterstykket kan i øvrigt bemærkes, at det i 1847 blev vedtaget, at det skulde bestaa i et Par ungarske Støvler, 14 Tommer lange i Skafterne og udvendigt spandet med hul Naad og syet med opstukken Rand. De skulde forevises affumlede uden at blokkes eller sværtes i Skafterne¹⁹). Paa denne Tid blev Læ-

14) Mesterlavets Prot. fol. 123 v.

15) Mesterlavets Prot. fol. 317 r.

16) Mesterlavets Prot. fol. 318 r.

17) Jy. Saml. 2, II, 21.

18) Mesterlavets Prot. fol. 88—89.

19) Mesterlavets Prot. fol. 314 v.

deret glattet eller affumlet med et Fummelholt, formentlig svarende til den nu anvendte Spidsknogle²⁰). Til Mesterstykket hørte desuden et Par Dame-Korksko.

Bortset fra Ribe og Tønder, hvor gamle Haandværkertraditioner havde hjemme, har ingen Købstad paa den jyske Vestkyst haft Lav. Medens en Svend, der blev udlært i Kolding, kunde faa Arbejde alle Steder paa sin Vandring, gjaldt dette ikke for Skomagere, der ikke var udlært hos Lavsmestre, men saadanne Mestre kunde som »bisatte Mestre« slutte sig til Lav i andre Byer, hvorved deres Svende opnaaede de samme Begunstigelser som de i et Lav uddannede. Kun 3 udenbys Mestre søgte til Skomagerlavet i denne Anledning. De stammede alle fra Varde. Begyndelsen skete med Peder Falk Dyreby, som 16. Marts 1818 blev optaget i Lavet. I den Kontrakt, der blev sluttet, blev det bestemt, at Læredrenge skulde staa 5 Aar i Lære, Forbundtere 2 Aar. Udlærlingene fik Ret til at aflægge Svendeproeve i Varde og skulde blot indsende Magistratens Attest for at have bestaaet, hvorefter han fik Ret til at drage paa Vandring under Navn af Koldinger. Om denne Betegnelse skal der senere tales²¹). Endnu 2 Mestre fra Varde blev samme Aar optaget i Lavet²²).

Lavets vigtigste Opgave og egentlige raison d'être var at hævde Monopolet for Medlemmerne. Det kom frem allerede 1579—80, og der er næppe Tvivl om, at især Landskomagerne har trængt Lavet haardt. Det viser sig bl. a. i den Skrivelse til Stiftamtet fra Magistraten, der er aftrykt i Taubers »Breve fra Kolding«, 89—91, hvori det foreslaas, at ingen af de Drenge og Svende, som har lært i Kolding, maa nedsætte sig ude paa Landet under Paaskud af at sy Bøndersko (hvad der var tilladt efter Danske Lov 3—13—23), men at de skal være forpligtet til at blive i Byen, med mindre de ganske frasagde sig Haandværket og stillede Lavet Kaution herfor. Modsætningen mellem Haandværkere paa Landet og i Købstaden gaar helt tilbage til Middelalderen²³), og frembyder

²⁰) Velvillig Oplysning af Skomagermester Bruun, Aarhus.

²¹) Mesterlavets Prot. 316.

²²) Mesterlavets Prot. fol. 92 v, 93 r.

²³) Jvfr. f. Eks. Slagelses Skomagersvendes Skraa fra ca. 1450, C. Nyrop: Gilde- og Lavsskraaer II, 135.

mange endnu uopklarede Sider, her skal det blot fremhæves, at Lavet maatte holde Justits baade udadtil og indadtil. 1808 vedtog det, at man ikke maatte lade noget nyt Arbejde forfærdige hos nogen uberettiget under en Bøde paa 4 Rdlr.²⁴⁾. Man søgte ligeledes at opnaa, at Mestrene kun udførte bestilt Arbejde. 1826 blev det vedtaget, at ingen maatte indfinde sig paa noget Heste- eller Krammarked og sælge Skomagerarbejde, og 1828 fastsloges det, at ingen Mester maatte falholde Arbejde i Byen eller paa Landet, uden det var bestilt, Overtrædelser skulde straffes med en Bøde til Fordel for Lavets Fattige paa 1 Rdlr. Sølv²⁵⁾. Da en Mand fra Odense uberettiget havde falbudt Skotøj i Kolding 1816, blev det konfiskeret og solgt paa Raadstuen. Udbyttet, 52 Rdlr. N. V., blev fordelt med Halvdelen til Lavets Fattige og Halvdelen til Byens²⁶⁾.

I Løbet af forrige Aarhundrede foregik imidlertid en afgørende Ændring i Lavets Stilling til Skomagerne ude paa Landet. Det skarpe Skel blev nedbrudt, idet man optog Læredrenge herfra som Svende. Begyndelsen skete med en Læredreng fra Christiansfeld 1823, 1840 fulgte en anden efter fra samme Sted²⁷⁾. Ved Lavstidens Slutning blev andre optaget, og dermed havde Lavet i Virkeligheden afgørende brudt med den Grundsætning, som havde behersket dets Politik fra den ældste Tid. Skellet mellem Byhaandværker og Landhaandværker blev nedbrudt af Lavet selv, og under denne Synsvinkel turde det være berettiget at hævde, at Næringsloven af 1857 kom i rette Tid, skønt Lavene selv bekæmpede den skarpt.

I Svendelavets ovenfor omtalte Protokol findes en Liste over dem, der har arbejdet i Kolding, med en Hjemstavnsbetegnelse tilføjet hvert Navn. Betegnelsen angiver Lærestedet eller det Sted, hvor den udlærte blev gjort til Svend, som det blev fremhævet, da Mestrene fra Varde blev optaget i Koldinglavet 1818, og det bliver paa denne Maade muligt at faa et Indtryk af, hvorfra Svendene kom. Fra 1770 kan følgende Tabel forsøgsvis opstilles.

²⁴⁾ Mesterlavets Prot. fol. 66 r.

²⁵⁾ Mesterlavets Prot. fol. 110, 315 r.

²⁶⁾ Mesterlavets Prot. fol. 87 r.

²⁷⁾ Mesterlavets Prot. fol. 104 r, 141 v.

Hjemsted for Skomagersvende i Kolding 1770—1830.

	Kolding	Nørrejylland	Fyen	København	Øvrige Kongerige	Sønderjylland	Holsten og Lauenburg	Tyskland	Norge	Sverige	Uangivet	I alt
1770.....	2	2	2	2	1	1	2	3	»	»	»	15
1771.....	»	3	»	2	»	1	»	»	»	»	»	6
1772.....	4	2	»	»	»	1	»	2	»	1	1	11
1773.....	3	1	3	2	»	2	»	»	»	»	»	11
1774.....	1	»	»	»	»	3	2	4	»	»	»	10
1775.....	1	2	»	»	»	3	»	2	»	»	1	9
1776.....	»	1	»	»	»	2	»	1	»	»	»	4
1777.....	3	»	1	1	2	2	»	»	»	»	»	9
1778.....	5	1	1	»	»	1	»	1	»	»	»	9
1779.....	5	»	3	1	3	»	»	»	»	»	»	12
1780.....	»	»	»	2	»	2	»	»	»	»	»	4
1781.....	1	2	»	»	2	1	»	»	»	1	1	8
1782.....	5	»	»	1	1	1	»	»	»	»	»	8
1783.....	2	3	1	1	1	2	»	1	»	1	»	12
1784.....	5	2	1	1	»	2	»	1	2	1	»	15
1785.....	3	1	1	4	5	»	»	»	»	»	»	14
1786.....	2	1	»	»	3	4	»	»	1	»	»	11
1787.....	4	»	»	»	»	3	1	1	»	»	»	9
1788.....	3	2	»	2	»	6	»	»	»	»	»	13
1789.....	1	1	1	»	1	4	»	»	»	»	»	8
1790.....	1	3	1	1	»	2	»	»	»	»	»	8
1791.....	3	1	1	»	»	»	2	»	»	»	»	7
1792.....	1	2	»	1	»	4	1	»	»	»	»	9
1793.....	2	3	1	»	»	1	»	1	»	»	1	9
1794.....	4	»	»	»	»	1	»	1	»	»	1	7
1795.....	3	»	»	3	»	»	»	1	»	»	»	7
1796.....	2	»	1	1	»	3	»	»	»	»	1	8
1797.....	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3
1798.....	4	»	»	»	»	1	»	»	1	»	»	6
1799.....	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
1800.....	2	»	1	»	»	1	»	»	»	»	»	4
1801.....	5	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	6
1802.....	4	1	1	»	1	»	»	»	»	»	»	7
1803.....	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3
1804.....	9	»	2	»	1	»	1	»	»	»	»	13
1805.....	3	1	»	1	»	1	»	3	»	»	»	9

	Kolding	Nørrejylland	Fyen	København	Øvrige Kongerige	Sønderjylland	Holsten og Lauburg	Tyskland	Norge	Sverige	Uangivet	I alt
1806.....	4	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	6
1807.....	1	1	»	»	»	1	1	1	1	»	1	7
1808.....	6	1	1	»	»	»	»	2	1	»	2	13
1809.....	2	1	»	1	»	7	4	6	»	»	»	21
1810.....	1	2	»	1	»	2	»	2	»	»	3	11
1811.....	1	»	»	»	2	3	»	3	»	»	»	9
1812.....	5	2	»	1	»	3	1	2	»	»	1	15
1813.....	1	2	»	»	»	4	4	»	»	»	»	11
1814.....	3	1	»	»	1	1	2	»	»	»	1	9
1815.....	1	1	»	»	»	2	»	1	»	»	»	5
1816.....	4	1	»	3	»	»	1	2	»	»	1	12
1817.....	1	3	1	4	2	2	»	1	»	»	»	14
1818.....	2	2	1	6	1	2	1	1	»	1	3	20
1819.....	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	4	6
1820.....	4	1	»	1	»	»	»	»	»	»	10	16
1821.....	3	3	2	5	1	2	3	»	»	»	9	28
1822.....	2	3	1	4	3	»	»	2	1	»	»	16
1823.....	5	8	2	1	»	1	1	2	»	»	1	21
1824.....	4	1	»	5	»	2	1	2	1	»	1	17
1825.....	1	5	1	5	3	3	4	2	3	»	1	28
1826.....	2	5	»	2	1	»	1	3	»	»	»	14
1827.....	4	7	1	2	»	1	1	»	»	»	»	16
1828.....	2	5	»	4	2	3	1	»	»	»	»	17
1829.....	8	4	»	2	1	3	»	»	»	»	1	19
1830.....	2	3	3	2	2	3	»	4	»	»	1	20
1770—1830...	167	100	35	77	41	101	35	57	12	5	46	676
pCt., afr.....	24,7	14,8	5,2	11,3	6,1	14,9	5,2	8,4	1,8	0,7	6,8	

Det er her af Værdi at fremhæve, at blot en Fjerdedel af Svendene stammede fra Kolding, og at Resten er kommet fra andet Sted. En lignende Fordeling kendes i andre Byer, og vore Provinslav har trods den tilsyneladende Isolering været i livlig Forbindelse indbyrdes. Hovedstaden har leveret et stort Kontingent, og det samme er Tilfældet med det nærliggende Sønderjylland.

Svendelavets vigtigste Opgave var Understøttelse ved Sygdom og Død. Svendenes Pengeløn var ikke stor, for Tiden 1759—60

nævnes en Ugeløn paa 2 Mk. 8 Sk.²⁸⁾. 1755 vedtoges det, at Svendenes Lade skulde staa hos Mestrene, men at Oldgesellen skulde have Nøglen til den²⁹⁾. 1791 blev det bestemt, at en syg og senge-liggende Svend skulde have 3 Mk. ugentlig i Understøttelse og 2 Mk., hvis han kunde gaa oppe, og Laden betalte desuden det halve af Udgiften til Læge og Apotek³⁰⁾. Svende, der blev understøttede, kaldtes »Styrbrødre«. 1827 fastsloges det, at ingen skulde have Styr uden Forevisning af Lægeattest til Bevis for, at de ikke kunde arbejde.

Sammenligner man Tilgangen af Svende med Tilgangen af Mestre, vil det ses, at der for Svendene findes et Minimum et Decennium senere end det tilsvarende for Mestrene i Perioden 1791—1800.

Skønt Koldinglavet kun var af lokal Betydning, fik det sin Tilgang fra hele Monarkiet foruden en Del fra Nabolandene. Det maa dog fremhæves, at det var de nærmest liggende Byer og Egne, som gav det største Tilskud, som det var naturligt, og udtrykt i Tal for de enkelte Aar har den fremmede Arbejdskraft ikke været stor. I denne Tilgang er der ingen væsentlig Forskel paa Tiden før og efter 1800; de samme Aarsager maa have gjort sig gældende for hele den Periode, Tabellen omfatter. Endnu til langt ned i forrige Aarhundrede havde Skomagerne i Kolding de samme Vilkaar paa dette Omraade som i 1700'erne.

Ved at anlægge kulturhistoriske Synspunkter kan Danmark deles i forskellige Kulturprovinser med tydeligt afsatte Grænser. Det gælder ikke for Haandværkets Vedkommende, hvor de samme Arbejdsformer og det samme Værktøj genfindes i alle Byer og de fleste Steder paa Landet. Aarsagen er den gensidige Tilflytning og Udvandring, som her er paavist for Kolding. Det lille Skomagerlav bliver et beskedent Udsnit af det store Hele, Haandværket danner, med alle de Træk, der findes hos de store og betydningsfulde Organisationer.

²⁸⁾ Mesterlavets Prot. fol. 15.

²⁹⁾ Mesterlavets Prot. 10 v.

³⁰⁾ Svendenes upaginerede Prot., der ligeledes er Kilde for det følgende.

STEPHAN KLOTZ INDENFOR FLENSBORGS PORTE

Af *H. F. Petersen*, Flensborg.

Af de Mænd, som har levet indenfor Flensborgs Byporte, er den første Generalsuperintendent for Slesvig og Holstens kongelige Del, Dr. *Stephan Klotz*, der henlevede ikke mindre end 32 Aar af sit Liv i Flensborg, uden Tvivl den navnkundigste.

Da han i 1636 kom til Byen, var han ingenlunde en brødløs Flygtning fra Trediveaarskrigens Rædsler, ej heller en fattig Udlænding paa Jagt efter et Embede indenfor de danske Riger, men han kom dertil, kaldet af Kongen for sit Rys Skyld og for at overtage et vigtigt nyoprettet Tilsynsembede. Heller ikke maa man glemme, at han nedstammede fra velhavende Borgerpatrierslægter i Westfalen og Rhinlandet.

En af hans Samtidige, Præsten og Digteren i Wedel ved Elben, *Johann Rist*, har en Gang i Anledning af en af Klotz' Døtres Bryllup udtalt sig om Klotz' Betydning i pathetiske, men ikke usande Vendinger¹⁾:

Der Hochbegabter Mann / der billig wird verehret
Durchs gantze Cimperland / dem weiland *Christian*
Der alter Norder Leu²⁾ / der nun die Himmels Bahn
Betretten hat / schon längst sein grosses Land vertrauet /
Ein Land / das beide Meer' an seinen Ufern schauet /
Ein Land von Flüssen / Holtz / Guht / Vieh und Früchten
reich

1) Neuer Teutscher Parnass, Lüneburg 1652, S. 346 f.

2) Christian den Fjerde som Nordens Løve.

Ein Land / dem auff der Näh ist kaum ein Anders gleich.
 Dem steht ja rühmlich vor im Lehren und im Leben
 Der wehrter *Klotz* / dem selbst der Neid muss Zeugnüss
 geben /

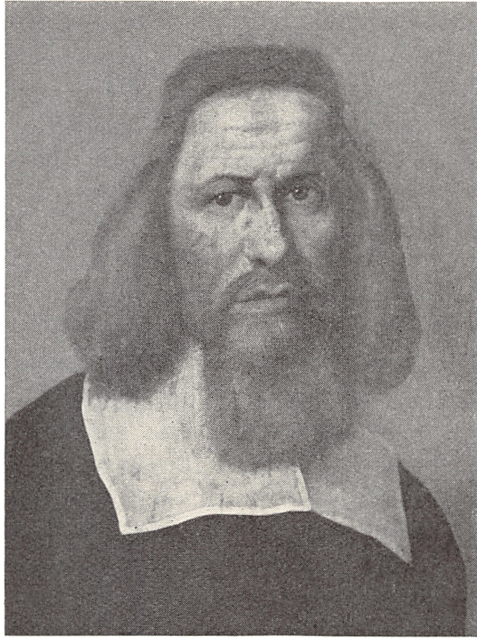
Dass seine Gaben in dess Höchsten Kirchen-Hauss
 Alss ein begrünter Palm sich herlich breiten auss.
 O treuer Gottes Knecht in Lehr' und Kunst geübet!
 Was Wunder / dass der Held von Mitternacht³⁾ Euch
 liebet /

Der *Grosser Friederich* / der Held von Raht und Taht /
 Der Euch sein Land und uns hoch anbefohlen hat?
 Gott frist' Euch manches Jahr / dass Wir der edlen Gaben /
 Womit Ihr seid geziert / uns zu bedienen haben
 Noch lange liebe Zeit / dass unser Volk gelehrt /
 Und Gottes Reich dadurch werd' überall vermehrt.
 Ich aber rühme Mich und kan es nicht vergessen /
 Dass Ich zu Rostok Euch zur Seiten bin gesessen /
 und bei der Taffel dass gehört auss Eurem Mund' /
 O wehrter Propst / dass Ich noch preise diese Stund' /
 An Eurer Wissenschaftt / die nummehr so gewachsen /
 Dass Holstein /Meklenburg / Westfalen / Brunswig /
 Sachsen /
 Ja was man Teutschland heist / Euch billich gibt den
 Ruhm /
 Dass Sie die Wissenschaftt verbleib' Eur. Eigenthum.

Med Rette leder Rist Opmærksomheden hen paa Rostock, hvor Klotz havde studeret og manuduceret, hvor han blev en søgt Professor og Prædikant og hvor han blev gift ind i den rige Borgmesterslægt Runge⁴⁾. Ikke mindst det sidste blev af Vigtighed for ham, idet han medbragte til Flensborg en Livsledsagerinde, der var hans daglige Lykke. Det er betegnende for

3) Kong Frederik den Tredie.

4) Hans Hustru Catharina Runge var født i Rostock 11. Nov. 1604. 1623 ægtede hun Pastor Joachim Engelbrecht, som døde 1628 og efterlod sig 5 Børn. Hun døde i Flensborg 5. Juni 1666.

Stephan Klotz. Udsnit af Maleri i Flensborg Nikolaj Kirke.

denne ombejlede Mand, at han i sin Haandbibel⁵⁾, hvor han optegner Mærkedage i sit Liv, ikke skriver ret meget om den Ære og Berømmelse, han opnaaede, men derimod — han, den senere saa stærkt angrebne Mand, som man nærmest fraskrev enhver menneskelig Følelse — om sit Ægteskab skriver: »A. 1630 den 23 Nouemb. habe ich Hochzeit gehalten cum suauissima mea uxore« (holdt jeg Bryllup med min meget søde Kone).

Endelig skal jeg nævne de Forhandlinger mellem Kongen og Klotz, som gik forud for Klotz' Komme til Flensborg. De viser nemlig dels, at han kunde stille Betingelser, og dels, at det var ham, som ønskede at bo i Flensborg, ikke i Rensborg eller andensteds.

---

5) Dänische Bibliothec, Siebendes Stück, .Copenhagen 1745, S. 370.

Den 13. Maj 1636 indberettede⁶⁾ Tyske Kansler, *Ditlev Reventlow*, fra Rostock til Christian IV, at han i Følge en kongelig Instruks af 6. Maj paa Kongens Vegne har »abermahl« talt med Klotz angaaende Kongens »ihm auffgetragene Vocation« og at Klotz har næret Betænkeligheder med Hensyn til den ham tilbudte Løn, idet han som Professor og Præst i Rostock havde 600 Rigsdaler i Indtægt foruden fri Bolig og Accidenser og Provsten i Haderslev ogsaa fik 600 Rigsdaler i Løn. Derfor foreslaar Reventlow at yde ham 800 Rigsdaler plus fri Bolig. Desuden beder han Kongen om at afgøre, hvorvidt han skal bo i Rensborg eller Flensborg, eftersom han sidst havde indberettet, »das er lust zu Flensburg zu wonen«, samt hvordan der skulde forholdes med Hensyn til Rejseudgifterne ved Bispevisitatserne.

Kongens Svar kendes ikke, men Reventlows fornyede Samtale med Klotz har sandsynligvis fundet Sted i Forbindelse med Reventlows Moder Sophia født Sperlings Begravelse i Jakobskirken i Rostock den 18. Maj, ved hvilken Lejlighed Klotz holdt Ligprædikenen. Resultatet blev, at Klotz den 28. Maj tog imod Kaldelsen, og den 25. September udfærdigedes hans Bestalling, efter at Klotz forinden havde prædiket i Rensborg.

I Følge Haandbibelens Meddelelser⁷⁾ drog Klotz bort fra Rostock den 12. August 1636 og ankom til Flensborg den 17. ds. Den 19. April 1639 kaldtes han desuden til Sognepræst ved Nikolaj Kirke i Flensborg og Provst over Flensborg Provsti⁸⁾. Som Sognepræst fik han en Løn af 489 Mark. Hertil kom saa Naturalia fra Kongens Mølle etc.

*

Det Løfte, Kongen havde givet med Hensyn til fri Bolig, indfrie han, saa snart det lod sig gøre, og paa bedste Maade. 26. Maj det følgende Aar gav Kongen Amtmanden *Kay von Ahlefeldt* Ordre til efter Købet af von Oesedes Hus til Embedsbolig

---

⁶⁾ T. Kanc. IA — 1670 V. Breve fra Kansler Ditlev Reventlow.

⁷⁾ Dän. Bibl. S. 370.

⁸⁾ Sst.

for Generalsuperintendenten at istandsætte det nødtørftigt⁹⁾. Denne »Nødtørftighed« viste sig dog at være ret omfattende, idet Omkostningerne beløb sig til ikke mindre end 3780 R 53 β 3 S . Den 20. Juni begyndte Murmester *Claus Hinz* Arbejdet og den følgende Dag Grovsmed *Diederich Schmidt*. 2. August reves Gavlens ned og byggedes op paa ny for 200 Mark L.

Ved Hjælp af Regningerne er vi i Stand til at danne os et Billede af Haandværkernes Priser og en Embedsbolig i Flensborg paa den Tid. Jeg skal give nogle Eksempler:

Snedker *Johan Noll* har selvanden arbejdet i 5½ Dage for 1 Mk. om Dagen; derefter i flere Maaneder for samme Betaling.

Slotsforvalteren, Husfogeden paa Duborg, *Hinrich Brammer*, som stod for Regnskabet, har hos *Matthias Michelsen* paa Kolund Teglværk ladet hente 2800 Mursten og betalt dem med 3 Skilling pro Hundrede.

Apoteker *Christian Schiffer* har solgt 32 Pund »Brunrodt« (Farve) for 5 Mk. 7 Sk. 6 Penning samt 1 Pund Linolie (Leinohll) for 6½ Sk. og for 1 Skilling »Sylbergledt«.

Saa findes udførlige Regninger om Søm, Sand, Borde, Bænke, Skabe, Skamler, Kakkellovne og Sten, som er hentet i Gaarden, i »Krautgarten« (jævnfør det aabenraaske Udtryk »Krudtgaard — udtalt Kru'gó«) eller i Møllestrømmen. En særlig nydelig Regning findes fra Klejnsmed *Heinrich Kall*.

Regningen fra Glaser *Jürgen Helmers* giver vel nok bedst Mulighed for at danne sig et Indtryk af Rummenes Antal og Størrelse, saa den skal gengives helt. Udtrykket »Fenster« skal ikke forstaas som et helt Vindue, men som en Rude.

Verzeichnuss was in des H: Superintendenten Haus an Newren Fenstern gemacht ist vndt seindt bedinget jeder Stück 20 β Lübsch.

In die echternste (bageste) Stube 32 Fenster	40 R
Im Schlawffhause 32 Fenster	40 R
Im Pesell 48 Fenster	60 R
Im Vorhause 90 Fenster	112 R 8 β

⁹⁾ Flensborg Amts Regnskab 1636—37.

Binnen Hauses an der Seite, da die Stube ist, 45 Fenster	56	⌘	4	β
In die Küche 9 Fenster.....	11	⌘	4	β
Bey der pesellthür 2 Fenster.....	2	⌘	8	β
In die Neddenste (nederste) Stube 33 Fenster.....	41	⌘	4	β
Auff des H: Doctors Studier Stube 24 Fenster.....	30	⌘		
das ander gemack Negst bey 24 Fenster.....	30	⌘		
Noch eine Lucht daselbst 6 Fenster.....	7	⌘	8	β
do. 9 »	11	⌘	4	β
Im Haue (Haven) in Eine Kammer 8 Fenster.....	10	⌘		
Raum im giebell 2 Fenster.....	2	⌘	8	β
Im Backhause vndt daneben 10 Fenster.....	12	⌘	8	β
Im Haue Ein Gebeute 6 Fenster.....	7	⌘	8	β
Bauen der Stuben Nach der Strassen 10 Fenster ...	12	⌘	8	β
Lateris 402 Fenster.				
Im pesell 15 Ferkante eingesetzt so von den Hausleiten ist zerbrochen mit dem Sthengeuse jeder Stück 1 β, thuet	15	β		
Noch 14 Stücke.....	14	β		
noch 6 »	6	β		
Den Gesellen vor 402 Fenster Nagelgelt jeder Fenster 1 β, thuet 25 ⌘				
Summa 529 ⌘ 13 β				

· Kwitteret 5. December 1637.

Det Hus, som Kongen indrettede til Bispegaard for Klotz og som denne beboede til sin Død, var i 1558 bleven erhvervet af Borger og Handelsmand *Gerdt von Oesede*, der som saa mange andre Vestfalere flyttede til Flensborg i Modreformationens Tid. Hans Søn *Balthasar von Oesede* (død 1652) var Raadsherre, og dennes Søn, *Gerdt von Oesede*, blev Borgmester i 1673. Deres Vaaben, tre Fisk oven over en femkantet Stjerne, findes indmuret i den Nybygning, som staar ved Siden af Klotz' nedrevne Hus¹⁰⁾.

¹⁰⁾ Zeitschrift für Schl.-Holsteinische Geschichte, 1931, S. 39 f.

Klotz kom saaledes ikke til at bo i Præstegaarden ved Siden af Nikolaj Kirke, det saakaldte Provstehus. Men da hans Datter Dorothea Christiana i 1656 blev gift med Byskriver Caspar Schwenck og kom til at bo deri, er han sikkert kommet der meget, bl. a. ved det aarlige Kirkeregnskab, som han for Resten undertegner med forskellig Stavemaade af sit Navn: Stephanus Klotz og Stephanus Clotz¹¹⁾.

Embedsboligen laa ved den gamle Klostergrund i Nærheden af Latinskolen med Haven ned til Møllestrømmen og Forsiden mod Søndertorv lige overfor Storegade, nu Holm, og omtrent paa Hjørnet af Angelbogade. Det har sikkert været en statelig Residens, og en Mængde høje Herrer, baade gejstlige, adelige, akademiske og borgerlige, er i Aarenes Løb gaaet over dets Tærskel.

Da Frederik den Tredie var bleven Konge, skænkede han under 1. August 1648 Huset til Klotz som Paaskønnelse for hans Tjenster under Kongens Ophold paa Flensborghus¹²⁾. I dette Hus skrev Klotz sine Indberetninger til Kongen, sine Prædikener og opbyggelige Skrifter. Herfra styrede han sit store Stift, der strakte sig fra Kolding Fjord til Elben med ialt 199 Kirker — udenom den gottorpske Del. Paa dette Sted skal dog ikke gaaes nærmere ind paa disse Ting, som vilde kræve en hel Bog, men jeg skal forsøge at fortælle lidt om Klotz' huslige Liv.

Det er ikke let — 300 Aar efter — at give en Skildring af en stor Mands »stille Liv« bag de ydre Dokumenter. Men vi er saa heldige at have bevaret en god Kilde til Belysning af Klotz' Privatliv, nemlig Confitentregistret for Nikolaj Sogn samt andre Meddelelser fra Kirkebøgerne.

Blandt Nadvergæsterne i 1637 findes 20. Søndag efter Trinitatis Stephan Klotz med Hustru og Hermannus Kreienkamp, D. Clotzens Diener. 23. S. e. Tr. er opført Studiosus Gerhard Clotz og D. Clotzii Magd Maria. Palmesøndag 1638 er til Her-

¹¹⁾ Kirchenrechnung St. Nicolai 1662 (Clotz), 1663 (Clotz), 1664 (Klotz), 1666 (Klotz); i sin Ungdom skrev han sig Clotz.

¹²⁾ A XVII No. 977 (Litt. A) Staatsarchiv Kiel. Koncepten i Registrerede Koncepter (og Indlæg) til Patenter VIII 1646—69 i Rigsarkivet.

rens Bord D. Clotz, Hustru, Kreienkamp og Student Clotz. 2 andre Søndage nævnes Klotz' Magd uden Navn. 22. S. e. Tr. D. Clotz, seine Frau und Junge und Christian Studiosus.

Fra 1639 har vi særlig mange Oplysninger: 8. Januar døbes den 4. Januar fødte Datter Sophia. 3. Søndag efter Epiphantias er Klotz alene til Alters. Misericordias Domini er til Alters D. Stephanus Clotz Superintendentens und die Frau samt des Herrn Superintendenten Magd Maryke. Exaudi nævnes Nicolai Gutbier bei dem H. Superint., 11. S. e. Tr. der H. Sup. und die Frau Katharina, 12. S. e. Tr. Katharina Clauses, des Superint. Amme, 16. S. e. Tr. Nicolaus Gutbier, Diener des H. Sup., 24. S. e. Tr. ein Schneidergesell bei dem H. Sup., 1. Søndag efter Jul Clotz med Frue og Dienerin, Christianus Rodbertus und Nicolaus Gutbier.

I 1640 er Klotz til Alters 3 Gange, hver Gang sammen med Hustruen, 1 Gang med Familie og 1 Gang med Tjener. 7. Februar 1641 døbes Sønnen Caj Johannes. Cantate og 15. S. e. Tr. er Klotz til Alters med Frue og Familie. I 1642 er Klotz til Herrens Bord 3 Gange. Første Gang, 1. S. e. Epiphantias, nævnes Klotz med Frue, Datter og Sønnen Caspar, Nic. Gutbier Præceptor og Friedrich Diener. De 2 Børn er hans Stedbørn, som hans Hustru havde bragt med fra sit første Ægteskab med Pastor Engelbrecht i Rostock.

Disse nævnes ogsaa 9. S. e. Tr. i 1643: der Herr Superintendentens D. Steph. Klotz und Frau Katharina. Caspar Engelbrecht und Katharina Engelbrecht, ihre Kinder. Friedrich N B der Schreiber. Dorothea Johannsen, ihre Maget. Jürgen Hansen des H. Sup. Knecht. Andreas Tyxenius, der Præceptor desselben. I 1644 er Klotz til Alters 4 Gange, 1 Gang alene, de andre Gange med Familie og Tjenerskab. 18. S. e. Tr. nævnes Frue og 2 Døtre. Sexagesima Søndag 1645 nævnes Klotz med Frue og 2 Døtre og Præceptor og Skriver, 1. S. e. Epiph. 1646 Klotz med Hustru, Søn og Datter. 3. Søndag efter Epiph. 1647 er Klotz til Herrens Bord med Hustru, 2 Døtre og Tjeneren Clauss Berndes-Famulus; de samme er til Alters 1. S. e. Tr. og 20. S. e. Tr. I 1648 er Klotz 2 Gange til Alters sammen med Hustru og 2 Døtre. Den 18. Sep-

tember samme Aar vies hans Datter Eva til Johannes Ebsen, Præst i Rensborg. Hun var den Gang 16 Aar gammel¹³⁾.

1652 indgaar Datteren *Agneta* Ægteskab med Pastor *Andreas Hoier* i Itzehoe, 1656 som nævnt Datteren *Dorothea Christiana* med *Caspar Schwenck* (der kommer 10 Børn i dette Ægteskab, deraf 6 i Klotz' Levetid) og 1660 Datteren *Sophia* med Pastor *Gregorius Michael* fra Esgrus, som bliver Klotz' Efterfølger som Præst ved Nikolaj og Provst.

Ogsaa som Fadder optræder Klotz en hel Del Gange:

- ¹⁴/₁ 1637 ved Dr. med. Joachim Mancinus' ene Tvilling søn Joachimus' Daab.
2. S. i Advent s. A. sammen med Borgmester Carsten Beyer.
- ¹⁷/₅ 1639 sammen med Balthasar von Oesede Fadder ved Johannes Petri, Skolemesterens Søns Daab.
- ²⁵/₁₁ 1640 atter ved Dr. Mancinus' Barnedaab.
- ⁴/₅ 1648 ved Klejnsmed Jacob Voss' Søn Stephanus' Daab.
- ⁷/₇ s. A. ved Organist Alberts Søn Stephanus Daab.
- ¹⁷/₁ 1649 ved Vognmand Jürgen Karstensens Barnedaab.
- ¹¹/₅ 1651 i Rensborg ved Dattersønnen Stephan. Jebsens Daab.
- ¹/₅ s. A. ved Skolemestersønnen Steffan-Christoffers Daab.
- ⁶/₂ 1652 ved Henrik Walters Barnedaab.
- ²⁷/₆ s. A. ved Konrektor Johannes Wigandus Barnedaab.
- ²⁴/₆ 1653 ved Vognmand Jess Petersens Barnedaab.
- ²/₁₀ s. A. ved Høker Hans Petersens Barnedaab.
- ⁵/₃ 1657 ved Tobias Eniecelius' Barnedaab.
- ⁶/₁₀ 1658 ved Pastor Adrian Wengelers Barnedaab i Eggebeck.
- ⁴/₄ 1659 ved Købmand Karsten Thomsens Barnedaab.
- ⁹/₃ 1660 ved Kollegaen Olaus Mollers Barnedaab, sammen med Pastor Johann Brekling.

---

¹³⁾ Klotz' Børn: Eva, født 5. Marts 1632 i Rostock,
Barbara, født 20. Februar 1633 sst., døde snart,
Agneta, født 4. November 1634 i Rostock,
Stephanus, født 23. Januar 1636 i Rostock,
Christiana, født 4. April 1637 i Rostock,
Sophia, født 4. Januar 1639 i Flensborg,
Caius Johannes, født 7. Februar 1641 i Flensborg.

- ¹⁵/₇ 1660 ved Dattersønnen Caspar Schwencks Daab.
¹²/₁₂ s. A. ved Jürgen Petersen im Rathskellers Barnedaab.
²⁹/₉ 1661 ved Dattersønnen Stephanus Schwencks Daab.
²⁰/₁₂ 1662 ved Johannes von Kalens Barnedaab.
²/₇ 1663 ved Pastor Olaus Mollers Barnedaab.
³¹/₁ 1664 ved Organist Ludvig Seehausens Søns Stephanus' Daab.
⁵/₇ 1666 ved Daab i Adelby.

Listen vidner ikke just om Hovmod, snarere om et vist Forhold til Befolkningens forskellige Lag, hvilket er saa meget mere iøjnefaldende, som Klotz paa Grund af Visitatserne, Synoder, Overkonsistorialsager, kongelige Befalinger om at indfinde sig i København, Odense osv. det meste af Aaret maatte være fraværende. Dertil kom hans Rejser til Herregaardene for at holde Ligprædiken over adelige Personer. I Flensborg forrettede han ofte Gudstjenester paa Flensborghus Slot¹⁴), hvor han ogsaa døbte Christian den Fjerdes Sønnesøn den 15. April 1646. I 1658 kørte Kurfyrsten af Brandenburg, skønt reformert, ofte til Klotz' Gudstjeneste i Nikolaj Kirke¹⁵).

*

Naar Klotz havde ønsket at bo i Flensborg, skyldtes det vel ikke blot, at der i Forvejen fandtes saa mange Slægter fra Vestfalen, men ogsaa, at Flensborg paa den Tid var en meget levende Handels- og Skibsfartsby, dertil ret centralt beliggende mellem Danmark og Tyskland. Flensborg havde ca. 9000 Indbyggere, København det dobbelte Antal og Aarhus, Odense og Husum hver 3—4000¹⁶).

Med Hensyn til Skibe overgik den langt København, som i 1635 skal have haft 88 Skibe mod de over 200 Skibe, som havde

¹⁴) Vel navnlig i Tiden fra April 1654 til Juni 1655, da »Kong Frederik III og Dronningen ikke var til at drive bort fra Flensborghus« (Vilh. la Cour Danmarks-historie II, S. 87).

¹⁵) Freiherr Louis Ferd. von Eberstein: Kriegsberichte, Berlin 1889, S. 36 ff., jævnfør S. 33, hvorefter Klotz ogsaa prædikede for Kurfyrsten i Husum Kirke.

¹⁶) la Cour II, S. 18.

hjemme i Flensborg¹⁷⁾. Og det var ikke usandt, hvad Sognepræsten ved Helliggejsts Kirke i København, Esajas Fleischer, udtalte ved Hans Nansens Ligbegængelse den 25. November 1667: »Holsten hans Fædreneland lader sig neffne med Ære / som det hvilcket fra Arilds Tjd har været begaffvit med et stridbar oc mandhafft Folck / hos hvilcke Flenssborg hans Fødeby var i forrige Tider Fyrstendometz Mur og Støtte / oc Handelsmandens Velkomstis Sted«¹⁸⁾.

Det stridbare Sind fremgaar ogsaa af Amtsregnskaberne, hvor man læser om de Bøder, stridbare Flensborgere maatte af med, f. Eks. i

1635: Peter Mikkelsens Kone har slaaet Simon Paulsens Kone i Jens Mikkelsens Hus Mulkt 1 # 2 β.

Didrik Nielsen og Hans Becker har brugt Skældsord mod hinanden, Mulkt for hver 2 #.

Peter Hansen har overfaldet Nis Brunkertsen i hans Hus, og der er opstaaet stort Postyr (groet parlament) Mulkt 4 #.

Hans Petersens besvangrede Pige har fornærmet Sophie thor Schmede Mulkt 6 #.

Hans Børnsens Kone har bagtalt Peter Skoflikkers Kone Mulkt 2 #.

Det var en stridbar Tid og Slægt. Heller ikke Præsterne stod udenfor. Kongen benyttede derfor Kirken som Samfundets Politisk og Opdragelsesorgan. Publikums Vrede over de strenge Tøjler gik saa igen mest ud over Præsterne og deres Tilsynsmænd, hvis de som Klotz holdt Orden. Fra Flensborg har vi opbevaret en interessant Skrivelse desangaaende. Den er dateret den 12. September 1649 og indeholder Magistratens Klage til Kongen¹⁹⁾ over en Skrivelse fra Kongen af 1. September, hvorefter Magistraten skal holde Borgerne og Indvaanerne til Guds Ord og fornemme-

¹⁷⁾ Jürgens: Zur schl.-holst. Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts, 1914, S. 87.

¹⁸⁾ Ligprædikenen, Kbh. 1668, S. 93.

¹⁹⁾ T. Kanc. IA — 1670 VI c Indkomne Breve.

lig gaa foran med et godt Eksempel. Den svarer, at den har en god Samvittighed, ihvorvel der er mange Haandværkere og Skibsfolk, som forsømmer Ugedagsprædikenerne; men dette skyldes, at de ikke kan afse Tiden fra deres Arbejde. Endvidere maa det beklages, at Præsterne ikke altid begynder Gudstjenesten i rette Tid og ofte prædiker saa urimelig længe, »dass sie darüber einen gantzen halben tag verabseumen vnd nahrlos sitzen müssen, auch alte Leute, so dan schwangere vnnnd seugende, die Langwirigkeiten nicht zu ende abwarten können«. Magistraten beder derfor deres naadigste Konge og Herre om at give Gejstligheden Anvisning i saa Henseende. Det stridbare Sind udløses her i overdrevne Paavisninger.

I andre Henseender stod Gejstlighed og Magistrat pænt ved hinandens Side, bl. a. ved Forsøgene paa at ophjælpe Byen efter de lidte Krigsskader²⁰⁾.

*

Klotz' sidste Aar i Flensborg blev svære. Først var der Svenskerkrigene, som forjog ham og alt Borgerskabet fra Flensborg. Den 25. Juli 1658 skrev han fra København i en Stambog de betegnende Ord »Omnia somnia«²¹⁾ — alt er Forfængelighed, hvilket ikke blot skyldtes Tiderne, men ogsaa personlig Sygdom. Han havde sit Bohave, især sine mange Bøger med sig, og i Juli 1660 udsteder Kongen et Pas for hans Gods, for at hans Tjener Andreas Lowsen kunde bringe Klotz' Sager hjem til Flensborg med Skipper Jürgen Nissens Skib²²⁾.

Saa kom i Juni 1666 hans Hustrus Død paa en Tid, hvor han selv var meget syg. I sin Ligprædiken over hende den 19. Juni skildrer Pastor Olaus Moller hende som en Gud hengiven Kvinde, der flittigt gik til Kirke saa vel Søndag som Hverdag »ungeachtet

²⁰⁾ Se f. Eks. Fællesskrivelsen af 18. Nov. 1665. T. Kanc. IA. A 10. Patenten.

²¹⁾ Paa et løsrevet Stambogsblad, som jeg tilfældigt fandt i Lutherseminariet i Wittenberg. I Personalia til Ligprædikenen over Klotz' første Hustru nævnes, at Klotz i det Aar pintes af Sten og Colica, ja en farlig, dødelig Sygdom, som Lægerne »fast desperiret« over.

²²⁾ T. Kanc. IA. — 1670 II a 1660—63 Patentén.

ihrer weitleufftigen Haussgeschäfte, welche sie so lang über die Seite setzte« og fremhævede hendes lange lykkelige Ægteskab »eine gewünschete, gesegnete und gantz vergnügliche Ehe mit ihrem Herrn in die 36 Jahr geführt«. Hverken overfor sin Mand eller andre var hun »störrisch oder ungeberdig oder unfreundlich«. Hun begravedes i Koret i St. Nikolaj, efter at Klokkerne havde ringet i 16 Timer — uden Betaling, som der anføres i Kirkeregnskabsbogen.

Det følgende Aar løsnedes Klotz fra Flensborg, idet han afgav sine Embeder som Sognepræst og Provst for at følge Kaldelsen som Kongens Kirkeraad med Bopæl i København, med Forpligtelse til hvert Aar at opholde sig i Hertugdømmerne i sin Egen-skab af Generalsuperintendent. Lige forinden — den 29. Juli — havde Kongen skænket ham Gaarden Adelbylund lige udenfor Flensborgs Porte. Man faar det Indtryk, at Kongen med begge Udmærkelser vilde sige Klotz Tak for hans 30aarige Embeds førelse i samme Stilling.

Den 7. November 1667 holdt Klotz sin Afskedsprædiken i Flensborg over Teksten »Giv Kejseren, hvad Kejsers er, og Gud, hvad Guds er«. Anekdoten fortæller, at han udtalte, at han ikke undte Flensborgerne at beholde hans Knogler; men i Ligtalen over ham fremhæves, at han kun nødig vilde forlade Flensborg.

Kongen havde bevilget ham 300 Rigsdaler i Flyttepenge og stillet to Skibe til Raadighed for Transporten af hans Bohave, især hans mange Bøger. Men inden han flyttede, holdt han i Stilhed Bryllup med en Borgerdatter fra Nyborg, Maria Boesen, der var bleven Enke efter Dr. juris Peter Christian Thode i Glückstadt. Vielsen foregik 7. April 1668, men Ægteskabet varede kun en Maaned, idet han allerede døde Onsdag efter Pinsedag, nemlig den 13. Maj.

Han havde været meget syg siden Aarets Begyndelse og prøvet de bedste Læger i Landsdelen, men mistede ligesom al Lyst til at leve længere. Han laa i Sengen uden at spise eller tale og afkræftedes mere og mere. Hver Gang hans Kollega, Olaus Moller, fremsagde en Bøn, tog han Nathuen af. Kun da man bad hans Yndlingssalme »Herr Jesu Christ, wahr Mensch und Gott«, bad

han inderligt med. Derefter døde han ganske stille, medens en voldsom Storm for hen over Byen og bl. a. rev Hanen paa Nikolajkirken og Latinskolen ned — et Varsel om solche Traurighed?

Pastor Olaus Moller holdt Ligtalen over Klotz og gør et Forsøg paa at give et sandfærdigt Billede af ham. Fornavnet Stephan = Krone giver ham Udgangspunktet til Prædikenen (Klagesangene 5,16: »Kronen faldt af vort Hoved, ve os, at vi har syndet«). — Lige i Begyndelsen hedder det »Also klagen und sagen, wo nicht alle (denn wer kans allen gleich machen?), dennoch viele fromme Leute im Land und Stadt, viele fromme Prediger und insonderheit das hiesige Stadt-Ministerium: Unser Hochgeehrter Herr Superintendentens, der uns so manche gute Predigt gethan, so manchen guten Rath und Unterricht gegeben, so mannigmal die hülfliche Hand in unserm Ampt geboten, der mit seinen hohen Gaben, mit seiner gewaltigen Lehre, mit seinem messigen und züchtigen Wandel uns als eine Crone gezieret . . . .«.

For Moller stod Klotz som en ikke blot berømt, men en virkelig stor Mand, især som Prædikant, »ob ers gleich bisweilen zimlich lange machte«, og som Videnskabsmand. Han vender sig derfor mod dem, som skænder store Mænds Ære. Men samtidig gør han opmærksom paa, at Klotz var en ydmyg Mand, der erkendte sig som en Synder: »bey seinem Glück und Ehren nicht Stoltz und Hoffertig, sondern Demühtig und Freundlich gegen jederman; Nicht unmässig, sondern mässig, nüchtern und eingezogen im Gebrauch des Zeitlichen; Nicht Unbarmhertzig gegen Nothleidende, sondern Mitleidig, Tröstlich, Mild ud Barmhertzig; Nicht sicher, sondern mitten im Wolstand Fürsichtig und Sorgfältig, gedenckend: Homo sum«²³). Flere Gange fremhæver han, at han var taalmodig i sin Lidelse og tilgivende overfor sine Tjenere. »Man muss nicht Böses mit Bösem vergelten, sondern Gott rathen lassen war sein immerwehrendes Sprichwort«.

---

²³) Jævnfør, at han i 2 forskellige Studenters Stambøger (19. Dec. 1641 og 20. Dec. 1667) skrev det samme: Viæ Domini Misericordia et Fides (Herrens Veje er Barmhertighed og Trofasthed). Ny kgl. S. 358 h og Ny kgl. S. 524.

Om Klotz' Udseende siges: »Seine gerade Statur hat sein auffrichtiges Gemüht angezeigt und aus seinem Gesicht hat man hedes eine gravität und Freundligkeit gemercket«.

Dette Billede fra Ligprædikenen svarer til det Maleri af ham, som findes den Dag i Dag i Nikolaj Kirke, hvor han fik sit sidste Hvilested sammen med sin første Hustru, medens Klokkerne ringede i 19 Timer fra Nikolaj og Marie Kirketaarne.

HENRIK THOTT OG HOLBÆK LEN

Af *Albert Thomsen.*

I første Bind af »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige« (1906) giver *Knud Fabricius* S. 156 ff. en Redegørelse for de indviklede Forhandlinger, som 1660—61 førtes mellem den danske og den svenske Regering om det Vederlag, der skulde ydes for Tilbagegivelsen af Bornholm til den danske Konge.

Resultatet blev en Overenskomst af 3. Juli 1660, ifølge hvilken Bornholm skulde overgives til Kong Frederik, mod at Kongen til Gengæld tilvejebragte 8500 Tdr. Hartkorn skaansk, adeligt Jordegods, som skulde overleveres til den svenske Krone inden næstfølgende St. Hans Dag. Kongen skulde opkøbe Godset, og en Kommission med svenske og danske Medlemmer fik til Opgave at forhandle med Ejerne og taksere de Ejendomme, der kunde blive Tale om.

I Marts 1661 forelaa der fra de danske Kommissærer en Liste over 14 Godser »som til Kongl. Maj. og Kronen Sverige for Borringholms Vederlag kan cederes og afstaas«; men da Svenskerne efter en indgaaende Undersøgelse kasserede en Del af det tilbudte, og egentlig kun var tilfredse med 4 af Godserne, maatte man fra dansk Side komme med andre Forslag; man nævnte saaledes Henrik Thotts Ejendom, Gladsakse, i det østre Skaane. En ny Liste præsenteredes d. 23. April; Svenskerne accepterede, men i sidste Øjeblik kom der Bud fra København, at man gerne vilde have strøget to af Aksel Urups Gaarde, Belteberg og Hviderød, af Listen og i Stedet afgive Henrik Thotts Gladsakse og

Svabesholm. Og saaledes blev det. Den 5. Maj var Vederlagets Størrelse og Art endelig bestemt. Nu blev det saa Kong Frederiks Sag at holde de Adelsmænd skadesløse, som havde stillet deres Godser til hans Raadighed; de maatte have Kompensation i dansk Krongods. De tre, som havde afgivet mest, var Joakim Gersdorff (c. 3000 Tdr. Htk.), Ove Gedde (c. 1740 Tdr. Htk.) og Henrik Thott (1450 Tdr. Htk.).

For Thotts Vedkommende ordnedes Sagen saaledes, at Kongen i Skøde af 20. Aug. 1661 overdrog ham Holbæk Slot med Ladegaarden og en Del Bøndergods.

*Henrik Thott*¹⁾ til Boltinggaard var født 1606 som Søn af Christen Thott og Sophie Below. Han studerede nogle Aar ved udenlandske Universiteter, var siden 1628 ansat i Kancelliet, til han 1635 gik ud i Provinsstyrelsen som Lensmand, først 1635—41 i Stavanger, derefter 1641—48 paa Bergenshus og 1648—60 paa Dronningborg, med en Afbrydelse under Svenskekrigen. I Stavangertiden havde han som Oberstløjtnant Kommandoen over to Fænniker Knægte.

Han ejede Tid efter anden adskillige store Godser, paa Fyen Boltinggaard ved Ringe, i Jylland Faarup, Kjeldkær, Hastrup og Halvparten af Bjørnsholm, og i Skaane Gladsakse og Svabesholm (Svinebjerg). Nogen fremragende Administrator eller Økonom har han næppe været, thi store Gældsforpligtelser²⁾ tvang ham efterhaanden til at sælge det ene efter det andet af Godserne. Og Afstaaelsen af de to skaanske Ejendomme 1661 ruinerede ham fuldstændig.

Gladsakse laa tæt Vest for Simrishamn og Svabesholm c. 15 km Nord for denne By; begge Godser var i god Drift og særdeles værdifulde. Alene Gladsakse var sat til 470 Dalers aarlig Indtægt, og medregnedes det tilhørende Bøndergods, Møller og Skove

1) Dansk biogr. Leksikon, 2. Udg. 24. Bd. 43. — Danmarks Adels Aarvog 1900, 443.

2) Han nævnes saaledes 1647 blandt den lange Række Adelsmænd, der skyldte den rige Holbæk-Borgmester, Mogens Christensen, Penge.

(til 850 Svins Olden), kunde Gaarden give c. 2000 Daler om Aaret³⁾.

Det vilde derfor være naturligt, om Thott kviede sig ved at afhænde disse Ejendomme, da de danske Kommissærer henvendte sig til ham, og først Dagen inden den endelige Overenskomst blev de enige med ham; han har sikkert givet efter, fordi han forstod, at han kunde vise Kongen en Tjeneste ved at bringe dette Offer. Og saa har han naturligvis slaaet sin Lid til Kommissærernes Forsikring om, at Majestæten vilde holde ham fuldt ud skadesløs med Krongods Vest for Øresund.

Under 9. April 1660 var Henrik Thott udnævnt til Stiftslensmand over Aarhus Stift og fra 1. Maj s. Aar tillige til Amtmand over Aarhusgaard Len⁴⁾. Men allerede næste Aar, d. 23. Juni, fik han Ordre til at overtage Posten som Amtmand over Holbæk Len, aabenbart samtidig med, at han har indvilget i at modtage Holbæk Slot med tilhørende Krongods som Kompensation for de skaanske Godser. Hans Amtmandsværdighed over det nye Holbæk Amt, der kun bestod af Merløse og Tuse Herreder, varede dog ikke længe; allerede 1. Maj 1662 fritoges han for Administrationen heraf⁵⁾.

Kongens Skøde⁶⁾ paa Holbæk Godset er dateret 20. August 1661, og herefter faar han til Ejendom for sig og sine Arvinger »efterfølgende Vores Gods, liggendes udi Vort Land Sjælland, som hidtildags haver ligget til Vort Slot Holbæk, med al dets Herlighed og rette Tilliggelse nemlig først Slottet med tilliggende Ladegaardens Enge og Mark samt Skoven, som er sat og takseret til sammens for tresindstyve tre Tønder halvfemte Skæppe Hartkorn, samt og den forefundne Bygning . . . . Dernæst efterskrevne Gaarde og Gods . . . .«, ialt c. 780 Tdr. Hartkorn i Merløse og Tuse Herreder.

---

3) Fabricius' anf. Bog, Noterne.

4) Bloch: Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark, S. 107.

5) Anf. Sted S. 22.

6) Rigsark. Original Saml. p. Pergament, Holbæk Slot No. 1. Trykt i Uddrag i »Kronens Skøder« II 98.

Henrik Thott. Efter Maleri paa Gaunø (Kopi fra 18. Aarh.).

Thott maa hurtigt efter at have holdt sit Indtog paa det lille Slot have faaet et Indtryk af, at Herlighederne var noget større paa Papiret end i Virkeligheden. Og som et Supplement modtog han efter kgl. Skøde⁷⁾ af 2. Juli 1662 noget mere Jordegods i de to Herreder; blandt andet de saakaldte »Slottens Huse«, nogle Lejevaaninger, som Holbækkerne af tidligere Lensmænd havde faaet Lov at bygge paa Slotsgrunden.

Ved disse Mageskifter var Prisen paa 1 Td. Hartkorn sat til 50 Rdlr.; de skaanske Godser beregnedes til 920 Tdr. 1 Skp.,

⁷⁾ »Kronens Skøder« II 138.

hvilket giver 46.009 Rdlr. 1 Ort og 5 Skill. I Stedet herfor modtog Thott Krongods for 51.802 Rdlr. 1 Ort 11 Skill.; Differencen ordnedes ved en Afregning af 2. Nov. 1661. Saa skulde begge Parter være tilfredse.

Men det var Thott ikke. Efterhaanden som han fik gennemgaaet Godsets Jordebøger og set, hvad de enkelte Gaarde skulde svare i Afgifter, og sammenlignet det med, hvad Bønderne i Realiteten svarede, blev han klar over, at han havde gjort en daarlig Handel.

Hvorledes var da Tilstanden paa dette gamle Krongods nu efter Svenskekrigene?

Selve Slottet, der bestod af to middelalderlige Stenhuse og et Par nyere Bindingsværkslænger, blev i den Grad molesteret under den svenske Besættelse, at det kun med store Bekostninger lod sig sætte i beboelig Stand igen. Da hverken Thott eller de følgende Ejere havde Mod og Lyst til at gøre noget videre ved det, forfaldt det mere og mere; den ene Bygning efter den anden maatte brydes ned, og ved Aar 1700 var der næppe andet end Voldstedet og Gravene tilbage.

De to Kommissærer, *Christian Daa* og *Niels Parsberg*, der for Kommissionen af 13. Dec. 1660 til Besigtigelse af Kronens Gaarde vedrørende Tilstanden efter Svenskekrigen, skulde undersøge Holbæk Slots og Lens Tilstand, har udarbejdet en Beretning, der bilagt med et Inventarium og nogle Tingsvidner har ligget i Kommissionens Arkiv i Rigsarkivet, men desværre har de vigtige Bilag, som kunde give Oplysninger om Forholdene efter Krigene, ikke været til at finde i mange Aar⁸⁾.

Derimod findes der en *Jordebog over Holbæk Len*⁹⁾, dateret 15. Februar 1661 og udarbejdet af Thotts Forgænger, Lensmand *Erik Banner*. Det hedder heri: »Belangende Ladegaarden, saa er til den en temmelig Del Jord, men en hel Hob af samme Jord er ikke tjenlig at dyrke eller saa udi, hvoraf i forrige Tider, den Stund Bonden var ved Magt, aarligen ungefær er

---

⁸⁾ De manglede allerede, da Bidstrup i 1901 skrev »Østifternes Købstæder under Svenskekrigen«, i »Arkiv og Museum« I 252.

⁹⁾ Rigsarkivet.

blevet saadet 20 Tdr. Rug og 150 Tdr. Byg. Desligeste kan og ungefær aarligen avles 150 Læs Hø. Men nu befindes Bønderne her til Slottet liggendes saa forarmede og foruden Bæster og Kvæg, at de ikke er gode for at pløje til 30 Tdr. Sæd«.

Samme Jordebog giver tillige en temmelig trøstesløs Oversigt over Tilstanden paa selve Krongodset, der bestod af 725 Tdr. 1 Skp. Hartkorn, fordelt med 405 Tdr. $\frac{1}{2}$ Skp. $1\frac{1}{2}$ Fdk. $2\frac{1}{2}$ Alb. $1\frac{1}{2}$ Penning Hartkorn i Merløse Herred og 320 Tdr. 1 Skp. $\frac{1}{2}$ Fdk. i Tuse Herred, heri medregnet Værdien ogsaa af de øde Gaarde. I Skødet til Henrik Thott var Krongodset ansat til c. 780 Tdr., mens Erik Banner altsaa her kun sætter det til c. 725 Tdr., saa det er næppe hans Jordebog, der er mageskiftet efter.

I denne hedder det saa videre, at i Merløse Herred var 13 af Kronens Gaarde »øde og af Fjenden afbrudt«, 6 »øde«, 1 »slet øde«, 7 »øde og slet afbrudt«, 24 Bønder betegnes som »forarmede« og kun 2 er »temmelig ved Magt«. Det ser ligesaa trist ude i Tuse Herred: 5 Gaarde »øde og af Fjenden afbrudt«, 16 »øde og afbrudt«, 6 »øde«, 3 Bønder kaldes »ganske forarmede«, 9 »slet forarmede«, 4 »helt forarmede«, 1 »helt forarmet og Gaarden ruineret, saa den er næsten øde«, 3 »var øde, er nylig besat«, 1 Selvejergaard »temmelig ved Magt«, en anden »slet forarmet«, og kun 4 Fæstegodser er »temmelig ved Magt«. Nær ved 100 Bøndergaarde er saa forringede i Tilstand og Værdi, at det maa være en Selvfølge, at de ikke kan svare de Ydelser, de er sat til, og 54 af dem er slet ikke beboede.

Næste Aar, 1662, lod Thott udarbejde en Jordebog¹⁰⁾, som giver et lignende Billede. Ved en Mængde Gaarde staar der »øde« eller »afbrudt«, og han opgør det Gods, »som er øde og næsten slet afbrudt«, til 314 Tdr. $2\frac{1}{2}$ Fdk. 3 Alb. Hartkorn. En tredje Jordebog¹¹⁾ fra 7. Aug. 1663 sætter Tallet til 359 Tdr. 1 Skp. 1 Fdk. 1 Alb. Hartkorn.

Om Ladegaarden hedder det i Matriklen 1662, at »den er gammel og brøstfældig, med 50 Fag gamle Ladehuse«. Dens Jord-

¹⁰⁾ Kommiss. til Besigtigelse over Kronens Gaarde m. m. vedr. Tilstanden efter Svenskekrigen. Rigsark.

¹¹⁾ Samme Kilde.

tilliggende og Udsæd omtales i lignende Udtryk som i Erik Banners førnævnte Jordebog, idet der dog gøres opmærksom paa, at den ene Tredjedel hviler hvert Aar, saa der ialt kun kan blive Tale om en aarlig Udsæd paa 113 Tdr. 2 Skp. Rug og Byg. Der findes nok »en temmelig Del Jord, dog en Del deraf er ej syn- derlig frugtbar eller tjenlig til Sædeland«. Arealet beregnes stadi- g som i Skødet til 63 Tdr. 4¹/₂ Skp. Hartkorn.

Skoven, som omtales i Skødet, var dels »Skaret« ved Jyderup, dels Holbæk Lund, Vest for Slottet; denne kan ikke takseres i Matriklen, »eftersom det er øde og aleneste nogle faa Træer der- ude, som Toppen findes at være afhuggen«.

Slottets »Gadehuse« er ikke indført i nogen Jordebog, og Be- boerne har ingen Avl og svarer derfor heller ikke Landgilde, Uge- dage eller Arbejde. At de derimod svarede en Pengeafgift, næv- nes ikke her i Matriklen.

Den lille Slotsmølle, som drives af Vandets Fald fra Voldgra- ven til Fjorden, kaldes »øde og ubrugelig«.

Tilstand og Vilkaar var naturligvis ikke værre her paa Hol- bæk Slots Godser end i de fleste andre Egne, der havde været besat af de fjendtlige Tropper, men det undskylder jo ikke, at man fra Regeringens Side havde baaret sig mindre pænt ad over- for Henrik Thott, da man fik ham til at modtage dette Gods, ligesaa lidt som man forstaar, at han ikke grundigere undersøgte dets reelle Værdi inden Mageskiftets Afslutning.

Kun et Par Aar fik han Lov at være Herre paa Slottet; han har ogsaa boet her en kort Tid; i en Strid om Stolestader i St. Lucius Kirke tales der om de fem Stolestader »som altid har lig- get til Holbæks Slot og ere benyttede af Henrik Thott, hans Frue og Tjenere«¹²⁾. Men Forholdene i den lille, forfaldne Gaard ind- bød ikke til længere Ophold.

Det varede ikke længe, inden hans Kreditorer begyndte at lade høre fra sig, og naar han ikke kunde klare for sig med rede Penge eller andre Værdier, tog de Stykke for Stykke af hans Jordegods. Allerede i 1666 og 67 mistede han Slottets 63 Tdr. Htk., saaledes

¹²⁾ Tingsvidne af 26. Maj 1678.

de 35 Tdr. efter en Højesteretsdom¹³⁾ 22. Aug. 1667 for 1000 Rdlr., som han skyldte til et Legat for tyske Præsteenker i København. Thott protesterede og ansøgte om, at en Indførselsforretning i Godset maatte blive kasseret, dels fordi den medtog Slotsmøllen, som ydede 2 Pund Mel aarligt, og Slottets Gadehuse, som svarede 30 Rdlr. aarlig, og disse Værdier var i Indførslen udlagt for intet, og desuden tilbød han at stille andet Jordegods til Disposition, blot hans Hovedgaard maatte blive skaanet. Men Højesteret afviste hans Protest, blandt andet fordi han ikke havde fremlagt nogen Specifikation paa det Gods, han vilde udlægge til sine Kreditorers Fornøjelse.

Den lærde og meget vindskebelige Filolog, Professor *Bertel Bartholin* (1614—90) opkøbte Fordringerne paa Slotsgodset og blev derved fra 1669 Thotts Efterfølger som Ejer af Holbæk Slot og Ladegaard. Til gode Priser solgte han først Slottets Gadehuse til Borgerne, derefter Skovene og Overdrevet ude ved Jyderup og endelig 1676 Hovedparcellen med Slot og Ladegaard. Ved denne sidste Forretning var han ved at komme i Klemme¹⁴⁾, idet han først solgte til Friherre *Mouritz v. Putbus*, Løvenborg, d. 19. Jan. 1676 for 3000 Rdlr. og derefter fortrød det, nægtede at give Skøde og d. 25. solgte Godset til Fru *Hilleborg Rosenkranz*, Vognserup, som tog det i Besiddelse og tilbød det til Friherren for 4000 Rdlr.! Men Putbus klagede til Konsistorium, der dømte Bartholin til at skaffe ham et lovligt Skøde, og Højesteret stadfæstede Dommen 20. Juni; saa d. 29. fik Friherren sit Skøde og blev den nye Herre til Holbæk Slot.

Men ogsaa de 780 Hartkorn Bøndergods, som Henrik Thott havde faaet af Krongodset, blev lidt efter lidt frataget ham af Kreditorerne, saa han til sidst kun havde de øde, afbrudte og ubeboede Gaarde tilbage.

Som en gammel og fattig Mand tog han Bolig i Sorø; alle hans Hovedgaarde var gaaet tabt, de sikre Indtægter som Lensmand havde han ikke mere, selv Amtmandsstillingen i Holbæk havde

---

¹³⁾ Top. Saml. p. Papir. Holbæk Slot Nr. 22 b.

¹⁴⁾ Holb. Købstads Historie I 326.

han maattet give Afkald paa; tilbage var kun en Del spredt Bøndergods, især i Holbæk Amt, men det havde ringe Værdi. 1671 solgte han en øde Gaard i Søllinge paa Fyen, vistnok den sidste Rest af hans fædrene Gods, Boltinggaard. I Sorø boede som Enke hans Søster, den bekendte lærde Skribent og Oversætter, Fru *Birgitte Thott*; maaske har hun givet ham en Haandsrækning, naar det kneb mest.

Herfra Sorø sendte han saa d. 9. Aug. 1672 en Ansøgning¹⁵⁾ til Christian den Femte om en liden Forlening til Underhold i hans høje Alderdom; i Skrivelsen henviser han til, at han i 1661 afstod Gladsakse og Svabesholm til Kongens salig Fader og fik i Stedet Holbæk Slot med tilliggende Gods, men af dette var 357 Tdr. Hartkorn ganske øde, mens hans svenske Gods var fuldt besat med Bønder. Ved det Mageskifte havde han lidt et Tab paa 15.725 Rdlr. Den gamle Konge havde da ogsaa lovet ham nogen Erstatning, og nu sidder han i stor Armod og Vidtløftighed og savner Midler til at betale sine Kreditorer med.

9. September sendte Kongen et Missive til de tilforordnede i Kammerkollegiet og krævede en Indstilling; denne forelaa d. 31. Oktober¹⁵⁾, og Kollegiet erindrer her om, hvorledes Thott med stor Villighed afstod sine skaanske Godser, mens andre undslog sig, og indrømmer, at Holbækgodset var »helt ringe og øde«, saa han led et stort Tab ved Mageskiftet, og nu har hans Kreditorer berøvet ham det hele, saa han lever i stor Armod, hvorfor det indstilles, at der forundes ham og hans Hustru en livsvarig Pension.

Nedenunder Indstillingen har Kongen med enevældig Ortografi bemærket: »paa Mig sckal intet fattis, wed I kun medel Dir til«.

Det ser imidlertid ikke ud til, at de høje Herrer har fundet Middel dertil, og da Vinteren er gaaet, skriver Henrik Thott igen til Kongen, dat. Sorø 31. Marts 1673¹⁶⁾. Hans Kreditorer har taget hans bedste Gods, hvorfor han ikke i nogle Aar har kunnet svare Kontribution af sit tiloversblevne øde Gods, og han »indflyer til Eders kong. Maj. med allerunderdanigste Bøn og Begæring om

---

15) Holb. Slots Ladegaards Godsarkiv. L. A.

16) Holb. Slots Ladegaards Godsarkiv. L. A.

naadigste Forskaansel for den Skat, som rester af 46 Tdr. (Htk.) øde Gods, hvilket Gods jeg muligens kunde herefter faa besat eller solgt til mit Underhold og daglig Fornødenhed«. Han henviser til, at Frederik III tidligere engang eftergav ham Skatten af noget øde Gods, som Kreditorerne derefter tog i Betaling. »Og dersom Gud havde længere sparet min sal. og højlovlig Konge, da havde mig visseligen bleven givet nogen Restitution for min erlidende nogle Tusinde Rigsdalers Skade . . . . og for min tro Tjeneste i Freds- og Fejdetid . . . . Saadan Eders kongl. Maj.s store Naade imod mig gamle Mand med Hustru og Barn vil vi bede Gud den almægtig rigeligen at belønne og Eders kongl. Maj. udi et langvarigt Regimente erholde, forblivendes med Liv og Blod Eders kongl. Maj.s allerunderdanigste tro Tjener Henrich Thott«.

Ansøgningen er d. 10. April paategnet af Holbæk-Amtmanden, *Jørgen Bielke*, som bekræfter Sandheden i Thotts Ord og peger paa, at Kongen ikke er tjent med, at de 46 Tdr. Htk. bliver konfiskeret, for det vil da blive endnu vanskeligere at faa dette Gods »besat« med Bønder eller solgt.

Det drejede sig om nogle Gaarde i Grandløse, Bonderup, Tjørnede og Sandby, af Holbæk Slots Bøndergods.

Længe varede det ikke, før Thott, som utaalmodig ventede paa en Afgørelse, igen skrev til Kongen; d. 4. August samme Aar (1673) beder han om en lille aarlig Understøttelse paa Grund af Tab ved det bornholmske Vederlag. I Brevet kalder han Majestæten: »en Gud paa Jorden:«¹⁷⁾

Men et Par Uger senere indkom en Ansøgning til Kongen¹⁷⁾, skrevet af Datteren, *Sophie Thott*, paa sin Faders Vegne. Han har nemlig, som hun skriver, bragt i Erfaring, at en saadan aarlig Pension kun kan opnaas som særlig kongelig Naadesbevisning og ikke kan søges som en »Pretention«, og derfor »har han . . . befalet mig, at efterdi hans høje Alder og bekymrede Sind ikke tilstedte ham saadan sin ydmyge Ansøgning selv efter sin skyldige Underdanighed at fremføre, at jeg da af datterlig Lydighed skulde iføre mig den Dristighed paa hans Vegne hos Supplikationen at

---

¹⁷⁾ Holb. Slots Ladegaards Godsarkiv.

lade indlægge denne ydmygste Memorial«. Hun beder derefter om, at hvis Kongen ikke vil give Faderen en aarlig Pension, at han da maa forundes noget øde Gods med Skattefrihed i nogle Aar, indtil det er kommet paa Fode igen, og desuden Eftergivelse af nogle gamle Skatterestancer paa det øde Gods, han endnu har i Behold. »Hvilken min kære Faders underdanigste Begæring jeg i dybeste Ydmyghed indstiller for Eder, allernaadigste Herre og Konge, og venter Eders kongl. Majestæts mildeste Resolution . . .«. Brevet er dateret København d. 19. Aug. 1673.

Skatkammerkollegiet foretog nu en Opgørelse over Thotts Ønsker; man fandt ud af, at noget af det Gods, han maatte overtage ved Mageskiftet i 1661, var Gæsteri, men det blev alligevel regnet for Hartkorn; Bønderne havde i 1633 af Christian IV faaet Afslag i deres Landgilde¹⁸⁾, men Gaardene blev dog solgt til ham som fuldt Hartkorn, og Kongen solgte ham ligeledes i Skødet noget Arbejde af Kirketjenere i Lenet, men det viste sig bagefter, at de var sat til at svare Arbejde til andre, især Præster, saa de var ham til ingen Nytte. Disse Fejl har i de forgangne 12 Aar betydet en Indtægtsforringelse for ham paa mange Hundrede Daler.

Derefter fulgte saa d. 4. Oktober en Indstilling fra Skatkammeret til Kongen¹⁹⁾. Det hedder heri, at Thott nu anholder »om at maatte, for sin underdanigste tro Tjeneste i forrige Tider af velmente Redebonhed til at afstaa sit besatte Gods i Skaane, saa og for nogen Misregning med samme Mageskifte, nyde noget øde Jordegods til Ejendom, hvorved han kunde have med Kone og Børn nogen Livsophold i sin høje Alderdom; saa beregner han sine Præentioner . . . til 15.725 Rdrl. og for Misregning i Udlæget 37¹/₂ Tdr. Hartkorn, og derfor begærer af kongelig Naade 200 Tdr. Htk. af det øde Sorø Gods, som er blevet tilovers fra det fyenske Regiment, med nogle Aars Frihed for Skat, indtil han kan faa det bebygget. Saa er vitterligt nok, at Henrik Thott ej aleneste altid haver tjent trolig og vel, mens endog især lod sig hel villig finde til at afstaa sit Gods i Skaane, den Tid andre undslog sig

¹⁸⁾ Holbæk Købstads Historie, 188 ff.

¹⁹⁾ I Holb. Slots Ladegards Godsarkiv. Og Bil. til Skødeprotokol, Skøde Nr. 163, 22. Nov. 1673, paa Jordegods i Vordingborg Amt til Henrik Thott. (R. A.)

derfra, og at Holbæk Amt var helt ringe og øde, saa at det næsten altsammen er ham frataget af hans Kreditorer . . . . Den Misregning belangende, saa bevises nu med en gammel Jordebog, underskrevet af forrige Lensmand i Holbæk, at den Gæsteri-Havre er ham for Hartkorn beregnet, og importerer den Diffents 37¹/₂ Td. Htk. Det Gods, han underdanigst begærer, er ganske øde, og ingen har det villet antage, hvorfor det indstilles til Eders kongl. Majestæts egen Naade alene, om han for sin erlidne Skade, saa og Misregning, ialt maatte nyde af kgl. Naade 100 à 120 Tdr. Htk. i N e s t e l s ø By og hosliggende Landsbyer, som er ganske øde, med tre Aars Frihed for Skatterne. Ligeledes indstilles, at han fritages for de før omtalte Skatterestancer for 46 Tdr. Htk. øde Gods, c. 600 Rdlr., og endvidere faar 3 Aars Skattefrihed for dette Gods«.

Kongen fulgte Indstillingen og bevilgede alt det ansøgte, saaledes at der under 22. Novbr. 1673 kunde udstedes et kgl. Skøde til Thott paa det øde Gods omkring Nestelsø, ved Næstved.

Om hans senere Skæbne ved vi ikke noget. Sandsynligvis har Kreditorerne snart skilt ham af med dette Gods som med alt det andet.

Til Henrik Thotts uendelige økonomiske Bekymringer føjede sig en lang Række Sorger i Familielivet²⁰⁾. Hans første Hustru, *Lisbeth Huitfeld*, døde efter tre Aars Ægteskab 1638 i Barselseng i Landskrona. Datteren, Elisabeth Thott, døde som nyforlovet ung Pige 1656, kun tyve Aar gammel, af Kopper. Hans andet Ægteskab med *Beate Rosenkrantz* varede i 5 Aar, saa døde hun (1647) og efterlod 4 Børn, en Pige, der døde som spæd, to Dreng, som begge faldt som Offer for den frygtede Koppesygdom under deres Ophold i Sorø, og endelig Datteren Sophie Thott. To Aar efter Fru Beates Død fik han kgl. Bevilling²¹⁾ til at ægte Jomfru *Birgitte Friis*, som var beslægtet i 3. Led med hans første Hustru, men maatte betale 200 Rdlr. til de fattige i København for at opnaa Bevillingen; 21. Juli 1650 blev de viet i Odense. Naar hun er

²⁰⁾ D. Adels Aarbog, 1900, 443—44.

²¹⁾ Sjæll. Registre 22, 248.

død, er uvist; hun omtales endnu 1673 i den førnævnte Indstilling af 4. Okt. fra Kammerkollegiet. De to sidste Hustruer er begravet i Ringe Kirke.

Datteren, *Sophie Thott*, som 1673 skrev til Kongen paa sin gamle Faders Vegne, var født 1645; hun blev sindssyg og maatte holdes indespærret; først nogle Aar i Citadellet, 1685 sendtes hun over til Hammershus, og endnu i 1693 boede hun hos Amtsskriveren der.

Sine sidste Aar levede Henrik Thott i Fattigdom og Glemsel. Mærkeligt er det, at det hidtil ikke har været muligt at oplyse, naar og hvor han er død; de sidste Gange han nævnes²²⁾, er da han 12. Nov. 1675 giver Friherre v. Putbus Skøde paa noget Bøndergods, og d. 5. Juli 1676, da han giver samme Friherre Skøde paa et Hus i Kisserup. Derefter er der fuldkommen Taushed om hans Navn. Og han var dog engang en rig og anset Adelsmand, mangeaarig Lensmand og en Tid tillige Amtmand, tilhørte en af Nordens mest kendte Adelslægter, sidste mandlige Ætling af en af de navnkundige ni Akselsønner.

Men ogsaa sidste svage Skud paa Stammen, født til Rigdom og store Godser, men uden Evne til at bevare dem og derfor ogsaa nu i Adelens Forfaldstid som adskillige af sine Standsfæller prisgivet de entreprenante borgerlige Jordspekulanter, der myldrede frem i Efterkrigsaaarene.

Men det skal dog ikke glemmes, at i en vanskelig Situation, »da andre undsloge sig«, gjorde han Kongen og Landet den Tjeneste at afstaa sine bedste Godser til det bornholmske Vederlag, og naar vi til sidst ser ham som en ynkværdig Supplikant hos den guddommelige, enevældige Kongemagt, saa er det jo kun for ydmygeligst at kræve gammel Uret gjort god igen. Slet var han blevet lønnet for sin skikkelige Eftergivenhed, da man gav ham det »ringe og øde« Holbækgods i Mageskifte, og selv om han vel var en daarlig Økonom, saa blev dette kongelige Mageskifte alligevel hans Ruin.

---

²²⁾ Sjællandske Landbrugs Skødeprotokol 13. Sept. 76. (L. A.)

AF DET ÆLDRE DANSKE VEJVÆSENS HISTORIE

GENERALVEJKOMMISSIONENS VIRKSOMHED

Af Knud Klem.

Det er en bekendt Sag, at det danske Vejvæsen efter i Aarhundreder at have henligget i en yderst slet Tilstand, under hvilken man Tid efter anden vel stræbte at gennemføre Forbedringer, som imidlertid aldrig fik nogen varig Betydning, endelig i sidste Halvdel af det 18. Aarh. blev rationelt nyorganiseret samtidig med, at Planer blev lagt for et meget omfattende nyt Vejsystem. Foregangsmanden i dette Arbejde blev den franske Vejingeniør Jean Marmillod, som i April 1764 indkaldtes til Danmark, hvor han virkede indtil 1775. Under Marmillods Ledelse nyanlagdes Roskildevejen og Fredensborgvejen, ligesom Grunden lagdes til det Vejkorps, som siden fortsatte Vejarbejdet under dansk Ledelse efter Marmillods Afrejse fra Danmark. Vejvæsenets Udvikling i denne første Periode er skitse-mæssigt behandlet af forskellige Forskere, bl. a. Edv. Holm. For Marmillods Arbejde er der gjort nøjere Rede i J. T. Lundbyes og V. Hermansens Bog »Roskilde Landevej gennem Tiderne«. Her skal gives nogle Oplysninger om Vejarbejdet i Slutningen af Aarhundredet, baseret paa Rigsarkivets Materiale, især det af B. L. Paulsen udfærdigede Repertorium over Vejvæsenets Udvikling indtil 1823.

I administrativ Henseende laa Vejarbejdet i Begyndelsen ikke fast. Under de første Aars Arbejde med Roskildevejens Nyanlæg var dette Arbejde henlagt under en særlig Direktion for »den nye Indretning med Vejene«, der dog kun virkede i Perioden 1763—67. Dernæst fulgte vekslende Overstyrelser: Vejkommissionen 1769—

70, Generalitets- og Kommissariats Kollegiet 1770—71 samt Overbygningsdirektionen 1772—78.

Endelig blev der i sidstnævnte Aar truffet en forholdsvis varig administrativ Ordning, idet der ved Reskript af 7. Jan. 1778 ned-sattes en Vejkommision, bestaaende af Chefen for Ingeniørerne og Artilleriet General Wilh. v. Huth, Generalprokurør Henrik Stampe og Deputeret i Finanskollegiet Grev Joachim Godsche Moltke. Sidstnævnte var tillige Direktør for Fonden ad usus publicos, fra hvilken Fond der i en Periode senere ydedes Midler til Vejarbejdet. Af Kommissionens Sammensætning fremgaar tydeligt den Interesse, man fra Regeringens Side nærrede for, at der skulde komme Realiteter ud af Sagen. Man havde her stræbt efter at sikre saavel den tekniske Sagkundskab som de økonomiske Midler, ligesom Generalprokurørens fremragende juridiske Kundskaber og hans bekendte Reformiver borgede for, at der kunde udarbejdes de fornødne Lovanordninger til Sikring af Reformarbejdets Gennemførelse. I Kommissoriet fik de Herrer nemlig Paalæg om at gennemgaa de allerede gældende Anordninger og de paabegyndte Foranstaltninger og fremsætte Forslag til eventuelle nye Anordninger »samt derefter om bemeldte Veie forfatte en saadan med Landet og Vores havende Øiemed passende Plan som siden kunde følges«. Det udtaltes ligeledes, at det var Majestæten Ønske, at Kommissionen bestandig skulde forestaa Vejarbejderne, ligesom han ønskede Forslag til eventuelle Tilskud fra Kongens Kasse, som maatte være fornødne til Reformens Gennemførelse. Kommissionen gik med megen Iver i Gang med sit Arbejde, og allerede under 2. Nov. 1778 udstedtes en kongelig Resolution, der indeholdt nærmere Bestemmelser om Vejarbejdet, og ved Reskript af samme Dato ophøjedes Kommissionen til Generalvejkommisionen.

Ønsket om at bevare Kommissionens nære Tilknytning til Regeringsadministrationen tilkendegaves ved de Nybesættelser, som i den forløbne Tid fandt Sted, og som fulgte tilsvarende Nybesættelser indenfor Kollegierne. Rentekamret blev saaledes i den følgende Tid i Kommissionen repræsenteret ved Kommitteret Søren Engelbrecht, Deputeret Chr. Ludvig Stemann, der indtraadte i

1781 ved Moltkes Afgang fra Rentekamret, men som selv afgik i 1782, da han blev Finansminister, Kommitteret Johan Zoëga og første Deputeret Chr. Numsen. Det blev i det hele taget Skik, at den første Deputerede i Rentekamret sad i Generalvejkommisjonen. Derfor erstattedes Numsen ogsaa i Dec. 1783 af Heinrich v. Schilden Huitfeldt, der gled ud ved Regeringsomvæltningen i 1784 og erstattedes med den nye første Deputeret Grev Chr. Ditlev Reventlow. Ved Kommissionen ansattes tillige en Sekretær; fra 1778—81 virkede Johan Gottfried Meer, 1781—84 Fuldmægtig i Rentekamret Niels Paulsen, 1784—91 Kammerraad Brodahl og derefter Chr. L. Sander. Desuden var der ved Kontoret en Kopist, som paa Grund af de voksende Forretninger i 1783 forfremmedes til Fuldmægtig.

Revisionen af Vejkasse- og Materielregnskab vedblev, som før 1778, at være henlagt under Rentekamret.

Udførelsen af selve Vejarbejdet blev forestaaet af Vejkorpsset, der i Marmillods Tid kom i fast Form og under hans Ledelse og Skoling i teknisk Henseende opnaede en saadan Kvalitet, at man kunde betro det den store Opgave at nyanlægge Danmarks Veje. Efter Marmillods Afgang fik Løjtnant Hans Frederik Rosenberg fra 1. Maj 1775 Overledelsen af Vejarbejdet. I 1776 udnævntes han til Overvejsinspektør. Ved Vejarbejdets Nyorganisering i 1778 ændredes hans Titel til Overvejmester. Samtidig fik Vejingeniør Frederik Rosenberg Bestalling som Vejmaster. I Maj 1780 oprettedes endnu et Vejmasterembede, hvortil udnævntes Kaptajn Christopher von Stockfleth, der i 1773—77 som »officier geograph« havde foretaget Opmaalingsarbejder i Norge.

Under Vejmasterne var der desuden et Par Konduktører ved Navn Tangermann og Meldahl. Sidstnævnte blev Dec. 1782 udnævnt til Vejmaster, hvorefter Sekondløjtnant Bartholomæus Rummelhoff i Marts 1783 ansattes som Konduktør. Paa dette Tidspunkt var Vejkorpssets faste Officersstab altsaa vokset til en Overvejmester, tre Vejmaster og to Konduktører, men Tid efter anden ansattes desuden efter Behovet midlertidige Vejbedsmænd udvalgte blandt Officerer. Rangerende under disse fandtes et Slags Underofficerskorps, bestaaende af de saakaldte Pikører.

Indtil 1777 var der 7 saadanne. Deres Arbejde var især at komme Vejrestrene eller de i deres Sted kommanderende Officerer til Hjælp ved Liniernes Afstikning. De havde ligeledes Tilsyn med, at Grøftningen, Planeringen og Stenslagningen m. m. blev forsvarligt udført. Da der i 1779 arbejdedes paa fire forskellige Veje, maatte Kommissionen ansætte to midlertidige Pikører, og da Vej-arbejdet senere yderligere tiltog, indgik Kommissionen med Forestilling om, at der efterhaanden maatte ansættes ialt 19 Pikører, hvilket bevilgedes. Samtidig blev Tangermann paa Grund af sin Duelighed forfremmet fra Pikør til Konduktør. I de følgende Aar reduceredes Pikørernes Tal dog væsentligt, saaledes at der i 1785 kun var 8.

Vejkorpset var i Begyndelsen et blandet militært og civilt Korps. Konduktør Meldahl var saaledes ikke Militærperson. De øvrige var vel Officerer, men Forholdet mellem deres militære Grader svarede ikke til deres indbyrdes Forhold i Korpset. Det blev derfor nødvendigt at foretage en Regulering og efter Generalvejkommisionens Indstilling blev det da ved kgl. Resolution af 31. Aug. 1785 fastslaaet, at Vejkorpset skulde betragtes som et militært Korps. Alle Vejvæsenets Embedsmænd fik tillagt Rang som Infanteriofficerer. Overvejmesteren fik Rang som Major, Vejrestrene som Kaptajner og Konduktørerne som Løjtnanter. Uniformerne blev som hos afskedigede Officerer af Infanteriet, dog med andre Distinktioner, nemlig hvide Opslag og Kraver uden Rabatter samt hvide Knapper. Af Udvidelser og Ændringer i Korpset skal nævnes, at Løjtnant Andreas Gram von Heide i Marts 1788 udnævntes til Konduktør. I Marts 1790 blev Vejkonduktør Rummelhoff udnævnt til Generalvejmester i Christianssands Stift, og i April s. A. blev Vejmester Meldahl Amtmand i Island. Dette gav Anledning til, at Vejrestrenes Gager ved kgl. Resolution af 2. Juli 1790 blev regulerede, ligesom der indførtes en Graduering indenfor Vejrestrenes Kreds. Første Vejmester fik 750 Rdlr., anden 650 Rdlr. og tredie Vejmester 500 Rdlr. aarlig. De ledige Poster besattes med Løjtnant Heide, der blev tredie Vejmester med Løfte om Avancement til de højere Vejmester-

grader ved indtrædende Vakance, og Premierløjtnant, Landinspektør Guldbrand, der blev Konduktør.

Den førnævnte kgl. Resol. af 2. Nov. 1778 gav paa Grundlag af Generalvejkommisionens Indstilling de første almindelige Regler for Vejarbejdet efter Nyordningen. Saavel Nyanlæg som Vedligeholdelse skulde bestyres af Kommissionen, men indenfor de enkelte Amter forestaas af Amtmanden tillige med to Mænd fra Amtet samt en i Vejvæsen kyndig Ingeniør. Den sidstnævnte skulde foretage de fornødne Nivelleringer og iøvrigt forestaa selve Vejanlæggene. Arbejdet skulde foreløbig kun omfatte Landevejene fra København til Korsør og videre over Fyn til Assens samt Fredensborg-, Helsingørs- og Køgevejen. Med Hensyn til den økonomiske Ordning bibeholdtes Vejfonden, som allerede eksisterede forinden, og hvorfra der hvert Aar fra den kongelige Kasse udbetaltes Midler til Vejarbejdet til den under Kommissionens Opsyn staaende Vejkasse. Der gaves desuden forskellige Regler for selve Vejarbejdet, Vejføringen og Vejenes Art. De saakaldte Chausseer skulde kun anlægges paa de Steder, hvor det var uomgængelig nødvendigt, iøvrigt skulde man klare sig med Grusveje. Vejkassen skulde udrede de fornødne Summer til Materialer og Arbejdsløn saavel til Opførelsen af Broer og Stenkister som til den fremtidige Vedligeholdelse af disse, endvidere til Dagløn for de talrige militære Arbejdere, som var nødvendige til Lægning af Sten, Bortryddelse af Træer og Planering af Vejene, til Anskaffelse af de Redskaber, som Bønderne ikke i Almindelighed var forsynede med samt til Milepæle. Hvad der kom til udover de nævnte betalte Arbejder skulde derimod udredes af Bønderne indenfor de paagældende Amter. Samtlige Bønder skulde i Forhold til deres Hartkorn uden Betaling levere og tilkøre, hvad der var fornødent af Grus, Sten og Jord til Vejene saavel som de Sten, der skulde benyttes til Broerne, ligesom de ogsaa skulde indgrøfte Vejene og afgive de fornødne Haandlangere til Brolægningen og Planeringen. Det Tab, som den enkelte maatte lide enten ved selve Vejanlæggene eller i Anledning af disses Udførelse saasom ved Jord- og Grusgravning, og som ikke fuldt erstattedes ved

Udlægning af de gamle Veje, vilde Kongen godtgøre efter forudgaaende Undersøgelse og Forestilling fra Rentekamret i ethvert enkelt Tilfælde af sin egen Kasse, saaledes at denne Udgift skulde være Vejkassen uvedkommende. Naar en Landevej var fuldført, skulde den fremtidig vedligeholdes vederlagsfrit af Beboerne, idet Amtsbetjente foretog den fornødne Opmaalning og ved Pæle og Mærker markerede det Vejstykke, som hvert Herred, Sogn og By og hver Gaard skulde tildeles.

For at fremskynde Vejarbejdet skulde der arbejdes i flere Amter paa en Gang, men Kommissionen skulde dog lægge Plan og Overslag for hver 3 à 4 Mil ad Gangen og gøre Forestilling herom til Kongen forud for Arbejdets Paabegyndelse. Der blev samtidig givet Bestemmelser for de mindre Veje, som paatænktes udenfor de egentlige Landeveje, og hvor man skulde gaa frem paa tilsvarende Maade, men disse Bestemmelser fik foreløbig ingen Betydning, da det varede længe, inden man naaede til saadanne Veje. Endelig blev det paalagt Kommissionen til sin Tid at forelægge Kongen til Resolution et Udkast til en almindelig Vejanordning, ved Hjælp af hvilken man kunde forebygge Mishandling og Beskadigelse af Vejene og fastsætte Straf for Forsømmelser ved Vejarbejdet.

Det var i Resolutionen fastsat, at Vejarbejdet skulde finde Sted paa den for Bonden bekvemmeste Tid. Det blev derfor en Regel ikke at forlange Vejarbejde i Saa-, Højbjergnings- eller Kornhøstens Tid, men denne Regel blev næppe altid nøje overholdt. I 1780, 1790, 1791 og 1793 startede man f. Eks. Arbejdet tidligt paa Sommeren og vedblev til ind i November, i 1780 dog især paa Grund af en Brobygning, der jo udførtes ved betalt Arbejde. Arbejdet udførtes i Almindelighed godsvis efter foretagen Inddeling. Det saakaldte Flengsarbejde, hvor alle arbejdede i Fællesskab, anvendtes kun, hvor betydelige Jordarbejder ikke tillod en Fordeling. Fremgangsmaaden var sædvanligvis saaledes, at det Vejarbejde, som ifl. kongelig Resolution skulde udføres det enkelte Aar, blev af Overvejmasteren fordelt paa Hartkornet efter en fra Amtsstuen modtagen Fortegnelse over Hartkornet i Amtet. Denne Fordelingsliste, hvorpaa stod opført saavel ethvert Gods'

eller Sogns Hartkorn som den Vejstrækning, Godset eller Sognet som Helhed skulde anlægge det paagældende Aar, blev forinden Arbejdets Paabegyndelse af Kommissionen sendt til Amtmanden, der lod den cirkulere til hver Godsejer i Amtet. Naar derefter den Vejbetjent, som havde Tilsynet med Vejarbejdet, havde udarbejdet et Overslag over, hvor mange Mænd og Vogne, der var fornødne til Arbejdets Udførelse, forhandlede der med vedkommende Amtsforvalter om, hvilke Godser, Sogne eller Gaarde, der skulde tilsiges til Arbejdet. Tilsigelsen tilgik ikke de enkelte Bønder paa Godset, men Godsejeren som den, der efter de ældre Vejforordninger burde indestaa for, at det Vejarbejde, der tilkom hans Gods, blev udført. Vejbetjentene havde derfor kun at undersøge, om det pligtige Mandskab og Vognantal mødte. Hvis der i det enkelte Aar, naar Sæsonen var sluttet om Efteraaret, resterede noget af det Vejarbejde, som paahvilede Godset, opførtes dette som en Restance, der skulde indhentes det følgende Aar.

Til Lettelse for Befolkningen blev der indført nærmere Regler for Sten- og Grustagningen. Man skelnede her mellem nærmere og fjernere boende, idet man med de sidstnævnte forstod Folk, som boede en Mil og derover fra Vejarbejdet. Ved kgl. Resolution af 8. April 1782 fik de arbejdspligtige, som boede nærmest Vejene, i Vintertiden 1. Okt.—31. Marts Eneret til at samle Sten paa deres egen Grund til saa mange Aars Vejparter, som Amtmanden efter bedste Skøn mente nødvendigt til de Parter af Vejene, der laa nogenlunde belejligt for Transport af Sten fra deres Marker. Paa de øvrige Tider af Aaret maatte det være de fjernere boende tilladt at samle Sten; dog skulde Amtmanden fastsætte, hvor stort et Kvantum disse sidstnævnte kunde bevilges, efter at de i Forvejen var tildelt en Strækning af den gamle Vej. Man benyttede nemlig den fornuftige Trafik at forbeholde Stenene fra de gamle Veje og fra »Milehøjene«, d. v. s. Stensætningerne om de gamle Milepæle, for de fjernere boende. Betalingen for Stenene skulde være 2 Sk. pr. Læs eller 48 Sk. pr. Kubikfavn til Grundejeren eller Beboeren. Af denne Prisberegning vil det bemærkes, at Læssene kun var smaa. Der indførtes Bøder og Konfiskation for Overtrædelser af disse Regler saavel som for de Tyverier af andres op-

lagrede Sten og Grus, som var særdeles almindelige. Mens Harpning af Grus til Brug for samme Aars Vejparter endnu fandt Sted, var det enhver forbudt at harpe mere Grus end der udkrævedes til dette Aar. Det var ligeledes Grundejere eller andre forbudt at harpe Grus eller samle Sten til Salg. Hvis det kunde lette Transporterne at aabne et Hegn, som tilhørte en anden, og køre over hans Grund, var dette tilladt, hvis Ejeren forud underrettedes derom. Satte vedkommende Ejer sig derimod, havde Amtmanden Beføjelse til at træffe Afgørelse i Sagen. En Ejer kunde saaledes ikke sætte sig imod en saadan Fremgangsmaade, men evt. Tab skulde naturligvis godtgøres ham. Paa tilsvarende Maade var der givet de fjernere boende Tilladelse til at lade deres Heste græsse paa de Græsmarker, som laa i Nærheden af Vejarbejdet, for en billig Græsleje, som Amtmanden skulde aftale med Grundejeren eller om fornødent fastsætte. Ogsaa Menneskenes Forplejning blev der taget Hensyn til, idet Kommissionen i 1791 fik gennemført, at Rentekamret efter Kommissionens Begæring uden Hinder af Anordningerne om Krohold paa Landet kunde give Husejere eller Værter Tilladelse til i Arbejdstiden »til Nødtørftighed« at forsyne Vejbetjente, Brolæggere, Haandlangere og andre til Vejarbejdet knyttede Personer med hvad Slags Spise- og Drikkevarer de maatte forlange. Om disse mange Smaakroer virkede særlig fremmende paa Vejarbejdet var maaske et andet Spørgsmaal.

Omend der saaledes var givet forskellige Lempelser og Begunstigelser, vedblev Vejarbejdet dog at være en stor Byrde baade for Bønder og Godsejere, og det var i høj Grad upopulært hos Befolkningen. Det havde ganske vist været kendt tidligere, men voldte nu mere Besvær ved sit betydeligt større Omfang. I 1782 ansøgte en Del Proprietærer i Roskilde Amt om Ændringer i Vejarbejdet, men navnlig var Etatsraad, Landsdommer Neergaard til Svenstrup kontrær. Ved alle mulige Lejligheder søgte han at lægge Hindringer for Vejarbejdet, og skønt Kongen tilkendegav Proprietærerne, at han »med Mishag vilde anse al den Hindring, der maatte gøres i de af Generalvejkommisionen til de nye Vejes Anlæg føjede Anstalter«, mens det derimod vilde være Kongen til Velbehag, »om samtlige Jordegodsejere saavel i dette som i øvrige

Amter, hvor der blev arbejdet paa de nye Veje, viste sig velvillige til at befordre Vejenes Anlæg, som for Landet var saa nyttige og nødvendige«, vedblev Etatsraad Neergaard at fastholde sin afvisende Holdning og fik sine Bønder til at vise sig opsætsige, saaledes at de benægtede Amtmandens Bemyndigelse til at udstede Befalinger og paa det mest uforskammede beegnede Amtsforvalteren, da han optraadte paa Embeds Vegne i et Vejanliggende. Etatsraad Neergaard fik derefter en Bøde paa 500 Rdlr. til Vejkassen, ligesom hans Bønder blev mulkterede. Misdæderne fik imidlertid Lejlighed til at prøve et Sagsanlæg mod sig, og under Sagens Gang døde Neergaard, hvorefter Bønderne slap for videre Tiltale, fordi de havde fejlet mere af Vildfarelse end af Ondskab. Denne og andre Sager gav Anledning til, at Smaaforseelser mod Vejvæsenet og Vejarbejdet, for at man kunde undgaa vidtløftige Processer, maatte undersøges og paakendes ved en Politiret, og Dommen bringes til Udførelse, efter at den havde modtaget Amtmandens Approbation.

Under Generalvejkommissionen udførtes i Perioden fra 1778 til 1793 følgende Vejstrækninger: Roskilde—Korsør, Vejen fra Klovtofte til Køge, Hovedparten af Vejen fra Roskilde til Kalundborg, Vejen fra Usserød til Helsingør, samt Vejen fra København til Dragør. Endelig blev der paabegyndt Anlæg af en ny Vej til Frederiksborg.

Det var i Resolutionen af 2. Nov. 1778 forudsat, at man snarest skulde fortsætte Vejanlæggene over Fyn til Assens. Der blev ogsaa iværksat en Opmaaling af forskellige Vejstrækninger, ligesom Vejføringen fra Nyborg til Vissenbjerg og derfra dels til Assens og dels til Middelfart blev vedtaget, men disse Vejarbejder, saavel som en planlagt Vej i Jylland fra Haderslev over Gram ad Ribe til, blev ikke foreløbig bragt til Udførelse.

Forarbejder til *Korsørvejen* blev allerede paabegyndt i 1770. Paa dette Tidspunkt var der opmaalt en Strækning af 3 Mil mellem Roskilde og Ringsted. Ved kgl. Resolution af 25. Maj 1770 beordredes General Landvæsens Kollegiet til at besørge Strækningen gennem Antvorskov Distrikt fra det saakaldte Postriderhus til Korsør, omtrent 3 Mil, optaget og indpælet med Henblik paa

Nyanlæg. I Fortsættelse heraf befaledes det, at de 5 Mil fra den anden Mil hinsides Roskilde indtil Postriderhuset skulde behandles paa samme Maade. Dette Arbejde foregik under Marmillods Ledelse. Under 25. Jan. 1779 approberedes Linien for Vejanlægget fra Roskilde til Ringsted med Ret for Generalvejkommisionen til at foretage evt. paakrævede Smaaændringer for at gøre Vejarbejdet billigere og mindre byrdefuldt for Befolkningen. Samtidig fik Ejeren af Gliims og Ousted Kroer tilstaaet 800 Rdlr. af den kongelige Kasse til Kroernes Flytning til den nye Vej. I Marts 1779 approberedes Vejføringen fra Ringsted over Slagelse til Korsør. 22. Marts 1784 bevilgede Kongen 300 Rdlr. af Vejkassen til Antvorskovs og Korsørs Amter for at disse kunde blive i Stand til at indhente en Del Restancearbejde. Beløbet skulde anvendes til ved Daglejere at bestride en Del af det vanskeligste Arbejde. Da det desuden blev uoverkommeligt for Korsør By med egne Kræfter at fuldføre sit Vejarbejde ligesaa tidligt som de tilstødende Amter, fik Byen i 1786 Hjælp af 100 Mand Militær til Indgrøftning og Planering af de resterende Vejstrækninger. Udgifterne hertil blev forskudsvis udredet af Vejkassen. I 1787 fik Byen paa samme Maade Hjælp af 50 Mand Militær, ligesom Sorø Amt i 1790 fik anvist 100 Soldater til Hjælp for sit Vejarbejde. Den hele Strækning fra Roskilde til Korsør udførtes i Aarene fra 1779 til 1791. Den samlede Vejlængde omfattede 38.819 Favne, og her var paa Strækningen 12 Broer og 102 Stenkister. Den samlede Bekostning udover det af Befolkningen udførte Pligtarbejde omfattede 200.149 Rdlr.; heraf androg Vejvæsenets Gager 45.116 Rdlr., mens Erstatningen til Lodsejerne udgjorde 20.138 Rdlr.

Køgevejen gik Generalvejkommisionen i Lag med straks efter sin Overtagelse af Vejarbejdet. Her var ogsaa foretaget en Del Forarbejder. Allerede 28. Dec. 1778 afgaves Indstilling herom. Kommisionen mente, at man fra København enten skulde følge den daværende gamle Vej over Bakkehuset forbi Valby og Flaskekroen til Store Vejlebro eller Vejen over Bakkehuset gennem Valby, Hvidovre og Avedøre til Store Vejlebro; derfra til Lille Vejlebro, herfra til Lopholmskro, og Korporalskroen, og derfra i lige Linie til Skillingskroen og til Køge. Paa en Del af de nævnte

Strækninger var Vejen allerede afstukket og indgrøftet. Af økonomiske og praktiske Grunde approberede Kongen den 4. Jan. 1779 den førstnævnte Vejlinie. Kort efter denne Resolution indgav imidlertid Amtmanden over Københavns Amt, Geheimeraad Scheel Plessen efter Anmodning fra adskillige Proprietærer Forestilling om, at det formentlig vilde være fordelagtigere og lettere for Bønderne, naar Vejen i St. f. at gaa over Flaskekroen blev fulgt fra København til Damhuset og anlagt over Hvidovre Mark til Vejlebro, hvorved Anlæg og Vedligeholdelse af næsten en Mil vilde spares. Da man endvidere ved Anlægget af Vejen fra Køge til Skillingskroen gjorde den Erfaring, at Vejen langs Stranden paa Grund af det løse Sand selv med forøget Bekostning vanskeligt lod sig udføre solidt, anstillede Kommissionen nye Undersøgelser for at finde ud af, hvilken Linie, man burde vælge, naar Vejen ikke skulde lægges over Flaskekroen. Man kom da til den Erkendelse, at Vejen burde følge Roskildevej indtil Valby Mose paa den anden Side af Roskilde Kro og derfra kom til at gaa tværsover Taastrup Valby Mark til Østenden af Greve og Karlslunde Byer, over Solrød Mose til Skillingskroen. Betydelige Beparelser vilde derved indvindes.

Generalvejkommisjonen indstillede denne Vejføring til Kongen. Samtidig bemærkede man, at det vilde blive meget byrdefuldt for de 4022 Tdr. Hartkorn af Roskilde Amt, som det tilkom at anlægge Roskilde Amts Vejpart, at udføre dette Arbejde. Naar Københavns Amt ved Vejforlæggelsen da nød en betydelig Lettelse, var det kun billigt, om Københavns Amt hjalp Roskilde Amt med Vejens første Anlæg; saaledes at man paatog sig et større Stykke end til Amtsskellet. 17. Aug. 1780 ændrede Kongen da sin Beslutning derhen, at Vejen skulde føres fra Roskilde Kro til Skillingskroen, og at Københavns Amt ved Anlægget af Vejstykket fra Valby Mose til Skillingskroen skulde tildeles en lige saa stor Strækning som Roskilde Amt, hvorimod hvert Amt skulde paatage sig Vedligeholdelsen af de Vejstykker, der løb igennem det paagældende Amt. For at Arbejdet des hurtigere kunde fremmes, bevilgede Kongen samtidig 3000 Rdlr. af Fondet ad usus publicos.

Udførelsen af Køgevejen skete i Aarene fra 1778 til 1788. Vejens Bredde var 20 Alen, Vejlængden udgjorde 12.818 Favne, der tilsammen kostede 52.160 Rdlr. Lønningsudgifterne androg 14.798 Rdl. og Erstatninger til Godsejerne omfattede 6605 Rdl. Vejen havde 6 Broer og 26 Stenkister.

Vejen fra *Roskilde til Kalundborg* approberedes af Kongen 1. Maj 1779. Paa Strækningen fra Roskilde Bys Mark til Kornerup havde den en Bredde af 16 Alen, Resten var 18 Alen bred foruden Grøfterne. Anlægget fandt Sted i Aarene fra 1779 til 1793. Fra 1779 til 1781 incl. fandt kun Flengsarbejde Sted paa denne Vej; fra 1782 var Sten- og Grusarbejdet saavel til det egentlige Vej-anlæg som til Bro- og Stenkistebygningen repareret paa Godserne, mens Jordarbejdet, der var vanskeligere at fordele, blev udført som Flengsarbejde. Vejlængden var 8218 Favne, Bekostningen androg 35.880 Rdlr., hvoraf faste Lønningsudgifter omfattede 9551 Rdl. og Erstatningskravene 4263 Rdl. Til Vejarbejdet var ialt afgivet 168.139 Mand og 43.412 Vogne.

Vejføringen for *Vejen fra Usserød til Helsingør* blev fastlagt i kgl. Resolution af 22. Febr. 1779; det er den samme Vej, som nu betegnes Kongevejen. Vejen var 20 Alen bred, dens Længde 9445 Favne. Til Vejens Anlæg var under Hørsholm Amt henlagt 1045 Tdr. Hartkorn, under Kronborg Amt 4063 Tønder, men da Vejlængderne i de to Amter var henholdsvis 2316 Favne og 5465 Favne, faldt Byrden ved Anlægget højst forskelligt ud, som det iøvrigt efter Beregningsmaaden ofte maatte blive Tilfældet ved disse Vejanlæg. I Hørsholm Amt maatte 1 Td. Hartkorn derfor anlægge 2 Favne, 1 Fod og 1¹/₂ Tomme Vej, mens 1 Td. Hartkorn i Kronborg Amt kunde klare sig med 1 Favn, 2 Fod og 1 Tomme. Vejen anlagdes i Aarene 1779 til 1793. Bekostningen androg et Beløb af 36.683 Rdlr., hvoraf Lønningsudgifterne beløb sig til 10.925 Rdlr. Til den nye Vej blev indtaget et Areal af 790.828 Kvadratalen, mens der blev udlagt 262.476 Kvadratalen af den gamle Vej. Der gik saaledes et Areal af 528.352 Kvadratalen tabt. Erstatningssummerne androg tilsammen 4876 Rdlr. Til Udgangen af 1789 var der til Vejarbejdet afgivet 197.913 Mand og 36.347 Vogne. Som et Kuriosum skal nævnes, at Tabet paa Grund af

Regnvejr og Forsømmelser udgjorde 4404 Mand og 502 Vogne, der maa forekomme bemærkelsesværdigt lidt. Vejarbejdet skete ved Repartition, idet Flengsarbejde praktisk talt ikke fandt Sted, hvilket maa betyde, at der ikke forekom større koncentrerede Jordarbejder.

Da *Dragørvejen* var yderst slet, indgav Generalvejkommisionen i April 1780 Forestilling om Nyanlæg, hvilket bifaldtes af Kongen den 8. Maj s. A. Vejen skulde være 20 Alen bred, fra Sundbyøster og videre dog kun 14 Alen. Hertil kom Grøfter paa 3 Alen, senere udvidet til 3½ Alen. Husmænd med Haver fik paalagt Arbejde med Grøftning og Harpning af Grus, jordløse Husmænd blev fritaget for Vejarbejde; dog skulde Dragørs Beboere til Hjælp for Store Magleby Sogn udrede 70—80 Rdlr. aarlig til Lønning af Haandlangere, et Beløb, som blev reparteret efter Erhvervsindtægter. Alt det øvrige Vejarbejde skulde derimod fordeles og lignes paa Hartkornet, Fogdernes Hartkorn dog undtaget. Efter Landevejens Anlæg skulde Vedligeholdelsen ligeledes paahvile Hartkornsbrugerne, idet Husmændene og Dragørs Beboere fik en vis Del af Grøfterne og Jordvejen at vedligeholde.

Dragørvejens Anlæg fandt Sted i Aarene fra 1780 til 1790. Chausséens Længde paa selve Amagerlandet var 5040 Favne, men hertil kom paa Staden Københavns Grund 111 Favne Stenbro og 144 Favne Chaussé samt i Hollænderbyen 382 og i Dragør 116 Favne Stenbro. Amagers Hartkorn omfattede ialt 1152 Tønder, hvorved der blev 4 Favne, 2 Fod og 11 Tommer Vej at udføre for hver Tønde Hartkorn, altsaa væsentligt mere end paa Helsingørvejen. De til Vejanlægget udbetalte Beløb androg 18.834 Rdlr. Heraf udgjorde de faste Lønningsudgifter 5858 Rdlr., en bemærkelsesværdig stor Andel, mens Erstatningssummerne androg 2615 Rdlr. En Mil af Dragørvejen kostede 13.602 Rdlr. i Gennemsnit. Skønt de sjællandske Veje blev nyanlagt indenfor den samme Periode, var der en iøjnefaldende Forskel i Udgifterne hertil. Vejen fra Usserød til Helsingør kostede gennemsnitlig 15.692 Rdlr. og Køgevejen 16.276 Rdlr. pr. Mil. Aarsagen maa ligge i Forskellen i de Hindringer, som Naturen lagde Vejteknikerne i Vejen. At det flade Amagerland maatte give den billigste Vej, er kun na-

turligt, og der var paa Dragørvejen desuden ikke en eneste Bro. Paa Helsingørvejen var der en enkelt Bro, Jellebro, paa Køgevejen derimod som nævnt 6: Skillingsbro, Thorslunde, Solrød, Onde-aftens, Ølby og Karlstrup Broer.

For i Sammendrag at give et Indtryk af det Vejarbejde, som gennemførtes af Generalvejkommisjonen i Perioden fra 1778 til 1793, meddeles følgende Oversigt:

	Det egtl. Vej- arbejde	Løn- nings- udgifter	Erstat- nings- beløb	Ialt	Udført Vejlængde	
	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Mil	Favne
1778.....	1.553	4.420	273	6.246	} 1	2672
1779.....	5.521	4.420	971	10.912		
1780.....	10.339	4.420	1.817	16.577		
1781.....	16.932	5.470	2.977	25.380		
1782.....	19.189	5.570	3.374	28.133	1	2137 ¹ / ₂
1783.....	35.716	5.520	6.280	47.516	3	3236
1784.....	22.570	5.520	3.968	32.059	1	475
1785.....	17.180	5.800	3.020	26.001	1	1982 ³ / ₄
1786.....	17.121	5.800	3.010	25.931	1	2662
1787.....	17.660	5.800	3.105	26.566	1	950
1788.....	12.891	5.600	2.266	20.757	1	600 ⁴⁷ / ₇₂
1789.....	8.805	5.600	1.548	15.954	} 1	2092 ⁴¹ / ₇₂
1790.....	1.009	5.600	1.760	17.369		
1791.....	15.141	5.570	2.662	23.374		
1792.....	4.171	5.570	733	10.475		
1793.....	4.151	5.570	729	10.450		1196
Ialt...	218.958	86.250	38.500	343.708	18	2211 ¹ / ₁₂

Det bemærkes, at i den ovenstaaende Oversigt er Mark og Skilling udeladt.

Med Datidens Prisforhold maa de til Vejarbejdet anvendte Summer siges at betegne en meget betydelig Indsats i dette vigtige Reformarbejde, især naar det tages i Betragtning, at det Pligtarbejde, som paahvilede Befolkningen, var saa omfattende, ligesom ogsaa Militæret blev anvendt saa stærkt i Vejarbejdet. De ovennævnte Summer medgik udelukkende til Nyanlæg, men ogsaa Vedligeholdelsesarbejdet maa tages i Betragtning, naar man skal danne sig et Overblik over den ydede Indsats. Som det vil

erindres forudsatte Vejreskriptet af 2. Nov. 1778, at Vedligeholdelsesarbejdet skete ved Pligtarbejde, men paa dette Punkt fik man meget snart Betænkeligheder. Det gik hurtigt op for Myndighederne, at det vilde være en daarlig Økonomi, hvis Roskilde- og Fredensborgvejene, som var anlagt med saa stor Omhu og saa betydelige Udgifter, skulde udsættes for en hastig Forringelse ved en daarlig Vedligeholdelse. Ved Kabinettsordre af 20. Aug. 1779 indførtes derfor den Nyordning, at Bøndernes Pligtarbejde for disse Vejes Vedkommende ene skulde omfatte Transporten af Gruset til Reparationerne, mens saavel Grusets Gravning, Harpning og Udlægning paa Vejene, som det havde været Tilfældet forud for 1778, fremdeles skulde forestaaes af Vejvæsenets Folk og udføres af lønnede, erfarne Arbejdere. Derimod skulde de øvrige Veje, der efterhaanden anlagdes, helt vedligeholdes ved Pligtarbejde. Til Vedligeholdelsesarbejder paa Roskildevejen og Fredensborgvejen efter disses Færdiggørelse blev der paa denne Maade anvendt henholdsvis 41.093 Rdlr. og 55.497 Rdlr., ialt et Beløb af 96.590 Rdlr.

Til delvis Dækning af de store Udgifter, som Vejreformen medførte, opkrævedes Bomafgifter paa de forskellige Veje. Paa Fredensborgvejen var der 5 Bomme (ved Vibenshus, Vangede, Gjelskov, Hørsholm og Heslerød), paa Vejen fra Usserød til Helsingør 2 (Niverød og Rørtang), paa Roskildevejen 4 (Damhuset, Vridsløselille, Baldersbrønde og Roskilde), paa Strækningen Roskilde—Korsør yderligere 9 (Glim, Boruphus, Ortved Skov, Ringsted, Fjenneslevmagle, Sorø Mølle, mellem Kindertofte og Slagelse, Ormslev og Korsør), paa Køgevejen 3 (Kildebrønde, Karlstrup og Ølby), paa Kalundborgvejen 2 (Kornerup og Lindensborg Kro) samt endelig paa Dragørvejen en Bom ved Acciseboden ved Amagerport. I Perioden indtil 1793 indkom ved samtlige 26 Bomme en Sum af 171.852 Rdlr. I en Aarrække ydedes der af den kgl. Kasse 5000 Rdlr. aarlig til Vejkassen. I de forløbne 16 Aar vilde der saaledes normalt ydes et Beløb af 80.000 Rdlr., der lagt til Bomindtægterne giver ialt 251.852 Rdlr., et Beløb, der langtfra strakte til til Dækning af de samlede Udgifter for Nyanlæg og Vedligeholdelse, der androg 440.298 Rdlr., naar endda kun Ved-

ligeholdelsen paa Roskilde- og Fredensborgvejen tages i Betragtning. Moltke, der jo baade var Medlem af Generalvejkommisjonen og Direktør for Fondet ad usus publicos, fik derfor i 1781 kongelig Resolution for, at Fondet skulde udbetale de Summer til Vejarbejdet, som Kommissionen rekvirerede, men allerede det følgende Aar maatte Moltkes Efterfølger C. L. Stemann erklære Fondet ude af Stand til disse store Udbetalinger. Der blev derfor i Aarenes Løb fra den kgl. Kasse i de Aar, Finanserne viste Over-skud, udbetalt de Summer, som var nødvendige, i 1783 saaledes paa en Gang 33.000 Rdlr., siden andre store Beløb.

Siden sin Nedsættelse i 1778 havde Generalvejkommisjonen været betænkt paa at følge Kongens Paalæg om at forberede en almindelig Vejforordning, der gik mere i Detailler end det foreløbige Grundlag, der skabtes ved den kgl. Resolution af 2. Nov. 1778, og hvori nedfældedes de Erfaringer, som Kommissionen indhøstede under sit Arbejde. De ovennævnte økonomiske Besværligheder gjorde Kommissionen betænkelig ved at fortsætte Vejarbejderne i Landets øvrige Amter, før en saadan almindelig Vejforordning var udstedt. Chr. Ditlev Reventlow udarbejdede derfor en Plan hertil, som efter at være blevet behandlet saavel af Kommissionen som af adskillige andre Autoriteter, blev endelig udarbejdet af Generalprokurør Chr. Colbiørnsen og derefter fik Kongens Underskrift den 13. Dec. 1793 med Lovkraft fra 1. Jan. 1794. Denne Forordning, paa Grundlag af hvilken alt Vejarbejde i Danmark i $\frac{3}{4}$ Aarhundrede kom til at hvile, er et stort, velovervejet Lovkompleks paa 97 Paragraffer, der giver Regler for alle Detailler af Virksomheden. Der er ikke her Lejlighed til nærmere at redegøre herfor. Det skal kun oplyses, at der i Loven skelnes mellem tre Vejklasser: Hovedlandeveje, mindre Landeveje og Biveje. Ved Hovedlandeveje forstaas Landeveje, som forbinder en Provins med en anden. Paa Sjælland var Vejene fra København til Korsør, Kalundborg-, Vordingborg- og Helsingørvejene Hovedlandeveje; paa Fyn var det Ruterne Nyborg—Odense—Middelfart samt Nyborg—Assens—Faaborg. I Jylland skelnedes mellem en østlig Hovedvej: Aalborg—Hobro—Randers—Aarhus—Skanderborg—Horsens—Vejle—Snoghøj og fra Vejle til Kolding og Snog-

høj samt en vestlig Hovedvej: Haderslev—Ribe—Varde—Ringkøbing—Holstebro—Lemvig samt Holstebro—Viborg—Hobro. Paa Falster var det Linien Gaabense—Guldborg og paa Lolland: Guldborg—Sakskøbing og derfra til Maribo og Rødby. De mindre Landeveje var de Veje, som førte fra en Købstad til en anden eller til de almindelige Færge- og Ladesteder. Bivejene var Resten, d. v. s. Sogne-, Kirke- og Mølleveje etc.

Med de ovenfor refererede Vejarbejder og Forordningen af 12. Dec. 1793 er omtalt Generalvejkommissionens væsentligste Virksomhed. Kommissionen bestod ganske vist til 1808, da den ophævedes ved en kongelig Resolution af 22. Marts, hvorefter dens Funktioner lagdes ind under Rentekamret, men efter 1793 udførtes kun faa Vejarbejder. Baggrunden for denne Ophævelse var den Standsning, som Krigsaarene havde bragt i Vejarbejdet. Med Undtagelse af nogle Smaaarbejder kom der først paany Gang i Virksomheden i 1820-erne, og Vejprogrammet fuldførtes først langt over Midten af 19. Aarh., da Jernbanerne allerede havde mindsket Betydningen af Landevejene.

Vejforordningen af 1793 afløstes af en ny Forordning af 12. Sept. 1841, men en virkelig gennemgribende Ændring kom først med Loven af 21. Juni 1867, der fra 1. April 1868 lagde Vejarbejdet over i Amtsraadenes Hænder.

BYGNINGSHISTORISKE BRANDFORSIKRINGS- ARKIVALIER

Af *Hans Knudsen*.

Allerede i det første Bind af »Fortid og Nutid« har Pastor P. Severinsen i en lille Artikel »En historisk Kilde« gjort opmærksom paa, at vi i Brandtaksationsprotokollerne for Landbygninger besad et værdifuldt Kildemateriale til Oplysning om Bygninger paa Landet fra 1800 og videre frem. Den Gang laa disse Arkivalier endnu hos Branddirektørerne, men da de i 1922 er blevet afleveret til Landsarkiverne i hvert Fald til 1872, og da disse i Forvejen laa inde med Sager vedrørende Bygningsforsikring i Købstæderne, kunde der være Anledning til at give en Oversigt over dette i flere Henseender værdifulde Kildemateriale.

Bygningsbrandforsikringens Historie her i Landet skal dog ikke opridses her, da J. O. Bro Jørgensen i »Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarhundrede« har gjort det i den Henseende fornødne, hvortil kommer, at de forskellige Forsikringsselskaber har fejret deres Jubilæer med Udsendelse af statelige Skrifter som »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728«, 1906, »Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911, et Bidrag til Kjøbenhavns Historie«, 1913, J. Goldschmidt: »Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1792—1892«, K. Hammerich: »Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1871—1920«, »Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring«, 1942, Mich. Petersen: »Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger 1792—1892«, 1892, og Jens Christensen: »Brandforsikringen gennem 150 Aar«, 1942. I disse Værker findes oftest foruden vedkommende Institutions Historie gode Redegørelser for den almindelige Bag-

grund for deres Oprettelse og Virksomhed. Det, der her skal meddeles, er derfor blot supplerende Oplysninger om det Arkivmateriale, disse Institutioner har afsat til midt i 19. Aarhundrede, dog med den Begrænsning, at alt, hvad der vedrører interne Forhold og Regnskabsvæsen, forbigaaes, mens Vægten lægges paa Vurderingsforretningerne som det Stof, der har mest almindelig Betydning, men som ifølge de vekslende Administrationsforhold findes spredt i forskellige Embedsarkiver, hvorfor det til Tider kan være vanskeligt at vide, hvor det skal søges.

I.

Fra *Københavns Brandforsikring* er til Landsarkivet for Sjælland afleveret et stort og velordnet Arkiv, som strækker sig fra Oprettelsen i 1731 til ca. 1909. Kernen i dette er Taksationsforretningerne, som haves fra 1731 til 1908. De er for hver Ejendom samlede paa det nugældende Matrikulsnr., saaledes at man her har en fortsat Kæde af Vurderinger, de ældste er ganske vist ret summariske, men Bygningsbeskrivelserne bliver hurtigt meget fyldige og præcise m. H. t. Maal, Bygningsmateriale og indbyrdes Beliggenhed og med Gennemgang af de enkelte Rum til Oplysning om Panelværk, Vindues- og Dørkonstruktioner og Kakkelovne. Arkitekturhistorien har her en uvurderlig Kilde, som bliver flittigt benyttet, ligesom det ogsaa for Personalhistorien kan være af Betydning at faa autentisk Viden om det Hus og de Rum, i hvilke de skildrede Personer har levet. Under Forsikringen var endelig ogsaa inddraget, hvad der fandtes af fast installeret Maskineri i Bygningerne med Beskrivelse og Vurderinger af sagkyndige, saaledes at der her er givet en Mulighed for at følge Industrialiseringens Vækst.

Der haves altsaa her en meget nøje Beskrivelse af Bygningerne i det gamle København inden for Voldene, men da der først efter den ødelæggende Brand i 1795, som medførte Insolvens for Forsikringen, udstedtes et Paabud om, at alle baade offentlige og private Bygninger, bortset fra de militære, skulde indtegnes i Brandforsikringen, kan man altsaa først efter dette Tidspunkt

være sikker paa at finde en Ejendoms Vurdering, selv om der altid er en overvejende Sandsynlighed derfor. Denne Forsikrings-
tvang bestod til 1. August 1870, da Loven af 15. Maj 1868 om
Brandvæsenet i København traadte i Kraft¹⁾. De friere Forsik-
ringsforhold efter 1870 medførte dog ikke nogen Tilbagegang i
Forsikringernes Antal, og i 1889 fik ogsaa Grundejerne i For-
stæderne Adgang til at indtegne deres Ejendomme i Københavns
Brandforsikring, hvilket heller ikke afstedkom større Foran-
dringer²⁾.

Foruden Vurderingsforretningerne rummer Brandforsikringens
Arkiv adskilligt andet værdifuldt Stof. Der er mange Bind og
Pakker omhandlende Ildebranden 1795 og Bombardementet 1807,
baade vedrørende Skaderne og den finansielle Afvikling af de
opstaaede Vanskeligheder. Nævnes kan ogsaa »Kiøbenhavn Stads
General Mandtal 1728«, som dog ikke er et Mandtal, men en
Matrikul med Angivelse af Ejere 1728—46 og Ejendommenes
Grundtakst, Kvarterbøger over Stadens 12 Kvarterer 1806 med
Ejerlister til ca. 1818, »Fortegnelse over Ejendomme, som alde-
les eller for Størstedelen ere af Bindingsværk« 1835, blandt hvilke
man endog finder »Det nye Raad- og Domhuus«, der da var assu-
reret for 120.000 Rdlr. Sølv, Designation over Maskinerier 1846
og Designation over Fabriksindretninger og faste Genstandes As-
surancepræmie, som giver en hurtig Oversigt over alt, hvad der
fandtes af den Art inden for Voldenes København.

II.

Efter at Københavns Brandforsikring var organiseret, maatte
det være nærliggende ogsaa at løse denne Opgave for *Købstæ-*
derne. 16. December 1735 udgik der da et kgl. Reskript til Stift-
amtmandene om at gøre Forslag til en almindelig Brandkasses
Indretning for alle Købstæder i deres Stift. Da Sjællands Stiftamt-
mand Gersdorff var stærkt interesseret i at fremme denne Sag,
paalagde han i en Ordre af 31. December s. A. Købstæderne at

¹⁾ Københavns Brandforsikring S. 378, 408.

²⁾ Københavns Brandforsikring S. 389, 402.

indsende Taksationsforretninger for Husene i dem. Det skulde for hver Bygning anføres, »om den er med Sten- eller Straatag, med Brandmur eller Tavleværk eller med Lervægge, og om den er i beboelig Stand eller forfalden«. Resultatet foreligger i en Pakke Taksationsforretninger 1736 fra alle Stiftets Købstæder, derimod kom der foreløbig ingen Forsikringsordning ud af disse Bestræbelser, men for Forskningen er det mindre væsentligt i Forhold til Værdien af de her bevarede Oplysninger om samtlige sjællandske og bornholmske Købstæders Byggesæt i 1736³⁾).

En Brandforsikring for alle Danmarks Købstæder indrettedes først adskillige Aar senere ved Anordningen af 13. Januar 1761, der paabød, at alle Købstæders Bygninger, hvad enten de var private eller »publique«, store eller smaa, nye eller gamle, skulde takseres og i Forhold hertil bidrage til Erstatning for dem, der ved Brand havde tabt Hus og Hjem.

Taksationsforretningerne skulde affattes gadevis med deres Huse og Bygninger enhver separat for sig med Nummer samt Beboerens eller Ejerens Navn og Angivelse af Bygningernes Placering som Forhus, Sidehus eller Tværhus. Hvert 10. Aar skulde en helt ny Taksation foretages, og hvis i Mellemtiden ny Bygninger opførtes eller Ombygninger foretoges, skulde disse Forandringer indføres i den sidste almindelige Taksation. Taksationsprotokollerne skulde udfærdiges i tre Eksemplarer, saaledes at Købstadens Magistrat, Stiftamtmanden og General Landets Økonomi- og Kommercekollegium fik hver et.

Selv om disse Taksationer af Købstædernes Bygninger er noget knappere med Oplysninger end de københavnske, er de dog udmærket egnede til nærmere Aldersbestemmelse af bevarede ældre Bygninger. Omtaksationerne hvert 10. Aar gør det let at følge de enkelte Bygninger, om end Brandforsikringsnumrene kan være ændrede, idet der altid i den nye Taksation henvises til det forrige Nummer. Da der som Regel mangler Realregistre til Købstædernes ældre Skøde- og Pantebøger, til hvilke Samtiden hyppigst

---

³⁾ Sjællands Stiftamts Arkiv: Taksationsforretninger over Ejendomme i Købstæderne 1736 (Landsarkivet).

kun har ført Personregistre, er Serien af Brandtaksationer en udmærket Hjælp ogsaa til at følge en bestemt Ejendoms Besidder-række, ligesom Brandforsikringsnumrene hurtigt fandt Anvendelse som Ejendomsbetegnelse i Skøde- og Pantebøgerne, hvor man tidligere kun var i Stand til at bestemme en solgt eller pantsat Ejendom ved dens Beliggenhed i en opgiven Gade mellem Nabohuse, hvis Ejeres Navne tillige anførtes.

Der foretoges Omvurderinger 1771, 1781, 1791, 1801 og 1811, men paa Grund af den Forvirring, som Inflationen og Pengeforandringen afstedkom i de nærmest følgende Aar, blev der i Henhold til Plakat af 17. Juni 1817 allerede i dette Aar foranstaltet en ny almindelig Omvurdering, som derefter gentoges hvert 10. Aar til 1867⁴).

I Købstædernes administrative Forhold indtraadte der dog i disse Aar den Forandring, at de ved den store Omfordeling af Danmarks Amter, der i Henhold til kgl. Resolution af 4. September 1793 foretoges i de nærmest følgende Aar, ophørte at sortere under Stiftamtmandene og underlagdes de lokale Amtmænd. Deraf følger, at man kun til 1791 kan vente at finde hele Rækken af Købstadstaksationer for Stiftet i Stiftamtets Arkiv. Mangler her kan ofte suppleres ved Benyttelse af de Eksemplarer, der findes i Raadstuearkiverne, men den, der haaber at kunne gaa til hele Samlingen af Taksationer for samtlige Landets Købstæder i Kommercekollegiet, hvortil det tredie Eksempel indsendtes, bliver skuffet. De synes paa et eller andet Tidspunkt at være blevet totalt kasseret, dog har Købstædernes almindelige Brandforsikrings Hovedkontor i København, da det 1872 fra Staten overtog Centraladministrationen af Købstædernes Brandforsikring, faaet overført Rækken af ældre Forsikringsprotokoller fra ca. 1827—1867 for samtlige Købstæder, men ikke Taksationsprotokollerne.

Ogsaa i en anden Henseende indtraadte der i disse Aar en ny Organisation af Landets Brandforsikringsvæsen. Da Købstædernes Brandforsikring oprettedes i 1761, var der blevet givet Proprietærer og andre paa Landet Adgang til at faa deres Bygninger

---

⁴) J. Goldschmidt: Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1792—1892 S. 24.

forsikret under Købstædernes Brandforsikring, og denne Mulighed var efterhaanden blevet udnyttet i et saa stort Omfang, at det blev paakrævet at udskille alle Landbygninger, hvilket skete ved de paa Skuddagen den 29. Februar 1792 udstedte Brandforsikringsanordninger henholdsvis for Købstæderne og for Landet.

Herefter skulde Købstædernes Forsikring alene omfatte Købstadbygninger, men den var dog stadig obligatorisk for disse, og der blev givet nøje Instruktioner for Taksationernes Affattelse. Hver Lønge skulde beskrives og takseres for sig med Angivelse af Bygningens Beskaffenhed, om den var af Grundmur, Blandingsmur eller klinet, Ege- eller Fyrrebindingsværk, hvormange Fag eller Alen lang og dyb, hvormange Etager høj, om den var forsynet med Kvist og Kælder, samt Oplysninger om Værelserne, hvorledes de var indrettede med Panel, Betræk, Gibsning, Kakkellovne, indmurede Kedler, med eller uden Skorstene, og om der var tækket med Sten eller Straa!

Baade de enkelte Taksationsforretninger og de hvert 10. Aar foretagne Hovedtaksationsforretninger skulde fremdeles affattes i 3 Eksemplarer, saaledes at Stadens Magistrat eller Byfoged, hvem Forsikringsvæsenets Administration paa Stedet paahvilede, beholdt et, mens Stiftamtmanden og Kommercekollegiet skulde have de to andre. Med de lokale Amtmænds Overtagelse af Købstæderne i Henhold til den kgl. Resolution af 4. September 1793 synes dog ikke at være fulgt Pligten til i Amtsarkivet at opbevare Taksationsforretningerne, idet de kun sjældent forekommer der efter 1793, og hvad der er indgaaet til Kommercekollegiet, er som før nævnt tabt. Tilbage bliver da Taksationerne i Købstædernes Raadstue- eller Byfogedarkiver, hvor de ogsaa kan findes, men ikke i ønskelig Fuldstændighed.

Købstædernes Brandforsikring blev nemlig omordnet ved Lov af 14. Maj 1870, ifølge hvilken Forsikringstvangen ophævedes fra 1. April 1875⁵⁾. Ved Bekg. af 9. April 1872 blev der truffet Bestemmelse om de fremtidige Administrationsforhold, idet der beskikkedes Branddirektører, som Regel en for hver Købstad,

---

⁵⁾ J. Goldschmidt: Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1792—1892 S. 21 f.

der skulde overtage de stedlige Forretninger fra 1. Oktober 1872, og i et Cirkulære af 3. September s. A. fra Justitsministeriet til samtlige Borgmestre og Byskrivere beordredes de til at aflevere alle ved Byskriverkontorerne værende Brandtaksationsprotokoller, Forsikringsprotokoller og andre Brandforsikringen vedkommende Arkivsager til Branddirektørerne i Købstæderne. I deres Arkiver skulde altsaa de ældre Taksationer m. v. være at finde, men en almindelig Aflevering af dem til Landsarkiverne er ikke blevet paabudt, dog har de fra nogle Branddirektører modtaget de ældre Protokoller og Arkivalier, som derefter er blevet indlemmet i de Købstadsarkiver, hvorfra de i sin Tid er blevet udtaget; men naar bedre Tider oprinder, vil det forhaabentlig ved Brandforsikringens Hjælp være muligt at faa gennemført en systematisk Aflevering af alt, hvad Branddirektørerne maatte ligge inde med af Arkivalier, som skriver sig fra Tiden før deres Embede blev oprettet.

III.

De mest komplicerede Forhold frembyder dog *Landbygningernes Brandforsikring* indtil 1800. Som foran nævnt kunde de optages i den 1761 oprettede Brandforsikring for Købstæderne, men allerede i Aarene før og den nærmest følgende Tid vistes der tillige paa dette Omraade et ret kraftigt privat Initiativ, navnlig for at sikre Herregaardsbygninger, Ladegaarde, Møller og Kroer, mens Trangen var mindre stor for de egentlige Bøndergaarde, f. s. v. de ikke var Selvejendom, da Bygningerne som Regel var Godsherrens Ejendom, saaledes at Genophbygning efter Brand paa-hvilede ham, og ved Landsbysamfundets gensidige Hjælp var en Bondegaards Genrejsning ikke kostbar.

Det ældste af de private Selskaber er de fynske Herregaardes Brandsocietet, hvis første Konvention af 12. Februar 1749 kun omfattede Ladegaardsbygninger, men allerede Aaret derpaa udvidedes den til Herregaardsbygninger. Societetet bestod til 1822, og der er bevaret Assuranceprotokoller for hele Perioden, men da de kun oplyser Taksationssummerne, er de ikke af større Værdi

for Bygningshistorien, dog haves der fra Aarene 1819—20 85 Syns- og Taksationsforretninger.

Fra en Brandforsikringsforening for dem, som bo paa Landet i Sjælland, kgl. konfirmeret 28. Juli 1752, haves ingen Arkivalier, kun en trykt Specification over Interessenter og de indtegnede Summer fra 1757, men da en Højesteretsdom 1768 gik Selskabet imod i en betydelig Erstatningssag, opløstes det⁶⁾.

Ogsaa i Nørrejylland oprettedes der et Brandsocietet for Herregaarde og Selvejergaarde, kgl. konfirmeret 24. Februar 1758, samt et for Præste-, Degne-, Skole- og Bøndergaarde, som ikke blev af lang Varighed, dog haves der 4 Forsikringsprotokoller for hvert af Societeterne, stiftsvis fordelt, samt nogle Dokumenter til 1763.

Adgangen til at forsikre under Købstædernes Brandforsikring bevirkede, at de private Brandsocieteter mistede Tilgang og sygnede hen, mens et stadigt stigende Antal Landbygninger fandt Vej til Købstædernes Forsikring. Som foran omtalt sorterede disse under Stiftamtmandene, hvilket medfører den administrative Mærkelighed, at de lokale Amtmænd, der dog i alle andre Sager administrerede alt vedrørende Landet i deres Amter, intet havde med Landbygningernes Brandforsikring at gøre, saaledes at Taksationsforretninger for Landbygninger for hele Stiftet skulde være at søge i Stiftamtets Arkiv. Denne Ordning kom kun til at gælde for Tiden 1761—1787, thi i Henhold til kgl. Resolution af 24. Oktober 1787, meddelt Stiftamtmand og Amtmænd ved Kommercekollegiets Promemoria af 30. s. M., skulde herefter Taksationsforretninger for Landbygninger i tre Eksemplarer tilstilles Amtmændene i Stedet for Stiftamtmandene, der skulde befries for dette efterhaanden meget betydelige Ekspeditionsarbejde.

Samme Ordning bevaredes, da Landbygningerne helt udskiltes af Købstædernes Forsikring ved Brandforsikringsanordningen for Landet af 29. Februar 1792. Nu som før byggede man her paa den frivillige Tilslutning, saaledes at man ingenlunde kan stole paa altid at kunne finde en Gaards Bygninger beskrevne og vurderede saaledes som i Købstæderne og fra 1795 i København.

---

⁶⁾ J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark S. 291—93.

Taksationsforretningerne udfærdigedes som hidtil i tre Eksemplarer, der af Bygningernes Ejer indleveredes til den stedlige Amtmand, som leverede det ene tilbage til Ejeren med Paategning om, hvad Dag det var modtaget, henlagde det andet i Amsarkivet og indsendte det tredje til Kommercekollegiet. Dog kunde man for Bygninger paa Københavns Grund (uden for Voldene) nøjes med to Genparter, da Taksationsmændenes originale Forretninger, forrettede af Haandværksmestre i København, forblev ved Raadstueskriverstuen.

Det store Salg af Bøndergaarde til Selvejendom og det af Real-krediten dikterede Krav om Forsikring af prioriterede Ejendomme medførte imidlertid i disse Aar en saa voldsom Tilgang af Forsikringer, at denne paa Amtmændenes Medvirken baserede Ordning blev saa besværlig for disse, at den kun opretholdtes til 1800, da en helt ny Organisation ved Branddirektører for Landet gennemførtes, men inden der gøres Rede for denne, vil det være rimeligt først at behandle Amternes Brandforsikringsarkivalier angaaende Landbygninger.

I Sjællands Stiftsamts Arkiv findes adskillige amtsvis fordelte Taksationsforretninger for Landbygninger 1761—87 og særskilte Pakker for Københavns Forstæder 1761—94, men derefter er det mere spredt med Forekomsten af Taksationer op til 1800 i Amsarkiverne, hvor de skulde være at finde, efter at de lokale Amtmænd havde overtaget Administrationen af Brandforsikringen af Landbygninger. Der findes en Del i Københavns Amt, gl. Frederiksborg og Kronborg Amter, i Holbæk Amt, for Samsø samt i Sorø Amt, men ellers ikke som let tilgængelige Samlinger, da de kan gemme sig i Korrespondancesagerne. I Lolland-Falster Stiftsamts Arkiv er der en Pakke diverse Brandtaksationsforretninger 1770—94, ordnet efter Stednavne. Fra Fyns Stiftsamts Arkiv kan noteres amtsvis fordelte Taksationsforretninger 1761—94.

Paa nørrejydsk Omraade er det dog ikke i Stiftamternes Arkiver, man skal søge Brandtaksationerne for Landet, idet de ældre Taksationsforretninger fra Tiden før 1787, der ved Amtmændenes Overtagelse af Brandforsikringens Administration blev overleveret til disse, ikke ved Amsarkivernes Ordning er blevet tilbage-

ført til Stiftamtmandenes Arkiver, men er blevet liggende i Amtmændenes Arkiver. Fra de nordlige Amter findes der kun meget lidt, men i Koldinghus-Vejle Amt forekommer de i stor Mængde, hvilket staar i Forbindelse med det store Krongodssalg, da de solgte Bøndergaarde skulde være forsikrede af Hensyn til de i dem indestaaende kongelige Penge. Endelig findes der i Branddirektoratsarkiverne fra Grenaa, Skanderborg, Kolding og Holsted ældre Brandtaksationer for Landbygninger, som fra Amtsarkiverne blev overgivet Branddirektøerne, da deres Embede oprettedes, og som ikke siden ved deres Aflevering til Landsarkivet i Viborg er ført tilbage til de Amtsarkiver, de hidrørte fra.

Den endelige Organisation af Landbygningernes Brandforsikring som en selvstændig Embedsvirksomhed skete ved Forordningen af 26. Maj 1800 om Branddirektører paa Landet i Danmark. Baade for Amterne og for Kommercekollegiets Brandforsikringskontor var den stadigt stigende Strøm af Forsikringer blevet en urimelig stor Byrde, hvorfor der nu beskikkedes Branddirektører paa Landet i Danmark, ligesom det allerede tidligere var sket i Hertugdømmerne.

Der beskikkedes een i hvert Amt samt yderligere een paa hver af de betydeligste Øer. De skulde hver i sit Omraade føre Tilsyn med alle Foranstaltninger til Afværgelse af Ildebrand og overtage Administrationen af Landbygningernes Forsikring, der i Modsætning til Købstædernes stadigt beroede paa frivillig Tilslutning.

De vigtigste Protokoller, der er fremgaaet af Branddirektørenes Embedsvirksomhed, er Taksationsprotokollerne og Forsikringsprotokollerne, der som Regel er herredsvi fordelt. I Taksationsprotokollerne er Forretningerne indført i den tilfældige Rækkefølge, i hvilken de er foretagne, som Regel med et Nummer for alle paa eet Sted foretagne Taksationer og Undernumre for de enkelte Ejendomme. Det er derfor vanskeligt i dem at finde netop den Ejendom, man søger Oplysninger om, men her kommer Forsikringsprotokollerne til Hjælp, idet Ejendommene i dem er anført sognevis, hver med sin Forsikringssum og med Henvisning til Taksationsprotokollen.

Til Landsarkiverne er afleveret alt, hvad Branddirektørerne havde af disse to Protokolerækker fra 1800 til ca. 1872 samt, hvad de havde af ældre Sager fra Tiden før 1800 hidrørende fra den ældre Ordning; men hist og her er der dog Huller, saaledes mangler for Lollands Vedkommende alle Forsikringsprotokoller før 1853, mens Taksationsprotokollerne som andet Steds haves fra 1800.

Et særligt vanskeligt Omraade er Københavns Forstæders Brandforsikring, der henhørte under Landbygningernes Brandforsikring under noget vekslende Administrationsformer. Tilmed er der en Del Huller i Materialet, men ved nogle i Landsarkivet udarbejdede Registre, affattet efter Matrikulsnumre, er der søgt raadet Bod paa en Del af Manglerne.

Bortset fra de private Brandsocieteter sorterede altsaa Landbygningernes Brandforsikring 1761—1787 sammen med Købstædernes under Stiftamtmandene, 1787—1800 under Amtmændene og fra 1800 under Branddirektørerne, som dog var underordnet Amtmændene, der skulde modtage alle Ordre dem vedrørende fra Kollegiet, men de var nu fritagne for den egentlige Administration af Brandforsikringsvæsenet paa Landet.

IV.

Centralorgan for alt Brandforsikringen vedrørende var Brandforsikringskontoret under General Landets Økonomi- og Kommercekollegium 1761—1792, der 1792 deltes i to Kontorer, nemlig Købstædernes Brandforsikringskontor 1792—1872 og Landbygningernes Brandforsikringskontor 1792—1872. Disse var fra 1816 underlagt Danske Kancelli og fra 1848 Justitsministeriet, hvorfra deres Sager er afleveret til Rigsarkivet.

Som foran omtalt vil man her forgæves søge Oplysninger om Bygningstaksationerne, idet det bevarede Materiale hovedsagelig er af ren administrativ Art, dog findes der i Købstædernes Kontor 47 Pakker »Brandskader i Kjøbstæderne« 1792—1872 og i Landbygningernes Kontor 274 Pakker »Brandskader paa Landet« 1820—1872, som giver gode Oplysninger om brændte Bygninger, men

i øvrigt maa her henvises til Registraturen i »Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner«, 2. Udgave, ved Bjørn Kornerup, 1943.

Da Forholdene i Hertugdømmerne ikke kunde behandles under eet med de kongerigske paa Grund af afvigende Lovgivning, og da der i »Vejledende Arkivregistraturer VI, Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele, en Oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt«, 1944, er givet fyldestgørende Oplysninger om de sønderjydske Branddirektoratsarkiver, skal de ikke gøres til Genstand for nærmere Omtale her.

Sluttelig beder jeg mine Kolleger, Landsarkivarerne Aakjær og Hatt, modtage min bedste Tak for beredvilligt givne Meddelelser om Brandforsikringsarkivalier i Landsarkiverne i Viborg og Odense.

STATSBANKEROTTEN I OVERLEVERINGEN

Af *H. P. Hansen.*

Den mundtlige Overlevering, det, der fortælles fra Slægt til Slægt, udgør ofte et værdifuldt og friskt Supplement til det i Almindelighed tørre Stof, der kan udtrages af Arkivalierne. Men, det skal naturligvis bruges med Kritik, idet man maa være klar over, at der er store Muligheder for Vanskninger. Nogle opfatter, husker og fortæller bedre end andre, og nogle har en mere livlig Fantasi end andre.

I Almindelighed gælder det dog, at Kærnen i Traditionen, hvor det drejer sig om Personer eller bestemte Begivenheder, er virkelig nok. Der er større Tumlplads for Fantasien, hvor der berettes om Emner, der hører ind under Overtroen for Eksempel.

I mange Tilfælde er Overleveringen endog den bedste, maaske ogsaa den eneste Kilde, man kan øse af. Det vil man undertiden komme til at sande, naar den nuværende Verdenskrig er forbi, og hvad vilde Saxos Danmarkskrønike have været, hvis Forfatteren ikke havde nyttet Overleveringen, eller, hvad vilde en Skikkelse som Niels Ebbesen have været for os, hvis vi ikke havde den Overlevering, der blev fæstnet i Visen om ham.

Blandt de større Begivenheder, der for godt Hundrede Aar siden i lange Tider greb ind i vore Forfædres Tilværelse, var den saakaldte Statsbankerot fra 1813—18, da Seddelpressen fik saa travlt, at Sedlernes Værdi sank ned til $\frac{1}{150}$ af deres paalydende Værdi, ja Kurantsedlerne var endog en Tid nede paa $\frac{1}{600}$ af den Værdi, de lød paa. Statsbankerottens Historie er velkendt, men fra den mundtlige Overlevering har jeg i Aarenes Løb optegnet en Del

Træk fra det dengang saa afsidesliggende og fattige Midtjylland, der giver Smaabilleder af de økonomiske Forhold her i hine Tider.

For ret at forstaa Bøndernes Kaar maa man vide, at det kun var faa Produkter, de kunde sælge, hvis de havde noget at undvære, og at Priserne paa disse var meget smaa. Faa Køer havde man, og da man i Almindelighed hverken kendte til Brugen af Mergel, Kunstgødning, Græs- eller Kløverfrø eller Rodfrugt, var Foderet, Dyrene fik, af en saare ringe Kvalitet, og Mælkeydelsen var ubetydelig. Kunde en Bonde om Sommeren sælge en Smule Smør, fik han kun 8—10 Skilling for Pundet før Statsbankerotten, og det er betegnende, at Gr. Begtrup i sit ellers saa fortræffelige Værk, Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, 1803—12, hverken nævner Smør- eller Ægpriserne. Salget og Priserne maa have været underordnet for Datidens Landmænd. I sin Beskrivelse over Ringkøbing Amt, 1833, skriver J. C. Hald, at Smørret fra Hedeegnene i den senere Tid er gaaet til England, »hvor det for største Delen skal bruges til Uldens Indsmøring«. Priserne opgives heller ikke af Hald, men fra Overleveringen vides, at Smør her fra Midtjylland undertiden betaltes med mindre, end Vognsmørelse kostede, og en gammel Mand fortalte mig følgende Træk, der er saare betegnende: Han stod som lille Dreng, var født 1853, ved sin Moder, da en fremmed Kone, der havde været henne hos Købmanden, just kom forbi. Drengens Moder spurgte: *Nå, hva fæk du for di Smör?* Svaret lød: *A fæk sandle sæjs Skjælling for æ Pu'nd!* Forbavset udbrød Moderen: *Æ de så dy-r, så ska-n sand-le stræ-f o saml Smör!*

Æg var praktisk talt usælgelige i ældre Tid, idet man ikke kunde fragte med disse paa større Afstande. En af mine Meddelere fortalte, at hans Fader, Mathias Skovgaard i Vind, engang solgte »en Wål«, d. v. s. 80 Æg, til en anden Mand for — fire Skilling!

Men var Indtægterne smaa, saa var Hedeboendernes Livsnødenheder nødvendigvis ogsaa nede paa et Lavmaal, der næsten er ufattelig. En arm Hedebonde fra Skaaphus Hede gav følgende betegnende Svar, da en Gaardmand udtrykte sin Forbavselse over,

at der kunde leve Folk der ude paa Heden: *Å, de go'r endda, for æ Juw'r fø'er wås, æ Fo'r kle'er wås, o så hå'r vi snå'r et' and'er Ud-gywt'er end te Tobak, Sålt o Træsker!*

Men, der var noget, der hed Kongelige Skatter; undertiden skulde der ogsaa Løn ud til Folkene, hvis Bonden ikke kunde drive Ejendommen med egne Børn, og det hændte, at en Mand havde et privat Laan. Og da Pengeforvirringen satte ind, gik det galt for mange.

De Livsfornødenheder, man skulde købe, var som sagt faa, men Skraatobak skulde Manden have. Kathrine Børgesen, der var født i Holing 1808, fortalte som gammel Kone, at hendes Fader, der var Skomager, syntes det var for galt, da en Kardus kom til at koste 20 Daler, og saa holdt han op med at skraa. Men, det blev et haardt Savn, og Manden blev saa gnaven. Da kom hans Moder en Dag hen til Kathrine og sagde: *Aa, lille Kathrine, her er tyve Daler, spring hen til Vesterholm efter en Kardus Tobak — din Fader er ikke til at være hos i disse Dage!*

En anden Fortæller sagde, at en Kardus, et Par Træsko og et Par Kvindehoser gik op i 48 Rigsbankdaler, og den samme Pris kostede et Pund Sæbe, men den Slags kunde undværes, thi de fleste vaskede Uldtøjet i Urin.

I Overveje ved Ulfborg boede en Fæster under Nr. Vosborg, hvis Enke blev kaldt *Ma Væj*. Denne Kone fortalte, at hun engang gik til Ringkøbing med tre Pund Uld, som hun fik 30 Rigsbankdaler for i Sedler; men hun vilde hellere have haft fire Skilling Kurant (i reelle Penge), men det kunde hun ikke faa. Og *Tærp'en* i *Hæl-musdål* kunde huske, at Ulden gik op i 50 Rigsbankdaler, men det kostede en Kardus Tobak ogsaa, og Pengene blev efterhaanden saa lidt regnede, at enkelte Mænd lavede Fidibusser af Femdalersedler til at tænde deres Pibe ved.

En Mand, der solgte en Hest, fik saa mange Papirspenge, at han maatte have disse i en Sæk, som han sad paa, da han kørte hjem. Manden i Nedergaard, Høgild i Rind S., kom en Dag hjem med en Hoben Penge, som han havde faaet for et Par Stude. Da sagde Konen: *Nu ska du betale, hvad vi skylder. Nej, svarede Manden, nu vil jeg købe et Par andre, som jeg atter kan tjene*

paa. Priserne steg jo fra Dag til Dag. Det gjorde han, men Pengene blev værdiløse, og en Tid efter maatte de gaa fra Gaarden.

I Begyndelsen af 1800aarene købte Lars »Sjællænder« Herninglund i Herning S. Under Pengekrisen solgte Lars et Par Bøller til Herredsfoged Casper Møller paa Højris i Ikast for 1400 Daler. De havde en Kvie, som han var budt 500 for, og havde de solgt den, kunde de have betalt al deres Gæld; men Konen satte sig imod Salget, og saa gik de en Tid efter fra Gaarden af Armod.

En Søn af disse Folk var Mads »Dyrlæge« i Sinding. Han blev tilbudt Gaarden Søvnald kvit og frit og skattefri i 6 Aar, naar han vilde nedsætte sig der som Dyrlæge, men det turde han ikke den Gang; senere byggede han paa en Parcel fra Gaarden. Andre har fortalt mig, at Søvnald kunde faaes for en Kardus Tobak under Statsbankerotten.

Der var jo en Del Mænd, der gik i *Fjærretå'f* (Fjertab), som man sagde, blot fordi de ikke kunde betale de Kgl. Skatter, der dog, set med vore Øjne, var usle smaa, og havde de laant Penge, og disse blev sagt op, gik de som Regel fra Hus og Hjem.

Bjerg i Sdr. Felding var en ret stor Gaard, og der var ingen Gæld paa den, men Manden, Pæ Bjerg, havde laant 100 Daler, og da disse blev sagt op, red han rundt i tre Dage for at laane Beløbet af andre. Det mislykkedes, han maatte gaa fra Gaarden, og siden gik han paa Omgang i Sognet.

Rasmus Pedersen, Hedegaard i Assing S., gik fallit, fordi et Laan paa 400 Daler blev sagt op. Saa flyttede de til Skibild i Arnborg, hvor de i Førstningen boede i et Jordhus.

En gammel Mand, Jacob Frandsen i Arnborg, fortalte mig, at hans Oldefader af samme Navn under Statsbankerotten købte Skjærlund i Brande S., hvortil der den Gang hørte 2700 Tdr. Land, og denne Ejendom kunde han betale med en Hest.

Troldtoft i Vind blev paa den Tid solgt for 16 Rigsbankdaler (Sølv): Gaarden var paa 1600 Tdr. Land; men bag efter fortrød Manden dog, at han havde solgt Gaarden, og nu forlangte Køberen et Pund Skraatobak i Opslag.

Mange Ejendomme, der gik til Auktion, blev solgt for en Slik, men ved Siden af skulde Skatterestancerne naturligvis betales.

En Gaard i Olling ved Kibæk kostede kun en Specie, en Gaard i Snebjerg kostede heller ikke mere, og en Gaard i Fjederholt i Rind gik for fem Rigsbankdaler. Meldgaard i Vognstrup, Vinding S., kostede heller ikke mere end en Specie, for blot at nævne enkelte Eksempler.

Hist og her var der jo velhavende Folk, der kunde ride Stormen af. Saaledes kunde Jens Stoubæk i Aulum baade købe og betale den ene af Hallundbæk-Gaardene; men den kostede rigtig nok kun 50 Rigsbankdaler.

Kræ Larsen i Egebæk, Nøvling S., handlede og var velhavende, og han havde Raad til at borge Folk; men det gik galt for ham, under Pengekrisen fik han kun en Mark for hver Hundrede, han havde til Gode, og saa gik han fra Gaarden.

Den største Gaard i Hodsager, den var paa 8—10 Tdr. Hartkorn, blev solgt skattefri til 1845, men Køberen forpligtede sig til at bygge Gaarden, der var meget forfalden, op.

»Bikuben« havde Penge staaende i en Gaard i Trælund, Manden gik fallit og Gaarden skulde sælges ved Auktion; men kort før denne rev Manden en Del af Taget af, saa Bygningerne kom til at se elendige ud. Følgen var, at ingen vilde byde, og saa beholdt han Gaarden. Der skulde have været holdt Auktion over flere Gaarde i Trælund, men der blev kun solgt to; den ene kostede 5 Rbd. og den anden, der var meget større, kostede 50. Saa turde Herredsfogden ikke fortsætte, thi der var kommen *en Hjår Mænd* rundt om fra, og de mødte alle med *en Slatræ' i æ Nöw!*

Men, da Pengeforholdene blev ordnet i 1818, blev det især galt. Havde en Mand for Eksempel købt en Hest før, og den skulde betales efter, at Nationalbanken var traadt i Virksomhed, kunde en saadan Handel godt jage Manden fra Gaarden. En gammel Kone i Assing sagde en Dag: *I Law' æ Pæng blöw gjor gve, wa dæ manne, dæ fæk djæ Knæk!*

Skyldte Folk mindre Beløb for Kgl. Skat, blev der som Regel pantet et Kreatur; men i Herredsfoged Casper Møllers Tid blev der vistnok ingen solgt, i hvert Fald var der mange, der kunde trække hjem igen med deres Dyr, fordi der intet Bud faldt.

Herredsfogden tog praktisk paa en saadan Forretning. Da en Mand mødte med en Ko, som han grumme nødig vilde af med, aabnede Casper Møller Auktionen med at sige, at han ikke haabede, at nogen var saa uforskammet at byde paa et Kreatur, som Manden maatte skille sig af med af Nød! Saa raabte han Koen op, og et Øjeblik efter lød det: Intet Bud! Nu kunde Manden trække hjem med sin Ko, og Herredsfogden kunde indberette, at han havde holdt Auktion, men der var intet Bud sket!

Gaardejer P. Donsig i Kollund skulde møde med en udpantet Stud, men, da Dyret under en Hedebrand blev brændt i den ene Fod, lod han Dyret blive hjemme. Da Herredsfogden raabte Dyret op, forklarede P. Donsig, at Studen ikke var med, hvortil Casper Møller bemærkede: Da ingen vilde byde paa de andre Dyr, saa er der vel heller ingen, der vil byde paa din Stud — gaa hjem til din Stud!

Senere sendte Regeringen to Mænd til en Auktion i Snejbjerg Kro for at byde Kreaturerne ind. Dyrene blev ogsaa solgt, men lukket ind i en Gaard Natten over. Da skal Herredsfogden have sagt til Mændene, der kom med Dyrene: I er nogle Fæ, hvis I ikke trækker hjem med eders Kreaturer! Og det gjorde de.

Casper Møller var en dygtig Mand, men han kunde ikke klare sig i de abnorme Tider, saa forgreb han sig paa betroede Midler og hængte sig i 1825. Efterhaanden var der indgaaet en Del Skatterestancer, men det viste sig ved hans Død, at Skatterne ikke var blevet skrevet af paa hans Lister, og der var Folk, der stod med ti Aars Restancer.

Der kom Tilladelse til, at Bønderne maatte betale deres kgl. Skatter med Rug i Stedet for Penge, efter hvad Jens Chr. Dinesen, der var født i Fjederholt i Rind, 1832, fortalte. En Mand fra Vovlund i Rind kørte til Ringkøbing med et Kvantum Rug paa sin simple Vogn ad en lang og trang Vej paa 60 km. Men da Fuldmægtigen saa Kornet, sagde han: Det er desværre saa urent, at jeg maa kassere det! Da blev Bonden saa mismodig, at han gav sig til at græde. Nu vilde Fuldmægtigen have nærmere Besked paa, hvor det var Bonden boede, og da han havde faaet det,

sagde han: Saa har jeg jo været paa Jagt der engang. Ja saa skal jeg alligevel tage Rugen god!

Om Tjenestefolkenes Kaar under Statsbankerotten har jeg kun enkelte Træk. Palle »Smo'krog« i Sunds fik et Aar 35 Rigsdaler i Løn, det var naturligvis i Sedler, men da Pengevæsenet blev ordnet fik han kun lige saa mange Mark for et Aar.

Jens Krænsen, født i Gjellerup, 1843, fortalte, at hans Fader, Chr. Jacobsen, og dennes tre Brødre drog ud i Østeregnen for at tjene til Klæderne. Et Aar tjente Christen hos en Købmand for Vadmel og næste Aar for Farvesager til Tøjet. Og Ane Kirstine Larsdatter fra Toudal i Arnborg, hun var født 1789, fortalte, at hun tjente som voksen Pige et Aar og fik i Løn et Par Træsko og Farvesager til et Skørt. Men ved Bedømmelsen af Lønforholdene den Gang maa man huske paa, at Føden var den væsentligste Del af Lønnen.

Under Statsbankerotten var der private Folk, især Købmænd, der gav sig til at udstede Pengesedler, som de naturligvis selv skulde indløse. I vore Provinsmuseer er opbevaret adskillige af disse primitive, trykte Sedler, der gjaldt 4—8 og 16 Skilling. Sedlerne var forsynet med Udstederens Navn og Bopæl, og de bar hans egenhændige Underskrift. Men andre nøjedes med at skrive saadanne Sedler. Paa en, der var skrevet af Jens Pedersen i Lind ved Herning, havde en vittig Mand skrevet:

Luseknækkeren i Lind
skal løse denne Seddel ind.

Og da en Bager i Snebjerg ogsaa gav sig til at lave Pengesedler, fik en af disse følgende Paategning:

Kringlevrideren i Snebjerg By
skal løse Sedlen ind paa ny.

Trods Folk i Midtjylland gennemgaaende var fattige, og deres Indtægter var smaa, klarede de dem maaske bedre, end Bønderne gjorde i mange af de bedre Egne, thi de var vant til stor Flid og Nøjsomhed, og de havde deres Bindehose. Bindetøjet

kunde let gøres i Penge, og de fleste klarede baade den Gang og senere deres Skatter ved Hjælp af de fem Hosepinde.

Engang blev Kollund-Mændene, der hørte til Egnens bovneste, pantet for Skat. En bestemt Dag skulde de møde med de udpantede Kreaturer ved Snejbjerg Kro. Da Mændene en Tid før var samlet, sagde P. Donsig, der var mest *framåtænd*: *A fåsto'r et', hon' de vel go', ski'er dæ et' en Mirakl, så gor vi jo fræ wå Gor åtd-sam'!* Miraklet indtraf. Natten før, de skulde afsted, blev det et forrygende Snevejr, saa der aldrig kunde være Tale om at trække Dyrene til Snejbjerg. Auktionen blev udsat, og inden den næste Auktion blev »berammet«, fik Kollund-Mændene strikket saa meget, at de kunde klare Skatterne.

Men ogsaa langt senere i Tiden var det de fem Hosepinde, der reddede mange Hjem fra at gaa til Grunde. Det kunde hænde, at alle, Mandfolk og Kvindfolk, Gamle, Unge og Børn, blev jaget ind til Bindehoserne, selvom det var i Sommerens travleste Tid, naar Manden stod og manglede Penge til Skatten.

Fra hine trange Tider under Statsbankerotten citerede min Barndomslærer, W. Fr. Lind i Gullestrup, følgende Rim:

Attenhundrede og syv
kom Engelskmanden, den forbandede Tyv.
Attenhundrede og otte
var Flaaden borte.
Attenhundrede og ni
gik vi paa Kaperi.
Attenhundrede og elleve
gik Sølv til Helvede.
Attenhundrede og tolv
gik Banken Fanden i Vold.
Attenhundrede og tretten
kom Sagen for Retten.
Attenhundrede og fjorten
trak de Kongen af Skjorten. (Norge!)

EN KILDE TIL STEDHISTORIE

Af *H. Lausten-Thomsen.*

S tår man over for et stort mosaikbillede, kan man enten se de enkelte småsten eller helheden, ikke begge dele på samme tid; men de enkelte stenes plads er fastsat således, at de er med til at danne det hele, der bliver fællesvirkningen af dem alle.

De enkelte dage i et menneskeliv kan synes tomme og ligegyldige, men sammenlagt bærer netop de enkelte dage hele det spand af år, der er rammen for et menneskes tilværelse.

Den slags tanker giver mig mod til at bringe min lille skærv til den bog, der skal være tak og hyldest til professor Fabricius. Det lille emne, jeg kan sige noget om, er dog en af de små mosaiksten, der er med til at danne billedet af Danmarks historie, som igen får sit rette lys fra andre landes, fra Europas, fra jordens historie.

Ethvert lille dansk samfunds historie føjer sig ind i, føjes efter, får sit præg af hele landets historie. I denne gensidige påvirkning ligger landsbyhistoriens værdi for fædrelandshistorien.

I de senere år er interessen for stedhistorien tydeligt blevet større. Der er oprettet »historiske samfund« for enkelte sogne, sognearkiver især ved hjælp af tidligere lærer Møller i Brahetrolleborg, og mange steder har man kunnet samle sig om sognehistorie. Enkeltmand har taget det brydsomme arbejde på sig at gennemsøge arkiver og lytte til gamle sogneboeres minder. Eller man har sluttet sig sammen for at løse opgaverne, og hver gang en sådan opgave har været stillet, har man været ked af, hvor få, hvor spredte og tit hvor utilstrækkelige kilderne har været.

I Sønderjylland har man mange steder i så henseende været heldigere stillet for det sidste par slægtleds vedkommende end de fleste andre steder i vort land. Man har haft »skolekrønikerne«, lovbevalde årlige optegnelser ved hver enkelt skole, vel tænkt i nogen mon som de gamle klostres annaler, yderst forskellige i omfang og i værd, men sjældent helt værdiløse.

Den kongelige prøjsiske regering i Slesvig pålagde skolelærerne ved forordning af 29. september 1873 at føre skolekrøniker. Kreds-skoleinspektøren i Haderslev giver 14. august 1880 lærerne ordre til i disse at optage:

1. Stedets historie med omtale af dets grundlæggelse og beliggenhed, tyding af bynavnet, meddelelse om oldtidsminder og om hændelser i gammel tid.

2. Skolens grundlæggelse og historie, dens patronat og første virkeomraade, de første lærere og deres kår, deres indtægter og andre hverv; skoleinspektører, inventar, formue, de skiftende lærere, mærkelige hændelser.

3. Stedets nuværende tilstand; tal på huse og indbyggere; of-fentlige bygninger, pladser o. l.; indbyggernes næringsveje, kirke-lige, politiske og kommunale forhold; embedsmændenes navne.

4. Skolens nuværende tilstand; skolens beliggenhed; størrelse; rumfang pr. barn; nuværende lærers levnedsløb; indtægter; hverv udenfor skolen; elevtal; gymnastik; håndarbejde; skolefester.

5. Skolekronik i hvert skoleår fra 1. maj til 30. april.

I Mejlby skoles krønike er indklæbet en trykt indledning af præsten Reinicke i Schauen i Harzen, hvori det hedder, at for-målet med bogen er at skabe pålidelige historiske kilder. »Jo bedre og samvittighedsfuldere læreren udfører sin gerning som skolekronikør, des skønnere og varigere vil det minde være, som han sætter sig selv i kommunen jævnsides med hans embeds-virksomhed«.

Der er næppe nogen af alle Sønderjyllands lærere, der har prø- vet på helt at svare på de fremsatte spørgsmål og desværre er ikke få af skolekrønikerne gået tabt. De ny lærere, der kom ved genforeningen, kunde sjældent tyde, hvad tidligere lærere havde skrevet på tysk med gotiske bogstaver; men ikke få er dog frelst

fra undergang, og af disse findes de fleste på det sønderjydske landsarkiv i Åbenrå.

Der er adskillige lærere, der virkelig prøver på at fortælle landsbyens historie, således lærerne i Langetved og flittigt i Øster Lindet, Varnæs, i Bækken og i Ketting; tydninger af bynavne er tit meget fantasifulde. »Tved« i Langetved tydes således af det plattyske talord »twe«, fordi åen deler landsbyen i to dele! Rejsby hedder således, fordi byen først lå længere mod vest, men så »rejste« østpå, og Lintrup har navn efter lindetræ.

Kun sjældent er der meddelt noget om oldtidsminder, en enkelt gang noteres udgravning af en kæmpehøj i Jels fra museet i Kiel, en anden om sløjfning af en kæmpehøj i Nustrup, og der er næppe meddelt et eneste virkelig stedfæstet sagn.

På langt sikrere grund står lærerne, når det gælder at fortælle om kirke og skole, især naturligvis skolen. Således bringer Kamptrup krønike i skoleåret 1902—03 en udførlig skildring af kirkens klokkeringning. Skolens ydre kår og lærernes økonomiske stilling indtager naturligvis de fleste steder en stor plads. Man får således af og til indtryk af, at der er øvet et ret stærkt, om end meget skematisk tilsyn med skolernes hygiejne — det synes dog tit at svigte over for tuberkulose, og især får man også indtryk af de enkelte læreres skiftende åndelige indstilling i langt over en menneskealder. Nævnes kan, at lærer Hansen i Nustrup giver en god skildring af sin seminarietid i Tønder 1858—61.

Skolekrønikerne er jo ført på tysk, tit i den første tid af de dansk uddannede lærere på meget ufuldkomment tysk, præget af lærerens danske modersmål, og man kan helt op til verdenskrigen i deres ord og vendinger skelne de indfødte nordlesvigske læreres stil fra sydfra indvandrede kollegers oprindeligere tyske sprog.

Sindelaget giver sig kun sjældent udtryk. Lærerne indfører de skrivelser og pålæg, de får fra deres foresatte, og da bøgerne forelægges disse til revision, er der ingen plads til kritik. Nogle giver tværtimod udtryk for deres næsegruse underkastelse under alt, hvad der kommer fra oven; men de fleste lærere er saglige og rolige i deres fremstillinger. Lærere, om hvem man i dag ved, at de var udpræget dansksindede, indfører uden tilføjelser, hvad der

dekreteres imod dansk sprog og tanke. Der er næppe i nogen af de skolekrøniker, der findes endnu, nogen som helst ytring om reskriptet af 18. december 1888, der indfører udelukkende tysk undervisning i Nordlesvigs folkeskoler. Da lærer Bork i Sommersted blev afskediget, fordi hans datter »havde taget begejstret del i en demonstrationsrejse til København i juli 1884«, meddeles det kort af hans efterfølger; Læreren i Skodborg nævner i samme sammenhæng med skadefryd desuden Andersen i Stepping og Petersen i Brøns; og kun i et enkelt tilfælde hoverer en lærer lidt over, at hans dansksindede formand i embedet ikke mere kan påvirke børnene nationalt. Ellers ses dansk sindelag mest af det, der ikke står i bøgerne.

Det er jo også almenkendt, at der i denne henseende holdtes streng justits. Det er ikke kun med hensyn til, at børnene går i tysk skole. Regeringen i Slesvig udsender 5. 3. 1884 et cirkulære om, at børn kun kan fritages for skolepligten, når der på anden måde sørges tilstrækkeligt for skoleundervisning, og dette opfyldes ikke ved besøg på en skole i indlandet — det gælder særligt også for Tørninglen. Børnene skal lære at tale og læse tysk. Det indskræpes yderligere i et cirkulære af 31. 3. 1892, da kredsskoleinspektør Schøppe i Tønder har lagt mærke til, at børnene i Vestslesvig ikke kan tale flydende tysk.

Der øves også kontrol med lærerens sprog. Skolens regnskab i Kamptrup skal føres på tysk (2. 5. 1885), og læreren skal i frikvarteret tale tysk med børnene (8. 10. 1887). En lærer får pålæg om flittigt at studere det tyske sprog, om at tale langsomt, højt og tydeligt og — ikke at give sig af med bornholmernes sekt!

Allerede 8. 12. 1876 skriver landråd Rosen i Haderslev til kirkevisitatorerne i Haderslev og Tørninglen provstier, at den kongelige regering har udtalt, at de lærere, der ved valgene af valgmænd til den prøjsiske landdag har stemt på de af det danske parti opstillede valgmænd, fuldstændigt har miskendt deres embedsstilling og eftertrykkeligt må henvises til deres embedspligter.

»Det er enhver embedsmands første og helligste pligt at modvirke statsfjendtlige bestræbelser, hvor og hvorledes de end optræder«, og det er et utilgiveligt brud på embedspligten offentligt

ved et valg at vise sin sympati med et statsfjendtligt partis tendenser. Det meddeles til alle lærere, »navnlig også under hensyn til det forestående rigsdagsvalg.«

20. 1. 1888 gør sognepræsten i Nustrup særligt opmærksom på, at man ifølge forordning af 8. okt. 1887 må sørge for kun at lade kvinder undervise i håndgerning, når de kan tysk, og at de tilholdes at give undervisningen på tysk.

En skoleforstander afsættes fordi han har taget kejserbillederne ned af sin stuevæg og har hængt dem op på loftsværelset. Der er indgående undersøgelse i 1895 mod sognepræsten i Rødding, fordi han i en prædiken har talt om, at ved den yderste dom går det ikke til som ved amtsretten i Rødding, hvor det måske kan komme an på kuløren. Der fortælles udførligt derom i skolekrøniken, og ved næste lærerkonference gennemgår skoleinspektør Schlichting da også statsministeriets forordning af 12. 4. 1898 og uddrager en række hovedpunkter:

1. Læreren må være af ægte tysk sindelag.
2. Lærerens hjemmesprog må være tysk.
3. Læreren må deltage i den tyske forening.

I Jels sad der i firserne en på Skårup uddannet lærer, der i 1888 fik den kongelige hohenzollerske husorden overrakt. Han afskriver 1. april 1889 en cirkulæreskrivelse fra landråden om tyske flag ved skolerne. Lærerne skal gemme flagene omhyggeligt. Jels fik dog intet flag før 1902, da overpræsidenten i Slesvig bevilligede 45 mark til en flagstang. Derimod fik bl. a. Østerlindet. Stangen rejstes den 17. april 1889, næste morgen var den borte. 29. juli blev der sat en ny; natten mellem 3. og 4. august blev den molesteret og 1.—2. oktober knækket. Der var stort forhør af amtsretten i Rødding, og endelig lykkedes det at finde en af gerningsmændene. Hvad straf, han fik, er desværre ikke meddelt, men 18. oktober lod ministeren højtideligt overrække et kejserbillede til skolen, og året efter blev skoleforstanderne idømt en bøde på hver 30 mark, fordi de ikke vilde stille straffekrav imod de unge mennesker, der havde øvet gerningen mod flagstængerne, og så blev der jo sat en ny. Alt det fortælles der

roligt og sagligt om uden et ondt ord. Man tvivler alligevel lidt om ægtheden af lærerens tyske sindelag.

I Skodborg skænker amtsforstander Meyer en flagstang, den saves om den 16. okt. 1894. 2 dages forhør afslører ikke gerningsmanden. Heller ikke her tilføjes nogen kommentar. Alligevel må man tro, at læreren her er tysk. Det er ham, der hoverer over lærer Borks afskedigelse, og han fortæller, at Junggreen har holdt et meget dårligt foredrag i Skodborg. Også andensteds går det ud over flagstængerne. Udførligt fortælles derom fra Kampstrup.

Morsomt virker det, når landråden påbyder (23. 3. 1889), at flagstængerne af hensyn til lynnedslag skal gemmes på skolens loft, og af hensyn til kejserbillederne skal der sørges for, at skoledøren låses om aftenen (13. 2. 1892). Der er dog tit en stille passiv modstand mod det fremmede, mest fra de ældre læreres side.

Det er den ene og ikke den mindst tiltalende side af billedet; den anden side viser kryberiet, snobberiet og indvandrede læreres og andre embedsmænds brist på forståelse, stundom sammen med et hovmod, der i dag kan synes særdeles pudsigt.

Der kommer ret tidligt lærere og lærerinder sydfra til Nordslesvig uden at kunne tale eller endda forstå børnenes sprog. Således kom der 1. febr. 1889 en lærerinde fra Schwaben til Oksenvad, men allerede 15. okt. bad hun om sin afsked, »fordi hun ikke kunde holde disciplin.« Man forstår, hvilke bryderier hun er kommet ud for. Et stærkt indtryk får man også af en notits fra Kragelund i Bov sogn. Denne skole havde allerede siden 1883 haft udelukkende tysk undervisning; men 13 år senere skriver læreren, at der er kommet 6 nye børn i skole, og af dem forstod kun 2 tysk. Således eller endnu mere bagvendt har den tyske skoles stilling været i hele Nordslesvig.

Myndighederne passer på alle vegne, at børnene ikke kommer under for stærk dansk påvirkning. Da sprogforeningen udsendte et lille hæfte med stambogvers, påbyder regeringen, at det skal fratages børnene og gemmes til forældrene kræver det tilbage (20. 4. 1899). 1891 er læreren i Barsmark dybt forarget over, at børnene får bøger som gaver fra sprogforeningen. Han laver

lister over bøgerne og over, hvem børnene har fået dem af. En fader har endogså »fået en bog om de danske konger. Denne bog har jeg ikke set!«

Året efter skriver han om, at Gustav Johannsen ved et møde i »Den tyske Kro« i Løjt (den var dansk), har brugt skolens kateder som talerstol.

Naturligvis fortæller alle lærerne om de patriotiske fester i skolerne, på kejserens fødselsdage, til ære for Bismarck og Moltke, til minde om slaget ved Sedan, om Prøjsens oprettelse til kongedømme, om den tyske digter Körner og meget andet. De nævner de sange, der blev sunget, og de taler, de holdt. Det skulde der stå i skolekrønikerne. Mange går dog videre, meddeler om oprettelsen af tyske foreninger og disses fester og om fortyskningsstræb i og udenfor skolen.

Børn må ikke konfirmeres for tidligt, for så tager de bare på danske skoler. Børn, der ikke må lære tyske lektier hjemme, skal sidde efter og lære dem i skolen (16. 5. 1894). Børn, der ønsker dansk religionsundervisning, må kræve det i en skrivelse på tysk (juni 1912). I Blans er der 1901 ingen børn, der udelukkende får tysk religionsundervisning; men læreren skriver, at han arbejder for den tyske sag. Et barn, der var født uden for ægteskab, overtales til at tage udelukkende tysk religionsundervisning; formynderen klagede, men amtsretten vedtog som overformynder, »at formynderen ikke havde noget at sige i denne sag.« Så var der en enkes barn. »Denne gang var jeg forsigtigere og gik selv hen og spurgte moderen. Hun havde ikke noget imod det. En 80-årig kone havde sat sådan en rædsel i moderen, at hun vilde tage meldingen tilbage; men det blev afslået.« Således lykkedes det læreren til 1. maj 1902 at få 26 børn til at give afkald på religionsundervisning i modersmålet. Man fatter med hvilken stolthed, han har forelagt sine foresatte beretningen.

Der er fortalt om skoleudflugter til tyske krigsskibe eller til Kiels havn, til Dybbøl og Sønderborg, og skolerne får indbydelse til den tyske flådeforenings møder. Læreren i Stenderup ved Toftlund er dog ked af, at kun 8 elever fulgte indbydelsen. Des flere var med til krigslege i Allerup, det var tvungent; men ved

sådanne rejser, skriver læreren i Tornum, udvides de unges forståelse stærkt; især måtte de dog til deres forundring opdage, at kulturen til trods for den danske ophidselsespresses modsatte mening også blomstrer syd for Kongeåen. Læreren, der skriver dette, var selv fra Kiel. Læreren arbejder også for indførelse af tyske gudstjenester; i Rødning er der så mange indvandrede tyskere, »— ifølge bosættelsesforeningens rastløse virksomhed«, — at der er grundlag for sagen. Læreren meddeler det med glæde, og læreren i Hjerting stemmer i med. Han håber da heller ikke, at frimenighedsmedlemmerne, de såkaldte grundtvigianere skulde få lov til at lade kirkeklokkerne lyde ved jordefærd. Tilladelsen blev ikke givet. I 1893 kommer der en ny amtsforstander til Rødning. »Med ham synes der at være kommet en god støtte til Nord-slesvig til fremme af vor tyske sag.«

Man forstår, med hvilken stolthed der meldes om indvielse af lokalbaner, om overpræsidenten v. Köllers eller endogså om en ministers besøg. »Alt strømmer til for at overbevises om, at Rangstrup nu også virkelig står i verdensfærdselens tegn. Den gamle skolebygning ryster forundret sit trætte hoved.«

Det lønner sig at være tysk; det kan give personligt løntillæg »for fremme af tyskheden,« men for virkeligt tyske mennesker kan det hele synes dumt og ufatteligt. En sådan lærer fra Syd-slesvig kan skrive:

»Hvad vil denne egn, den mest udprægede danskvenlige landsby i vor kære hjemstavn bringe mig? Overalt møder jeg mistillid. Ingensteds regner man skolen for noget; thi vi har kun behov at sende vore børn på en dansk højskole, og så lærer de mere end i hele skoletiden. De har ret. De lærer foragt og had og det mere end i hele deres skoletid. Er det godt? Sådanne forældre skulde skamme sig, der vover at smæde vor skole, de fortjener ikke at have børn . . . . Måtte også her fornuften bryde det ufornuftige stivsind til mit elskede hjemland Schleswig-Holsteins vel. Det er mit indgangsånske. Måtte det gå i opfyldelse.«

To år senere rejser læreren atter sydpå, og da har han lært: »Folk her vindes ikke ved hård optræden, men ved mildhed.« Mange andre lærte det samme.

Så kommer verdenskrigen; dens omskiftelser kan følges i enkelte af bøgerne. Læreren i Roost er i 1914 ikke nået videre i forståelse end til at skrive: »Når danskerne i denne tid ikke indser, hvad der tjener til deres bedste, så må de have mistet mere end forstanden.« Der er fuldtop af smukke tirader, der er også udtryk for ægte følelser; der kan her uddrages ikke lidt til forståelse af krigens sindstilstande og stemninger, både i selve befolkningen i Sønderjylland og især hos den tyske folkeskoles lærere; men med krigen holder skolekrønikerne op.

I det national-socialistiske rige har man taget sagen om skole- og by-årbøger op på bredere basis. Her er der kort prøvet at vise, hvorledes de virkelig indeholder emner til både skole- og anden stedshistorie. Kanske vilde og skulde vi ønske en anden form for skoleannaler, men der ligger i hvert fald her en uudnyttet mulighed for at fri stedlige historiske emner og kilder fra undergang. Det har jeg gerne villet pege på.

(Fortsat fra Omslagets 2. Side.)

- Holger Hjelholt:** Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. Et Bidrag til Belysning af Sønderjyllands statsretlige Forhold i Tiden 1658—ca. 1800. 130 S. (Slesvigsk Forlag, Grænseforlaget, Komm. Reitzel.)
- Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg.** Aarbog 1945. Udg. af Museet og Selskabet »Handels- og Søfartsmuseets Venner«, redigeret af *Knud Klem*. 191 S.
- Carl V. Sølvér:** Om Ankere. Udg. af Søfartens Bibliotek. 116 S. (Høst.) Pris 6,50 Kr.
- Gunnar Olsen og Axel Steensberg:** Landskab og Bebyggelse. 1. Hefte af Serien »Landsbyen og det danske Samfund«, red. af *Johs. Novrup*. 142 S. (Det danske Forlag, V. Boulevard 44, V.)
- Carl-Axel Althin:** Studien zu den bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne. I. Textteil. 251 S. II. Tafelteil. 85 Plancher. (Gleerup, Lund — Munksgaard, Kbh.) Pris 96 da. Kr.
- De fem lange Aar.** Skildring af Danmark under Besættelsen 1940—45 ved *Johs. Brøndsted* og *Knud Gedde*, under Medvirkning af *Erik Rasmussen* og *Helge Larsen*. Vil komme i 3 Bd., rigt ill., ca. 1500 S. Hefte 1—4 = Bd. I, S. 1—256 (Gyldendal.) Pris pr. Hefte 4 Kr. (ialt 24 Hefter).
- Kai Uldall:** Gammel dansk Folkekunst. 74 S. (Thaning & Appel.)
- Reidar Kjellberg:** Et halvt Arhundre. Norsk Folke-museum 1894—1944. Utgitt av Museets Styre. 160 S. (J. G. Tanum, Oslo.) Pris 11,20 no. Kr.
- Til Knud Fabricius** 13. August 1945. Festskrift redigeret af *Hans H. Fussing*. 270 S. (Nyt nord. Forlag.) Pris 18 Kr.
- Festskrift til Knud Fabricius** 13. August 1945. Fra Dansk historisk Fællesforening. 228 S. (Ikke i Boghandelen. Enkelte Eksemplarer af det stærkt begrænsede Oplag faas ved Henvendelse til R. Skovmand, Askov pr. Vejen.) Pris 25 Kr.
- August Korse:** Broagerlands Historie. Hefte 2, S. 33—64. (Eget Forlag.) Pris pr. Hefte 2,50 Kr.
- Sigfrid Svensson:** Bondens Ar. Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken. 190 S. (L. T:s Förlag, Sth.) Pris 3,75 sv. Kr.

Til »Fortid og Nutid«s Læsere!

Nærværende Dobbeltheftes Indhold svarer til Artikelstoffet i Dansk historisk Fællesforenings Festskrift til Knud Fabricius. En Del andet Artikelstof, Anmeldelser m. m. har maattet udsendes til Bd. XVI, Hefte 3, der forventes udsendt i Foraaret 1946.

Redaktionen.

INDHOLD

	Side
C. Klitgaard: Forandring af Vendsyssels Vestkyst	1
Arthur Fang: Af et Torvs Historie	10
Holger Hjelholt: De danske Vandmøller og Kilderne til deres Historie	22
Georg Galster: Sagnet om Læderpenge	35
Ejler Haugsted: Lidt om romanske Stenmestres Arbejder i Aarhus Stift	59
Svend Aakjær: Kirkeafgift og Kirketiende i Ribe Stift 1321—1682	76
H. Berner Schilden Holsten: Nogle genealogiske Studier i dansk Heraldik	89
Chr. Axel Jensen: Om adelige Gravminder fra Renæssancens og Bruskbarokkens Tid	119
Gunnar Knudsen: Gamle Haandværkernavne	130
Helge Søgaard: Bemærkninger til Kolding Skomagerlavs Historie	144
H. F. Petersen: Stephan Klotz indenfor Flensborgs Porte....	155
Albert Thomsen: Henrik Thott og Holbæk Len	170
Knud Klem: Af det ældre danske Vejevæsens Historie	183
Hans Knudsen: Bygningshistoriske Brandforsikringsarkivalier	200
H. P. Hansen: Statsbankerotten i Overleveringen	212
H. Lausten-Thomsen: En Kilde til Stedhistorie	220

»FORTID OG NUTID« udgives af Dansk historisk Fællesforening ved Foreningens Sekretær, ROAR SKOVMAND, under Medvirken af GUNNAR KNUDSEN og CHR. AXEL JENSEN. Tidsskriftet udkommer normalt med 9 Ark aarlig og koster i Boghandelen 6 Kr. pr. Aargang. To Aargange udgør et Bind. Det kan bestilles gennem enhver Boghandel. Medlemmer af Amtssamfund under Fællesforeningen kan faa det for halv Pris ved Henvendelse til vedkommende Samfunds Bestyrelse. Til disse Medlemmer sendes Tidsskriftet saaledes, at der een Gang aarlig opkræves 3 Kr. + Portopenge, medmindre Redaktionen inden 1. December har modtaget 3 Kr. indbetalt paa Girokonto 20185, Dr. phil. ROAR SKOVMAND, Askov pr. Vejen. Til denne Adresse bedes sendt Bidrag til Tidsskriftet samt Bøger, der ønskes anmeldt deri.